

DOKTORI DISSZERTÁCIÓ

**A KATOLIKUS-PROTESTÁNS EGYHÁZI
KAPCSOLATOK FŐ VONÁSAI A HORTHY-KORSZAK
MAGYARORSZÁGÁN**

GICZI ZSOLT

2009

Eötvös Loránd Tudományegyetem

Bölcsészettudományi Kar

DOKTORI DISSZERTÁCIÓ

GICZI ZSOLT

**A KATOLIKUS-PROTESTÁNS EGYHÁZI
KAPCSOLATOK FŐ VONÁSAI A HORTHY-KORSZAK
MAGYARORSZÁGÁN**

Történelemtudományok Doktori Iskola

A doktori iskola vezetője: Dr. Gergely Jenő DSc.

Új- és Jelenkori Magyar Történeti Program

A program vezetője: Dr. Gergely Jenő DSc.

A bizottság tagjai:

Elnök: Dr. Izsák Lajos DSc.

Tagok: Dr. Balogh Margit CSs.

Dr. Varga Zsuzsanna Csc.

Dr. Zeidler Miklós PhD.

Dr. Sipos József Csc.

Dr. Főglein Gizella Csc.

Dr. Köbel Szilvia PhD.

Témavezető: Dr. Gergely Jenő DSc.

Budapest, 2009

Tartalomjegyzék

<i>I. Bevezetés.....</i>	<i>1</i>
<i>II. A téma szakirodalma és forrásai.....</i>	<i>3</i>
<i>III. A katolikus, református és evangélikus egyház Horthy-korszakbeli helyzetének néhány jellegzetessége.....</i>	<i>11</i>
<i>IV. A katolikus és a protestáns egyházak kapcsolatait terhelő tényezők a Horthy-korszakban</i>	
<i>IV. 1. A vegyes házasságok és a reverzálisok kérdése.....</i>	<i>33</i>
<i>IV. 2. Anyagi és érvényesítési problémák.....</i>	<i>62</i>
<i>IV. 3. Ellentétek a katolikus és protestáns lelkészek közös vallási ténykedései az egyházi ünnepségek körül.....</i>	<i>97</i>
<i>V. Törekvések a hazai katolikus és protestáns egyházak kapcsolatainak javítására</i>	
<i>V. 1. Kísérletek a katolikus és protestáns felekezetek együttműködésének megvalósítására az 1920-as évek Magyarországon.....</i>	<i>127</i>
<i>V. 2 A katolikus-protestáns viszony rendezésére irányuló próbálkozások az 1930-as években. Az uniós párbeszéd kezdete.....</i>	<i>157</i>
<i>V. 3 A katolikus-protestáns viszony az 1940-es évek első felében. Az uniós párbeszéd folytatása.....</i>	<i>189</i>
<i>VI. Összegzés.....</i>	<i>227</i>
<i>VII. Felhasznált források és szakirodalom.....</i>	<i>230</i>

Köszönetnyilvánítás

Hálával tartozom mindazoknak, akik valamilyen módon hozzájárultak doktori értekezésem sikeres elkészítéséhez.

Külön köszönetemet fejezem ki:

Témavezetőmnek, **Dr. Gergely Jenőnek** szakmai útmutatásáért és türelméért.

Az Evangélikus Országos Levéltárból Dr. Böröcz Enikőnek és Czente Miklósnak.

Az Evangélikus Országos Könyvtárból **Dr. Hubert Gabriellának, Selmeczi Pálmának** és **Dr. Mátyoki Jánosnak.**

A Magyarországi Református Egyház Zsinati Levéltárából **Dr. Horváth Erzsébetnek** és **Kánási Szabolcsnak.**

A Szegedi Tudományegyetem Tanulmányi és Információs Központjából **Dr. Pelsőczy Györgyinek.**

Az ő segítségük nemcsak eredményessé, de örömtelivé is tette kutatómunkámat.

Orosz Adriennek a dolgozat elkészítéséhez nyújtott technikai segítségéért.

I. Bevezetés

Az utóbbi években örömdetesen megszaporodott a Horthy-korszak magyarországi egyháztörténetét tárgyaló művek száma. A témával foglalkozók számára a rendszerváltást követően lehetővé vált, hogy ideológiai megkötöttségek nélkül végezzék munkájukat, s így járuljanak hozzá a vallási közösségek 1919 és 1945 közötti helyzetének objektív bemutatásához. A szerzők sokfajta megközelítésben vizsgálták a tárgykör egyes részterületeit. Olyanok is voltak, akik átfogó jelleggel rajzolták meg egy-egy felekezet korabeli történetét. Ennek során gyakran érintették a vallási csoportok egymáshoz való viszonyának bizonyos kérdéseit. Arra azonban még senki nem tett kísérletet, hogy összefoglaló módon elemezze a trianoni Magyarországon élő hívő közösségek kapcsolatait. Dolgozatunk ebbe az irányba próbál egy lépést tenni.

Az általunk kiválasztott időszak valamennyi hazai vallásfelekezetének egymáshoz való viszonyát mélyrehatóan elemezni egy élet szorgos munkáját igényelné és messze meghaladná egy PhD értekezés terjedelmét. Ezért kiválasztottuk azt a két nagy egyházi irányzatot, mely hívei számát, intézményrendszerét és társadalmi befolyását tekintve leginkább meghatározta a korszak vallási arculatát. A katolikusok és a protestánsok egymás iránti viselkedését tanulmányozva három egyházi közösségre - a katolikusra, a reformátusra és az evangélikusra – fordítottunk figyelmet. Ám még az ő kapcsolataik is annyira szerteágazóak voltak, hogy döntenünk kellett: Vagy sokrétű összeköttetések minden alkotóeleméről írunk egy keveset, vagy kiválasztjuk közülük a legjelentősebbeket és azokat alaposan körbejárjuk. Utóbbi eljárást tartottuk jobbnak.

Munkánk során először a kereszténység két nagy hazai irányzatának viszonyát terhelő tényezők közül a három legmeghatározóbbal kívánunk foglalkozni. Így külön fejezeteket szentelünk a vegyes házasságok és a hozzájuk elválaszthatatlanul kapcsolódó reverzálisok ügyének. Ezt követően az állam egyházaknak nyújtott anyagi támogatása és az eltérő hitű állampolgárok érvényesülési lehetőségei körül zajló polémiákról szólnunk. Majd kitérünk a katolikus és a protestáns lelkészek közös vallási tevékenységei és a nagy egyházi ünnepek körüli bonyodalmakra.

Szerencsére a magyarországi katolicizmus és protestantizmus viszonyát nem kizárólag az ellentétek jellemezték a Horthy-korszakban. Végig jelen volt bennük a felekezeti békesség megteremtésére és az egyházak együttműködésének kialakítására

irányuló igyekezet. Dolgozatunk második fő egységében ennek alakulását és eredményeit követjük végig. Külön figyelmet szentelünk az 1930-as és az 1940-es évek fordulóján folytatott párbeszédnek, ami a

katolikus és a protestáns felekezetek egyesülésének lehetőségeit fontolgatta. Mielőtt ezeket a vizsgálódásokat megkezdénénk, disszertációnk elején összefoglaljuk a három nagy hazai keresztény egyház korabeli helyzetének néhány fontos jellegzetességét.

Reméljük, hogy vizsgálódásaink eredményeként érzékeltetni tudjuk az 1919 és 1945 közötti évek katolikus-protestáns egyházi kapcsolatainak sajátosan kettős arculatát. Ez abból tevődött össze, hogy egyfelől mindkét vallási csoport törekedett érdekeinek maximális érvényesítésére, akár a másik kárán is. Másfelől tudatában voltak egymás elleni harcaik szégyenletes voltának, s a maguk által elképzelt módon, de szerették volna megteremteni a felekezeti békét. Céljaink közé tartozik annak bemutatása, hogy milyen elvárásai voltak az államhatalomnak az egyházak egymás iránti kapcsolatainak alakulását illetően. Fontosnak tartjuk annak tisztázását, hogy az állami vezetés beleavatkozott-e a katolikusok és a protestánsok vitáiba? Ha igen milyen módon és szándékkal? Szeretnénk kideríteni, hogy egyes egyházi vezetők egyéni érzelmei és tulajdonságai mennyire tudták befolyásolni a felekezetközi helyzet alakulását. Végül választ keresünk arra a kérdésre, hogy a sokat hangoztatott nemzeti érdeket mennyire vették ténylegesen figyelembe a Rómához hű egyháziak és a reformáció követői.

II. A téma szakirodalmi és forrásai

Választott témánk összetettsége következtében azt mondhatjuk, hogy tulajdonképpen a Horthy-korszak egyháztörténetére vonatkozó szakirodalom egésze szolgáltathat jól használható adatokat az általunk végzett vizsgálódáshoz. Ebből a körből most azt a néhány művet emeljük ki, amelyekre a legnagyobb mértékben tudunk támaszkodni dolgozatunk elkészítésekor.

Mindenek előtt Csizmadia Andor „A magyar állam és az egyházak jogi kapcsolatainak kialakulása és gyakorlata a Horthy-korszakban”¹ című munkáját kell emlitenünk. A felhasznált szakirodalmon belül módszertanilag ez a kiváló alaposággal megírt monográfia áll legközelebb munkánkhoz. Szerzője az állam és a felekezetek 1919 és 1945 közötti kapcsolatainak jogi vonatkozásait vizsgálva összehasonlító módon mutatja be az egyes vallási közösségek helyzetét szabályozó törvények és rendeletek hatását és következményeit. A ma is jól használható könyv gazdag levéltári forrásanyaga döntően az Esztergomi Prímási Levéltárban és a Magyar Országos Levéltárban végzett kutatásokból származik. Gazdag szakirodalmi jegyzetapparátusa segíti az olvasót a könyv 1966-os megjelenéséig keletkezett jogtörténeti, kánonjogi és egyéb szakkiadványok feltérképezésében.

A korszak magyarországi katolikus egyháztörténetének legteljesebb ismerője Gergely Jenő. Gazdag életművéből sok tanulmányt és könyvet tudunk eredményesen segítségül hívni dolgozatunk megírásakor. Ezek közül kiemeljük „A katolikus egyház története Magyarországon 1919-1945”² című monográfiáját, amely több évtizedes kutatómunkája eredményeinek szintézise. A Magyar Országos Levéltár, az Esztergomi Prímási Levéltár és a katolikus egyházmegyéek levéltárainak anyagát, a korabeli egyházi és világi sajtótermékeket, valamint a hazai és külföldi egyháztörténeti publikációkat nagy számban felhasználó munka nélkülözhetetlen a Horthy-korszak katolikus egyházának helyzetét megismerni kívánók számára. Több esetben találtunk benne értékes adalékokat az általunk tanulmányozott speciális témákhoz is.

¹ Csizmadia Andor: A magyar állam és az egyházak jogi kapcsolatainak kialakulása és gyakorlata a Horthy-korszakban. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1966. 442 p.

² Gergely Jenő: A katolikus egyház története Magyarországon 1919-1945. MNM Nyomda, Budapest, 1997. 400 p.

Vizsgált időszakunk hazai katolikus egyháztörténetének összegzésére vállalkozott László T. László „Egyház és állam Magyarországon 1919-1945”³ című művében. A kötet majdnem 400 oldal terjedelmű, de egyharmada a címben megjelölt korszak előzményeivel foglalkozik. Nagy hiányossága, hogy levéltári forrásokra nem támaszkodik. Főleg a katolikus egyház tevékenységének politikai vonatkozásaira koncentrálnak, különös hangsúlyt helyezve zsidókérdéssel és a Holocausztal kapcsolatos magatartására. Elolvasása nem volt haszontalan, mert a korszakot a hívó katolikus tudós oldaláról megvilágítva új szempontokat szolgáltatott vizsgálódásainkhoz.

A hazai reformált felekezetek történetének összefoglalását adja Bucsay Mihály „A protestantizmus története Magyarországon 1521-1945”⁴ című munkája. Ennek a Horthy-korszakra vonatkozó része tömör, de jól használható összefoglalását adja a református és az evangélikus felekezetek korabeli helyzetének. A szerző nagy figyelmet szentel a teológiai irányzatok és irodalom, az egyházi szervezetek és törvénykönyvek bemutatásának. Sajnos a műben nincsenek jegyzetek, ami megnehezíti a benne szereplő tényeknek való alaposabb utánajárását. Szemléletén érezhető a pártállami időszak ideológiájának hatása, azonban kellő kritikát alkalmazva megfelelő kiindulópontul szolgálhat a további vizsgálódások számára.

A református egyház 1919 és 1945 közötti történetéről rendelkezésre álló legalaposabb összefoglalás a Bartha Tibor és Makkai László szerkesztésében megjelent „Tanulmányok a Magyarországi Református Egyház történetéből 1867-1978”⁵ című kötetben található. A könyv vonatkozó részében olvasható tanulmányok főleg a református levéltárakban fellelhető gazdag forrásanyag és a korabeli egyházi sajtó alapján sokoldalú megközelítésben rajzolják meg a vallási közösség helyzetét és életét a trianoni Magyarországon. Bucsay művéhez hasonlóan ebben a munkában is érződnek a rendszerváltás előtti ideológiai megkötöttségek, ám ezek kiszűrésével jól használható ismeretekhez jutottunk a mű elolvasáskor.

³ László T. László: Egyház és állam Magyarországon 1919-1945. Szent István Társulat, Budapest, 2005. 379 p.

⁴ Bucsay Mihály: A protestantizmus története Magyarországon 1521-1945. Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1985. 293 p. A mű általunk használt fejezete: „Az ellenforradalmi korszak és a második világháború 1918-1945” címmel a 235-257. oldalakon található.

⁵ Tanulmányok a Magyarországi Református Egyház történetéből 1867-1978. Studia et Acta Ecclesiastica. V. kötet. Főszerk.: Bartha Tibor és Makkai László. Kiadja a Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, Budapest, 1983. 662 p. A kötet általunk felhasznált tanulmányai a 271-507. oldalakon találhatók.

Az evangélikus egyház Horthy-korszakbeli történetére vonatkozó szakirodalom rendkívül szegényes. Mindössze két olyan kisebb terjedelmű munkát tudunk említeni, ami tudományos igényességgel próbál közelíteni a témához. Ezek közül időrendben az első Ottlyk Ernő „Egyházunk a Horthy-korszakban”⁶ című tanulmánya, ami az evangélikus lelkészek szakfolyóiratának, a *Lelkipásztornak* 1964-es évfolyamában található. Szerzője az 1919 és 1945 közötti evangélikus sajtótermékekre alapozva dolgozza fel az időszak egyházi eseményeit. Elvégzett munkája értékét lecsökkenti a benne érvényesülő egyoldalú marxista ideológiai hatás.

Érzékelhető a fenti szemléletmód befolyása – bár jóval kifinomultabb és visszafogottabb formában - Fabiny Tibor „Az evangélikus egyház”⁷ című dolgozatában is, ami a Lendvai L. Ferenc által szerkesztett „A magyar protestantizmus 1918-1948” címmel kiadott tanulmánygyűjteményben látott napvilágot. Fabiny az Evangélikus Országos Levéltár anyagaira és az adott korszak egyházi sajtótermékeire támaszkodott műve elkészítésénél. Rövid összefoglalásában a Horthy-korszak evangélikus egyháztörténetének néhány főbb jellegzetességét világítja meg.

Dolgozatunk vegyes házasságokról és reverzálisokról szóló fejezetének elkészítésekor segítségünkre volt Somogyi István „A reverzálisok. Megegyezések a gyermekek vallására”⁸ című könyve. Az 1933-ban megjelent munka összefoglalja a téma történelmi előzményeit. Ezután körültekintő alapossggal ismerteti a vegyes házasságokra, a belőlük származó gyermekek vallására, illetve a reverzálisokra vonatkozó érvényes állami jogszabályokat. Emellett értékes adalékokat közöl az eltérő vallású felek által kötött frigyek és az ilyen esetekben adott reverzálisok számának alakulásáról.

Az egyháznak folyósított állami anyagi támogatás és az egyes felekezetekhez tartozók érvényesülési lehetőségei körüli vitákat tárgyaló fejezet írásakor nagy hasznát

⁶ Ottlyk Ernő: *Egyházunk a Horthy-korszakban.* = *Lelkipásztor.* Evangélikus lelkészi szakfolyóirat. Főszerk: Pálffy Miklós. 1964/7-8. szám, 428-462.p.

⁷ Fabiny Tibor: *Az evangélikus egyház.* In: *A magyar protestantizmus 1918-1948. Tanulmányok.* Szerk: Lendvai L. Ferenc. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1987. 128-170.p.

⁸ Somogyi István: *A reverzálisok. Megegyezések a gyermekek vallására.* Második kiadás. Jupiter Könyvnyomda, Budapest, 1933. 61 p. A szakirodalom gyakran hivatkozik Salacz Gábor tanulmányára, amit a reverzálisok szabályozásának magyarországi történetéről írt. Azonban ebben Salacz csak 1918-ig követi a kérdés alakulását. Így az általunk vizsgált időszak tekintetében csak az előzmények megismeréséhez volt használható. Lásd: Salacz Gábor: *A reverzális-kérdés Magyarországon.* = *Katolikus Szemle.* Felelős szerk.: Mihelics Vid. 1937. január, 9-27.p.

vettük Gergely Jenő „A >> gazdag egyház << gazdagsága”⁹ című tanulmányának, mely a katolikus egyház birtokvagyonának Horthy-korszakbeli történetét dolgozza fel. Az Agrártörténeti Szemlében megjelent elemzés kitér az egyházi földbirtok nagyságának, javadalmasok szerinti megoszlásának és jövedelmeinek vizsgálatára. Bemutatja a birtokokból származó bevételek felhasználásának módját, s az egyházi uradalmakon folyó gazdálkodást. Érinti a minket különösen érdeklő államsegélyek kérdését is. A katolikus földvagyon jellegének és szerepének korszerű értékelését adva útmutatatóul szolgált számunkra azoknak a polémiáknak helyes értékeléséhez, melyek vizsgált időszakunkban e kérdés körül zajlottak.

Ugyancsak Gergely Jenő a szerzője az „Eucharisztikus Világkongresszus Budapesten/1938”¹⁰ című könyvnek. Pillanatnyilag ez az egyetlen modern munka, amely a két világháború közötti időszak nagy katolikus egyházi ünnepeinek tudományos igényességgel megírt bemutatását adja. A címében szereplő rendezvényen kívül a Szent Imre-jubileum és a Szent István-emlékév eseményeivel szintén foglalkozik. A gazdag levéltári és egykorú sajtóanyagra támaszkodó kötetet jól tudtuk használni dolgozatunk azon fejezeténél, melyben a kiemelkedő vallási ünnepségsorozatok körüli vitákról esik szó. Ezekről a nagy egyházi megmozdulásokról megjelent korabeli kiadványok közül „A XXXIV. Nemzetközi Eucharisztikus Kongresszus emlékkönyvét”¹¹ és „A Szent István Emlékév”¹² című kötetet tudtuk haszonnal forgatni.

Értekezésünk második nagy egységének fejezetei a katolikus és a protestáns egyházak kapcsolatainak javítására irányuló Horthy-korszakbeli törekvésekkel foglalkoznak. Ezeken az oldalakon külön figyelmet szentelünk annak a párbeszédnek, amely 1937-től zajlott a keresztény egyházak egységének lehetőségeiről. Az erre vonatkozó szakirodalom egy-két kisebb cikkén kívül egyetlen nagyobb terjedelmű munkát kell megemlítenünk. Ez Király Kelemen „Katolikus-protestáns egységtörekvés

⁹ Gergely Jenő: A „gazdag egyház” gazdagsága. Adatok a katolikus egyházi birtokvagyon kérdéséhez a Horthy-korszakban. = Agrártörténeti Szemle. A Magyar Tudományos Akadémia Agrártörténeti Bizottságának folyóirata. Főszerk.: Hoffmann Tamás. 1986/1-2. szám, 273-327.p.

¹⁰ Gergely Jenő: Eucharisztikus Világkongresszus Budapesten /1938. Népszerű történelem sorozat. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1988. 193 p.

¹¹ A XXXIV. Nemzetközi Eucharisztikus Kongresszus emlékkönyve. Közrebocsátja a kongresszus Előkészítő Főbizottsága. Szent István Társulat, Budapest, 1938. 239 p.

¹² A Szent István Emlékév. Összeáll.: Moravék Endre. Kiadja a Szent István Emlékév Országos Bizottsága. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1940. 445 p.

története Magyarországon”¹³ című könyve. Király (1945-ig König) ferences szerzetesként aktív résztvevője volt a keresztény unió kilátásairól folytatott eszmecsereinek. 1947-ben az Amerikai Egyesült Államokba távozott, ott adta ki 1965-ben fenti könyvét. A szerző nem száraz tudományos munkát akart olvasói kezébe adni. Inkább népszerűsítő formában igyekezett összefoglalni a magyarországi kereszténység két nagy irányzatának egyesítésére tett kísérleteket. Ennek során egy fejezetben, 16 oldal terjedelemben foglalkozik az 1919 és 1945 közötti időszakkal. Ez a gyakorlatban az 1937-ben indult uniós párbeszéd néhány fontosabb eseményének ismertetését jelenti. Itt közölt adatait kritikával kell kezelni, mert részben visszaemlékezés-jellegűek. Összességében elmondhatjuk, hogy néhány érdekes adalékkal gazdagította a kutatásaink során összegyűjtött tényeket.

Szakirodalmi összefoglalónk végén meg kell még említenünk Bánk József „Kánoni jog”¹⁴ című kétkötetes művét. A neves egyházjogász munkája volt segítségünkre azokban az esetekben, amikor a katolikus egyház 1918-tól érvényben levő törvénykönyvének, a Codex Iuris Canonici –nek rendelkezéseit kellett értelmeznünk.

A munkánk során felhasznált nyomtatott források közül elsőként kell szólnunk a Beke Margit által összeállított „A magyar katolikus püspökkari tanácskozások története és jegyzőkönyvei 1919-1944 között”¹⁵ két kötetéről. Ez közli a vizsgált korszakunk során tartott valamennyi püspökkari értekezlet jegyzőkönyvét teljes terjedelemben. Ezeket Beke kiegészítette a megbeszélésekhez tartozó legfontosabb dokumentumokkal és pásztorlevelekkel. Dolgozatom készítése során rendkívül nagy hasznát vettem a Horthy-korszak katolikus egyháztörténetének tanulmányozásához nélkülözhetetlen forráskiadványnak. Ennek 1992-es megjelenése előtt Gergely Jenő 1984-ben már közreadott egy bő terjedelmű szövegkiadást az értekezletek anyagából. „A püspöki kar tanácskozásai”¹⁶ címet viselő mű ugyan nem közli a jegyzőkönyvek teljes anyagát, de a kiválasztott részekhez magyarázó jegyzeteket csatol. Ezért ezt a könyvet változatlanul érdemes tanulmányozni a korszak egyháztörténete iránt érdeklődőknek.

¹³ Király Kelemen: Katolikus-protestáns egységtörekvés története Magyarországon. Standard Press, New Brunswick, 1965. 143 p.

¹⁴ Bánk József: Kánoni jog. I- II. kötet. Szent István Társulat, Budapest, 1960. és 1963. 771 és 988 p.

¹⁵ A magyar katolikus püspökkari tanácskozások története és jegyzőkönyvei 1919-1944 között. (A továbbiakban: A magyar katolikus püspökkari tanácskozások....) I-II. kötet. Összeáll. és bev.: Beke Margit. Dissertationes Hungaricae ex historia Ecclesiae XII-XIII. Aurora, München-Budapest, 1992. 520 és 520 p.

¹⁶ A püspöki kar tanácskozásai. A magyar katolikus püspökök konferenciáinak jegyzőkönyveiből, 1919-1944. Szerk.,vál., bev. tanulmány és jegyz.: Gergely Jenő. Gondolat Kiadó, Budapest, 1984. 392 p.

A katolikus és protestáns egyházak uniójának lehetőségeiről folytatott hazai eszmecsere néhány fontos dokumentuma megtalálható a Barcza József szerkesztésében megjelent „Szivárványhíd Pannonhorma és Debrecen között”¹⁷ című kötetben. Jól tudtuk használni ennek a korabeli írásokhoz csatolt magyarázó jegyzeteit. Kelemen Krizosztom és Ravasz László német nyelvű cikkeit – amelyeket a Pester Lloyd számára írtak - magyar fordításban tartalmazza a forráskiadvány. Ezeket a szövegeket szintén felhasználtuk.

Támaszkodtunk a Galambos Károly és mások által szerkesztett „Magyar kormányprogramok 1867-2002”¹⁸ című kiadvány első kötetére. Az itt közölt forrásokat segítségül hívtuk a Horthy-korszak állami vezetése által követett egyházpolitika szemléltetéséhez.

Balogh Margit és Gergely Jenő két kötetből álló „Állam, egyházak, vallásgyakorlás Magyarországon, 1790-2005”¹⁹ című munkája gazdag egyháztörténeti dokumentumválogatása mellett bevezető tanulmányával járult hozzá munkánk eredményessé tételéhez. Ugyanennek a szerzőpárosnak műve az „Egyházak az újkori Magyarországon 1790-1992”²⁰ címet viselő kiadvány. Ennek első kötete egyháztörténeti kronológiát, a második archontológiát, statisztikai adatokat, térképeket és bibliográfiát tartalmaz. Ezek közül különösen az archontológiai részt tudtuk jól használni, a forrásokban felbukkanó egyházi vezetők tisztségeinek pontos beazonosításánál.

A nagyobbik protestáns egyház vonatkozásában szintén rendelkezésünkre állnak a fent említett katolikus püspökkari jegyzőkönyvekkel megegyező fontosságú nyomtatott források. A reformátusok egyetemes konventje üléseinek jegyzőkönyvei, valamint országos zsinatok tanácskozásainak naplói és jegyzőkönyvei sok fontos információt szolgáltattak számunkra kutatásaink során. Itt kell szólnunk a nemzetgyűlési, illetve az

¹⁷ „Szivárványhíd Pannonhorma és Debrecen között”. Szerk. Barcza József. Alföldi Nyomda, Debrecen, 1991. 141 p.

¹⁸ Magyar kormányprogramok 1867-2002. 1. kötet. 1867-1944. Szerk.: Galambos Károly, Jónás Károly, Kiss Péter, Kodala László, Latkóczy Antal, Müller György, Villám Judit. Magyar Hivatalos Közlönykiadó, Budapest, 2004. 859 p.

¹⁹ Balogh Margit-Gergely Jenő: Állam, egyházak, vallásgyakorlás Magyarországon, 1790-2005. (Dokumentumok) I-II. kötet. História Könyvtár. Okmánytárak 2. História – MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 2005. Az I-II. kötet együtt 1505 p.

²⁰ Balogh Margit-Gergely Jenő: Egyházak az újkori Magyarországon 1790-1992. Kronológia. História Könyvtár. Kronológiák, adattárak 1. História – MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 1993. 402 p. Valamint Balogh Margit-Gergely Jenő: Egyházak az újkori Magyarországon 1790-1992. Adattár. História Könyvtár. Kronológiák, adattárak 4. História – MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 1996. 549 p.

országgyűlési képviselőházi és felsőházi naplókról. Az ezekben rögzített felszólalások és viták több esetben tartalmaztak vizsgálódásaink körébe tartozó tényeket. Állami törvényeink pontos tartalmát a „Magyar Törvénytár” megfelelő kötetei alapján adtuk meg. Forrásként használtuk a XX. század első felének népszámlálási adatait. Ezeket a „Magyar Statisztikai Közlemények” új sorozatának megfelelő köteteiből vettük.²¹

A dolgozatunkhoz történő anyaggyűjtés során több érdekes adalékot találtunk a korszak befolyásos egyházi és világi személyiségeinek nyomtatásban megjelent emlékirataiban, valamint naplóiban. Ezeket megfelelő forráskritikával kezelve olyan elemekkel tudtuk kiegészíteni az értekezésünkben felsorakoztatott tényeket, melyek színesebbé teszik a korszakról és annak egyházi, politikai, illetve közéletéről felrajzolt képet. A katolikus vallási vezetők közül Serédi Jusztinián feljegyzéseiből, Prohászka Ottokár naplójegyzeteiből és Zadravecz István titkos naplójából nyertünk hasznos értesüléseket. A reformátusság előjárói köréből Ravasz László, az evangélikus egyházfők csoportjából Kapi Béla visszaemlékezései bizonyultak jól hasznosítható forrásnak. Itt kell megemlítenünk, hogy Raffay Sándor eddig kiadatlan önéletrajzi írásait az Evangélikus Országos Levéltár anyagai között találtuk meg. A világi személyek memoárjait tekintve Horthy Miklós államfői tisztsége következtében, Barcza György hazánk vatikáni követeként, gróf Edelsheim Gyulai Ilona pedig a kormányzói családhoz tartozása miatt tudott értékes információkat szolgáltatni.²²

Nyomatott forrásaink fontos csoportját képezik a Horthy-korszak egyházi sajtótermékei. A katolikus napilapok – Új Nemzedék és Nemzeti Újság – évfolyamait ugyanúgy eredményesen forgattuk, mint a folyóiratok – Katolikus Szemle, Pannonhalmi Szemle, Magyar Kultúra, Egyházi Lapok, Korunk Szava, Az Egység Útja – egyes számain. A reformátusok kiadványai sorából a Lelkészegyesület, a Református Élet, a Református Figyelő, a Kálvinista Szemle és a Theológiai Szemle írásait tudtuk jól felhasználni. A kisebbik hazai protestáns egyház sajtójából az Evangélikus Élet, a Harangszó, az Evangélikusok Lapja, a Hegyen Épített Város és a Keresztyén Igazság cikkei szerepelnek dolgozatunkban. A reformátusok és az evangélikusok közös folyóirata a Protestáns Szemle sem maradhatott ki az áttekintett lapok sorából. A világi

²¹ A fenti kiadványok részletes bibliográfiai adatait dolgozatunk későbbi részében adjuk meg, a konkrét hivatkozásoknál.

²² A felsorolt művek könyvészeti adatait lásd dolgozatunk irodalomjegyzékében, illetve a rájuk történő hivatkozásoknál.

sajtótermékek közül a Magyar Szemle című folyóiratban megjelent publikációk közül tudunk legtöbbet hasznosítani.

Levéltári forrásainkat három helyen végzett kutatómunkával gyűjtöttük össze. Az Esztergomi Prímási Levéltár, a Magyarországi Református Egyház Zsinati Levéltára és az Evangélikus Országos Levéltár anyagai között nagy számban találtunk választott témánkra vonatkozó dokumentumokat. Választásunk azért esett ezekre az intézményekre, mert saját egyházukon belül a legnagyobb – tulajdonképpen az egész országra kiterjedő – gyűjtőkörrel rendelkeznek. Esztergomban az általános egyházkormányzati iratokba, a püspökkari értekezletek háttéranyagába, az érsekek által kiadott körlevelekbe, valamint Serédi Jusztinián magánlevéltárának anyagaiba tekintettünk bele. A Magyarországi Református Egyház Zsinati Levéltárában a konventi közigazgatási irategyüttesen belül az ügyviteli és a közös protestáns ügyekre vonatkozó dokumentumokat tanulmányoztuk át. Az Evangélikus Országos Levéltárban számunkra legfontosabbak az egyetemes egyházi iratok és az egyetemes közgyűlési jegyzőkönyvek voltak. Utóbbiak olyan jelentőséggel bírnak a Horthy-korszak evangélikus egyháztörténetét kutatók számára, mint a katolikusoknál a püspökkari értekezletek jegyzőkönyvei vagy a reformátusoknál a konventi és zsinati ülések iratai. Jól használható adatokhoz jutottunk még az evangélikus egyház elnöki értekezleteinek, valamint a Bányai Evangélikus Egyházkerület közgyűléseinek jegyzőkönyveiből.

III. A katolikus, református és evangélikus egyház Horthy-korszakbeli helyzetének néhány jellegzetessége

Ebben a fejezetben az általunk vizsgált három vallási közösség Horthy-korszakbeli történetének azokra a jellegzetességeire térünk ki röviden, melyek pontos ismerete hozzájárul a későbbiekben bemutatásra kerülő események és folyamatok helytálló értelmezéséhez. A katolikus, református és evangélikus egyházak 1919 és 1945 közötti helyzetét meghatározó tényezők közül alapvető jelentőségű volt híveik számának és az ország össznépszségéből való részesedésüknek alakulása. A vonatkozó népszámlálási adatokat az alábbi táblázatok tartalmazzák.

Magyarország lakosságának vallási megoszlása lélekszámban

Felekezet	1910 ¹ (Történelmi Magyarország Horvátország és Szlavónia nélkül)	1920 ² (Trianoni terület)	1930 ³ (Trianoni terület)	1941 ⁴ (Trianoni terület)	1941 ⁵ (Visszacsatolt területekkel együtt)
Római katolikus	9 010 305	5 096 729	5 634 103	6 122 583	8 073 234
Görög katolikus	2 007 916	175 247	201 093	233 672	1 700 146
Református	2 603 381	1 670 144	1 813 162	1 934 892	2 789 276
Evangélikus	1 306 384	497 012	534 065	557 647	729 929
Görögkeleti	2 333 979	50 990	39 839	38 321	560 954
Unitárius	74 275	6 224	6 266	8 465	57 999
Izraelita	911 227	473 310	444 567	400 980	725 007
Egyéb	17 066	10 487	15 224	23 432	46 778
Összesen	18 264 533	7 980 143	8 688 319	9 319 992	14 683 323

¹ A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása. Hatodik rész. Végeredmények összefoglalása. I. Általános jelentés. (Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. 64. kötet.) Athenaeum Irodalmi és Nyomdai R.-T. Könyvnyomdája, Budapest, 1920. 57.p.

² Az 1920. évi népszámlálás. Hatodik rész. Végeredmények összefoglalása. II. Részletes kimutatások. (Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. 76. kötet.) Athenaeum Irodalmi és Nyomdai R.-T. Könyvnyomdája, Budapest, 1929. 30-31.p.

³ Az 1930. évi népszámlálás. Első rész. Demográfiai adatok községek és külterületi lakotthelyek szerint. I. Általános jelentés. (Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. 83. kötet.) Stephaneum Nyomda Részvénnytársaság, Budapest, 1932. 26-27. p. Valamint Magyar Statisztikai Évkönyv. Új folyam LI-LIV. kötet. (1943-1946.) Stephaneum Nyomda, Budapest, 1948. 14.p.

⁴ Fogarasi Zoltán: A népesség anyanyelvi, nemzetiségi és vallási megoszlása törvényhatóságokonként 1941-ben. =Magyar Statisztikai Szemle. Szerk.: Elekes Dezső. 1944/1-3. szám, 13. p.

⁵ Ugyanott.

Magyarország lakosságának vallási megoszlása százalékban⁶

Felekezet	1910 (Történelmi Magyarország és Szlavónia nélkül)	1920 (Trianoni terület)	1930 (Trianoni terület)	1941 (Trianoni terület)	1941 (Visszacsatolt területekkel együtt)
Római katolikus	49,3	63,9	64,8	65,7	55,0
Görög katolikus	11,0	2,2	2,3	2,5	11,6
Református	14,3	21,0	20,9	20,8	19,0
Evangelikus	7,1	6,2	6,1	6,0	5,0
Görögkeleti	12,8	0,6	0,5	0,4	3,8
Unitárius	0,4	0,1	0,1	0,1	0,4
Izraelita	5,0	5,9	5,1	4,3	4,9
Egyéb	0,1	0,1	0,2	0,2	0,3
Összesen	100	100	100	100	100

A trianoni határok meghúzásával valamennyi felekezet érzékeny veszteségeket szenvedett el, azonban nem egyenlő arányban. Ennek következményeként a római katolikusok részesedése a népességből 1920-ban jelentősen megnövekedett az 1910-es állapothoz képest. Ugyanakkor a katolicizmus másik nagy ágának, a görög katolikuságnak drasztikusan visszaesett a százalékos aránya az összlakosságon belül.⁷ A reformátusok számarányánál komoly növekedést, az evangélikusok esetében viszont kismértékű csökkenést eredményeztek a területi változások. Az egyes országrészek 1938-tól kezdődően bekövetkezett visszaszerzése szintén jelentékeny módosulásokkal járt hazánk lakosságának vallási megoszlása szempontjából. Ezek hatása a visszacsatolt területek adatait is tartalmazó 1941-es számoszlopokban látható. Lélekszám tekintetében valamennyi vallási közösség gyarapodott az 1930-as és 1940-es évek fordulóján, de eltérő mértékben. Ebből következett a római katolikusok arányának relatív csökkenése. A területi revízió nagy nyertesei a görög katolikusok voltak, hiszen a

⁶ A lakosság vallási megoszlásának százalékos adatai az 1-5. jegyzetekben megjelölt helyekről származnak.

⁷ Hivatalos szóhasználatl a magyarországi katolicizmus két nagy irányzatát latin szertartású római katolikusoknak, illetve görög szertartású római katolikusoknak nevezték a Horthy-korszakban. A dolgozatban az egyszerűség kedvéért az előbbire a római katolikus, az utóbbira pedig a görög katolikus megjelölést használjuk, melyek a köznyelvben elterjedtek. Ugyanígy a régies ágostai hitvallású evangélikus elnevezés helyett az evangélikus alakot szerepeltettük.

teljes népességből való részesedésük valamivel még meg is haladta az 1910-es szintet. A két nagy protestáns egyház híveinek arányszáma csökkenő tendenciát mutatott, bár ez nem volt tragikus méretű. Ha a római és görög katolikusok százalékos adatait összesítjük, akkor a következő eredményt kapjuk: 1910-ben a lakosság 60,3%-a, 1920-ban 66,1%-a, 1930-ban 67,1%-a, 1941-ben pedig 66,6%-a volt katolikus.⁸ Tehát az 1920-as évek elején még tovább emelkedett a katolikusok már korábban meglevő abszolút többsége a magyar társadalomban. A Horthy-korszak hátralevő éveiben pedig szilárdan megőrizték a populációból való kétharmados részesedésüket. Ezeknek a tényeknek és a történelmi előzményeknek ismeretében érthető, hogy a katolikus egyház rendelkezett a legnagyobb befolyással és legkiterjedtebb intézményrendszerrel a két világháború közötti Magyarországon.

A korszak másik kiemelkedő fontosságú vallási közösségét a protestánsok jelentették. Hazánkban a történelmi keresztény egyházak közül a reformátust, az evangélikust és az unitáriust soroljuk ebbe a csoportba. E három felekezet együttes részesedése a magyarországi népességből a következőképpen alakult: 1910-ben 21,8%, 1920-ban 27,3%, 1930-ban 27,1%, 1941-ben 24,4%. A trianoni határok meghúzásával a protestánsok százalékos aránya a megmaradt országrész lakosságából a katolikusokéval majdnem megegyező mértékben emelkedett. Az 1920-as és 1930-as években a népesség több mint egynegyede tartozott a reformáció egyházainak hívei közé hazánkban. Az unitáriusok azonban annyira kevesen voltak, hogy társadalmi, közéleti és politikai téren alig volt érzékelhető a jelenlétük. A területi visszacsatolások hatására növekedett ugyan valamelyest részesedésük az összlakosságból, de gyakorlati szerepük nem változott számottevően. A magyarországi protestantizmust a Horthy-korszakban ténylegesen a reformátusok és az evangélikusok reprezentálták. Ezzel magyarázható, hogy dolgozatunk vizsgálódási köre az unitáriusokra nem terjed ki a korabeli katolikus-protestáns kapcsolatok elemzése kapcsán. Az 1941-es adatok azt mutatják, hogy a megnövekedett területű országban néhány százalékkal csökkent a reformáció hitelveit vallók aránya, de a populációnak még mindig körülbelül egynegyedét tették ki. Ennek következtében sem állami oldalról, sem az abszolút többségben levő katolicizmus részéről nem lehetett figyelmen kívül hagyni a protestáns felekezetek érdekeit.

⁸ Az 1941-es százalékos arányt a területi visszacsatolásokkal megnövekedett országhatárra vonatkozó adatok alapján adjuk meg, hiszen azok tükrözik a ténylegesen érvényesülő viszonyokat. Hasonlóan járunk el a protestánsok esetében is.

A lakosság mindegy kétharmadát kitevő katolikus hívőket egyházszerkezileg alapszinten a plébániák fogják össze. Ezek papi vezetői a plébánosok, akiknek munkáját a káplánok, másként segédlelkészek segítik. A plébániáknak lehetnek fiók-, illetve leányegyházai. A leányegyházal rendelkező plébániákat anyaegyháznak is nevezik. Több plébánia alkotja az esperesi kerületet, ami élén az esperes áll. Az esperesi kerületeket a főesperesi kerületek tömörítik. Ezeket a főesperesek vezetik. A főesperesi kerületek az egyházmegyékben egyesülnek, melyek a megyés püspökök irányításával működnek. Az egyházmegyék egyháztartományokat képeznek, melyeket főegyházmegyéknek is hívják. Élükön az érsekek állnak. A trianoni Magyarországon kilenc egyházmegye (püspökség) és három főegyházmegye (érsekség) létezett. Az egyházmegyék közül a győri, szombathelyi, székesfehérvári, pécsi, váci, veszprémi és a pannonthalmi bencés római katolikus volt, a hajdúdorogi viszont görög katolikus. Az esztergomi, kalocsai és egri főegyházmegyék római katolikusok voltak. Az új határok által részekre szabdalt egyházmegyék hazánknál maradt részeiből megszervezték a nagyváradi, a szatmári, a roznányi és a kassai római katolikus apostoli kormányzóságot. A görög katolikusok számára pedig a miskolci exarchatust hozták létre. Az 1938-ban elkezdődött területi gyarapodások hatására ismét a magyarországi katolikus egyházszerkezethez került a kassai, a roznányi, a szatmári és a nagyváradi római katolikus egyházmegye, valamint a munkácsi görög katolikus egyházmegye. Az erdélyi (gyulafehérvári) római katolikus egyházmegyének és a gyulafehérvár-fogarasi görög katolikus főegyházmegyének nagy része szintén visszakerült hazánkhoz.⁹

A katolikus egyházban a kánonjog élesen szétválasztja a hívőket és a papságot. A papság két fő részre tagolódik: a világi papokra és a szerzetesekre. A klerikusok e két nagy csoportja egymástól elkülönülten működik és önálló szervezetet alkot. A Horthy-korszak Magyarországon - ritka kivételtől eltekintve – a világi papság rangsorának minden fokára felülről történő kinevezéssel kerültek az egyes tisztségek betöltői. A szerzetesek viszont választották rendi előjáróikat. A merev hierarchikus rendben működő katolikus egyházban a laikusok beleszólási lehetősége vallási közösségük életének irányításába hivatalosan igen csekély volt. Ezen a téren apró változást hozott az egyházközségek létrehozása, melyek az egyes plébániákhoz tartozó világi személyeket

⁹ Gergely Jenő: A katolikus egyház története Magyarországon 1919-1945. Id. mű, 41-44. és 86-88.p.

tömörítették. A hívők maguk közül plébániai előjáróságot, ún. egyházközségi képviselőtestületet választottak. Az egyházközségeket Budapesten kezdték el szervezni, 1919-ben. Az egész országban történő létrehozásukat 1929-ben rendelte el a katolikus püspöki kar. Az egyházközségeket eredetileg a kiépítendő katolikus autonómia alapjának szánták, azonban magasabb egyházkormányzati szinten nem alakultak ezekhez hasonló szervek. A gyakorlatban végül az egyházközségi

képviselőtestületek is a plébános mellett működő tanácsadó grémiumokká váltak.¹⁰ Ilyen módon változatlan maradt az a gyakorlat, hogy az egyes katolikus egyházmegyek és főegyházmegyek ügyeinek irányítása az ordináriusok, azaz a teljes egyházi joghatósággal rendelkező papi vezetők joga maradt. Ordináriusok nem csak a megyés püspökök és érsekek voltak, hanem lehettek bizonyos esetekben apostoli adminisztrátorok, vikáriusok, és káptalani helynökök. Ők – vagy az általuk megbízott személyek – jártak el a joghatóságuk alá eső területen a katolikus-protestáns viszonyt érintő esetekben is. Magyarországon a legmagasabb rangú ordinárius az esztergomi érsek volt, aki hercegprímási rangot viselve állt a hazai katolikus hierarchia élén.

A püspökök és érsekek jogai közé tartozott, hogy a vezetésük alatt álló egyházigazgatási egységekben zsinatot hívjanak össze. A Horthy-korszakban tizenhárom alkalommal került sor egyházmegyei vagy főegyházmegyei szinódusra. 1921-ben Vácon, 1923-ban Veszprém-ben, 1924-ben Székesfehérváron, 1927-ben Szombathelyen, 1928-ban Kalocsán, 1930-ban ismét Vácon, 1932-ben Egerben, 1934-ben újra Székesfehérváron, 1935-ben Győrben, 1936-ban Pécsen, 1940-ben Pannonhalmán, 1941-ben Esztergomban, végül 1942-ben újfent Egerben tanácskozott a katolikus papság.¹¹ A szinódusok állásfoglalásai nem lehettek ellentétben az érvényben levő egyházi törvényekkel és dogmákkal, valamint a katolikus világegyház zsinatainak döntéseivel. Ráadásul hatáskörük csak arra az egyházkormányzati területre terjedt ki, ahol tartották őket. E tanácskozások mindegyikén az egyház belső életére vonatkozó témákkal, döntően a hitélet kérdéseivel foglalkoztak.

A magyarországi katolikus egyház legfőbb vezető testülete a püspökkari konferencia volt, amely évente kétszer – tavasszal és ősszel – ülésezett. Ettől a gyakorlattól csak rendkívüli körülmények között tértek el. A konferencia tagja volt minden ordinárius.

¹⁰ Gergely Jenő-Kardos József-Rottler Ferenc: Az egyházak Magyarországon Szent Istvántól napjainkig. Korona Kiadó, Budapest, 1997. 184-185.p. A katolikus autonómia sajátos változatát jelentette az Erdélyi Római Katolikus Státus. Ez azonban a trianoni béke következtében Romániához került.

¹¹ Gergely Jenő: Id. mű, 211-212. p.

Tehát az érsekek, a megyés püspökök, az apostoli adminisztrátorok és a vikáriusok. Utóbbiak azonban csak tanácskozási joggal rendelkeztek. Káptalani helynőkök ordináriusi széküresedés esetén átmenetileg lehettek jelen a püspökkari értekezleteken. A pannonthalmi bencés főapát azon a jogon tartozott a konferenciához, hogy az általa irányított plébániák önálló egyházmegyét képeztek. Pannonthalma ún. nullius főapátság volt, vagyis nem tartozott egyetlen megyés főpásztor joghatósága alá sem. Végül meghívás alapján, de csupán konzultatív jelleggel kapott helyet a testületben a katolikus tábori püspök.¹² A püspökkari konferencia tanácskozó szervként megvitattott minden fontos témát, ami a hazai katolikussággal kapcsolatban volt. Így sok esetben foglalkozott a katolikus-protestáns viszony legújabb fejleményeivel, s hozott határozatokat az ezekkel kapcsolatos teendőkről.

Sokszor szerepelt a katolikusok és a reformáció egyházaihoz tartozók kapcsolata az Országos Katolikus Nagygyűlések napirendjén is. A katolicizmus érdekeinek védelmében és a hitélet elmélyítése céljából tartott impozáns rendezvényekre minden év őszén került sor a Horthy-korszakban. Kivételt jelentettek az 1919-es, 1921-es, 1930-as, 1937-1938-as, 1940-es és 1944-es esztendő, amikor nem rendeztek nagygyűlést országos szinten a katolikusok. 1939-ben pedig tavasszal zajlott le a soron következő megmozdulás.¹³ 1919-ben a világháborús vereség és a forradalmak, majd az azokat követő ellenforradalom okozta zűrzavar, valamint az ország jelentős részének idegen megszállása miatt nem lehetett gondolni a nagygyűlés megtartására. 1921-ben a második királypuccs keltette bel- és külpolitikai bonyodalmak következtében maradt el az eredetileg november 13-15-ére tervezett rendezvény.¹⁴ 1930-ban a Szent Imre-év ünnepe, 1937-ben a Budapestre tervezett XXXIV. Nemzetközi Eucharisztikus Kongresszus és a Szent István-emlékév előkészületei, 1938-ban az előbb említett két esemény és az ősszel bekövetkező első bécsi döntés kihatásai eredményezték azt, hogy az adott évek során a katolikusok nem sereglettek össze országos nagygyűlésre. 1940-ben a második bécsi döntéssel visszatért területek problémái vonták el az energiát a

¹² A püspöki kar tanácskozásai. A magyar katolikus püspökök konferenciáinak jegyzőkönyveiből, 1919-1944. Szerk., vál., bev. tanulmány és jegyz.: Gergely Jenő. Id. mű, 59-60. p.

¹³ Adriányi Gábor: Katolikus nagygyűlések Magyarországon 1900-1943. = Vigilia. Főszerk. és fel. kiadó: Lukács László. 2000/10. szám, 743-746.p.

¹⁴ A katolikusok nagygyűlése.= Nemzeti Újság. Keresztény politikai napilap. Felelős szerk.: Turi Béla. 1921. október 16., 1.p. Valamint Huszár Károly: Az elmaradt katolikus nagygyűlés.= Nemzeti Újság, 1921. november 13., 1-2. p.

gyülesezéstől, 1944-ben pedig a hadihelyzet alakulása akadályozta meg az országos katolikus seregszemle megrendezését.¹⁵

A magyarországi református és az evangélikus egyház szervezete nagyon hasonlít egymásra. A szigorú hierarchikus alá- és fölérendeltségi viszonyok közepette működő katolikus egyházzal szemben hazánk két nagy protestáns felekezete demokratikus felépítésű. Ez egyrészt abban nyilvánul meg, hogy minden egyházi tisztséget választással töltenek be. Másrészt a hívőknek az egyházszervezet valamennyi szintjén jelentős beleszólási joga van közösségük életének irányításába. A reformátusok és az evangélikusok vallási csoportja a zsinatpresbiteri elv alapján szerveződik. Az elnevezés arra utal, hogy legfőbb törvényhozó testületük a zsinat, a laikusok pedig aktívan részt vesznek az egyházi ügyek intézésében. A Horthy-korszakban mindkét egyház szervezeti alapegysége az egyházközség, másként gyülekezet volt. A gyülekezeteknek lehettek leány- vagy fiókegyházaik, melyek kis létszámú vallási közössége a több hívőt tömörítő anyagyülekezetük fennhatósága alatt működött. A leányegyházakkal rendelkező egyházközségeket anyaegyházaknak is hívták. Az egyházközségek vezetését a lelkészek, valamint a hívek közül választott testületek, az ún. presbitériumok közösen végezték. Ez utóbbiak tagjai voltak a presbiterek. A presbitériumok és egyben az egyházközségek világi előjáróit a reformátusoknál gyülekezeti gondnokoknak, az evangélikusoknál gyülekezeti felügyelőknek nevezték. A lelkipásztorokkal együtt ők képezték a vezetőséget. A legfontosabb helyi ügyekben a gyülekezet közgyűlése volt jogosult a döntésre. A lelkészek munkáját mindkét egyházban segédlelkészek segítették.¹⁶ Az egyházközségek egyházmegyéket alkottak, melyeket az evangélikusok a Horthy-korszakban esperességeknek is hívtak. Ezek lelkészi vezetői az esperesek voltak. Ezen a szinten mindkét protestáns egyházban az 1930-as években hozták létre a világiakból választott irányító testületeket. A reformátusoknál megalakultak az egyházmegyei tanácsok, élükön az egyházmegyei gondnokkal. Az evangélikusoknál pedig az egyházmegyei presbitériumok szerveződtek meg, az egyházmegyei felügyelő vezetésével. Az esperes és a gondnok, illetve a felügyelő alkotta az egyházmegyei elnökséget. Ennek a szervezeti egységnek a fő igazgatási testülete az egyházmegyei

¹⁵ Adriányi Gábor: Id. mű, 744-746.p.

¹⁶ Szentpéteri Kun Béla: A Magyarországi Református Egyház külső rendje. Református Egyházi Könyvtár. XXIV. kötet. Sylvester Nyomda, Budapest, 1948. 330-352.p. Valamint Kiss Antal: Az 1934-37. évi budapesti országos evangélikus zsinat előzményei, lefolyása és joganyaga. Ludvig István Könyvnyomdája, Miskolc, 1941. 110-129. p.

közgyűlés volt.¹⁷ Több egyházmegyből tevődtek össze az egyházkerületek. Lelkeszi elöljáróik a püspökök voltak. Az 1930-as években választották meg először a református hívők az egyházkerületi főgondnokok által vezetett egyházkerületi tanácsokat, az evangélikusok pedig az egyházkerületi felügyelők irányításával működő egyházkerületi presbitériumokat. Az egyházkerületek elnökségei a püspökökből és főgondnokokból, illetve felügyelőkől álltak. A legfontosabb ügyekben a döntéshozatal az egyházkerületi közgyűléseken történt.¹⁸

Az egyházkerületeket az országos egyház fogta össze. Ezt az evangélikusok egyetemes egyháznak hívták. Ehhez hasonlóan minden országos tisztviselőjük és intézményük nevében az egyetemes jelzöt használták vizsgált időszakunkban. Az országos egyháznak a reformátusoknál és az evangélikusoknál egyformán két vezető testülete volt. A református vallási közösség esetében az egyetemes konvent és az országos zsinat. Az evangélikus felekezetenél az egyetemes közgyűlés és az egyetemes zsinat. A református konvent és a zsinat világi és lelkeszi tagokból tevődött össze. Lelkeszi elnöküket a püspökök, világi elnöküket pedig az egyházkerületi főgondnokok közül választották. Ezek az elnökök számítottak a magyarországi reformátusság első számú vezetőinek. Az egyetemes konvent a református egyház központi igazgatási szerve volt. Évente egyszer tartott ülést Budapesten, ahol székházal rendelkezett. Két tanácskozása között a konventi iroda tisztségviselői intézték az egyház gyakorlati ügyeit, de egyes esetekben a konventi elnökséget alkotó püspök és főgondnok szintén eljárhatott.¹⁹ Az országos zsinat volt a reformátusok legfőbb törvényhozó, határozó és intézkedő testülete. A fővárosban tartotta üléseit évente egyszer, esetleg kétszer. Vizsgált korszakunkra átnyúlt az 1917-ben megalakult harmadik budapesti református zsinat ténykedése, ami 1922-ben zárult. Ezt követően hat év kihagyása után, 1928-ban nyílt meg a negyedik budapesti zsinat és 1937-ig végezte munkáját. Az ötödik budapesti zsinat 1939-től 1950-ig ülésezett.²⁰ A zsinat működésének szünetelése alatt egyes problémák megoldására a zsinati elnökséget alkotó püspök és főgondnok is tehetett lépéseket. 1942-ben elrendelték a zsinati tanács létrehozását, ami az egyes ülésszakok

¹⁷ Szentpéteri Kun Béla: Id.mű, 352-360.p. Valamint Kiss Antal: Id.mű, 136-142.p.

¹⁸ Szentpéteri Kun Béla: Id.mű, 360-369.p. Valamint Kiss Antal: Id.mű, 142-150.p.

¹⁹ Szentpéteri Kun Béla: Id.mű, 369-379.p.

²⁰ Zoványi Jenő: Magyarországi Protestáns Egyháztörténeti Lexikon. Egyetemi Nyomda, Budapest, 1977. 105-106.p.

között ellátta a zsinat feladatainak jelentős részét.²¹ A katolikus és a református egyház közötti viszonyt érintő témák rendszeresen szerepeltek a konvent ügyrendjén. A zsinat ezek közül csak a legjelentősebbekkel foglalkozott.

Az evangélikusság országos vezető testületei közül az egyetemes közgyűlésnek és az egyetemes zsinatnak egyaránt voltak világi és lelkési tagjai. Lelkési elnökként a mindenkori rangidős püspök, világi elnökként pedig az evangélikus egyház egyetemes egyházi és iskolai felügyelője állt az élükön.²² Az évente egyszer ülésező egyetemes közgyűlés foglalkozott az egyház életének összes fontosabb kérdésével, kivéve a törvényhozást. Ez utóbbi a zsinat feladata volt. A Horthy-korszakban egyszer hívták össze az evangélikusok egyetemes zsinatát. Ennek 1934 és 1937 között Budapesten megtartott hat ülésszakán egyetlen olyan témát tárgyaltak, ami szorosan összefüggött a katolikus-evangélikus viszonytal, méghozzá annak legtöbb vitát kiváltó tényezőjét jelentette. A vegyes házasságok esetén az evangélikus fél részéről saját egyháza kárára adott reverzálisról van szó.²³ Az egyetemes közgyűlések napirendi pontjai között viszont minden esztendőben voltak olyanok, amelyek a katolikus és az evangélikus egyház között felmerülő problémákkal foglalkoztak. Az országos jelentőségű egyházi ügyek zökkenőmentes lebonyolításának elősegítésére 1918 októberében létrehozták az evangélikus egyház elnöki vagy elnökségi értekezletét. Ennek tagjai voltak az egyházkerületek élén álló püspökök és felügyelők, valamint az egyetemes felügyelő és az egyetemes főjegyző.²⁴ Az elnöki értekezlet a Horthy-korszak folyamán évente több alkalommal tartott ülést. Ilyenkor gyakran volt szó a katolikuság és az evangélikusság kapcsolatainak alakulásáról.

A trianoni Magyarországon a református és az evangélikus egyház egyaránt négy egyházkerületre tagolódott. A református egyházkerületek a következők voltak: dunamelléki, dunántúli, tiszáninneni és tiszántúli. Ezek az ország 1938 és 1941 közötti területi gyarapodása következtében visszakapták az első világháborút követően elveszített gyülekezeteik egy részét. Ezen kívül visszatért a Romániához került erdélyi egyházkerület több egyházmegyéje. A tiszántúli egyházkerület román uralom alá jutott

²¹ Szentpéteri Kun Béla: Id. mű, 319.p.

²² Pass László: Egyházunk szervezete.= Harangszó. Az Országos Luther-Szövetség hivatalos lapja. Főszerk.: Túröczy Zoltán. Felelős szerk. és kiadó: Szabó József. 1934. augusztus 5. 254.p.

²³ Kiss Antal: Id. mű, 75-76.p. A reverzális kötelezvény. A vegyes házasságok esetében arra vonatkozik, hogy a születendő gyermekeket milyen vallásban nevelik.

²⁴ Evangélikus Országos Levéltár. (A továbbiakban EOL.) Elnöki értekezleti jegyzőkönyvek. (A továbbiakban: Éé jkv) Az 1918. október 3-i értekezlet jegyzőkönyve.

egyházközsegeiből megalakult Királyhágó-melléki egyházkerület visszaszerzett egyházmegyéit régi egyházszervezeti egységükbe illesztették be.²⁵ Az evangélikus egyház négy egyházkerülete közül egyik sem szakadt el teljes egészében hazánktól a trianoni határok meghúzásával, bár érzékeny veszteségeket szenvedtek. A bányai, dunáninnen, dunántúli és tiszai egyházkerületek a revíziós eredmények hatására kiegészültek a visszacsatolt országrészek evangélikusságával. A Erdélyi Szász Evangélikus Egyház a történelmi Magyarország fennállása végéig független volt hazánk egységes evangélikus egyházszervezetétől. Ezért a második bécsi döntéssel hozzánk kerülő gyülekezetei evangélikus német vezérfőesperességeként tovább őrizték függetlenségüket. Délmagyarország visszaszerzett részein szintén voltak német egyházközsegek, melyek nem ismerték el maguk fölött a Magyarországi Evangélikus Egyház fennhatóságát.²⁶

A trianoni Magyarországon működő három nagy történelmi keresztyén egyház személyi állományának és iskolai hálózatának bemutatására az 1920-as évek második feléből származó adatokat közlünk. 1928-ban a katolikus felekezethez tartozók 1591 anyaegyházban és 4273 leányegyházban éltek. Az ő pasztorációjukat és más egyházi teendőket 2932 világi pap látta el. További 171 lelkész ekkor már nyugalmába vonult. Mellettük tevékenykedett 1562 férfi szerzetes és 5266 apáca. Az ő számukhoz hozzá kell még venni azt a 127 rendtagot, akik egyházigazgatási egységükön kívül látták el feladataikat.²⁷ Az 1927-1928-as tanévben a katolikus egyháznak 128 óvodája, 2907 elemi népiskolája, 4 ipariskolája, 73 polgári iskolája, 36 középiskolája, 7 felsőkereskedelmi iskolája, 2 óvónőképző, 6 tanítónőképző és 18 tanítónőképző intézete, 13 hittudományi főiskolája, 1 jogakadémiája és 2 egyéb főiskolája volt.²⁸ A református hívőket 1928-ban 1021 anyaegyház és 327 leány-, fiók-, illetve társegyház fogta össze. 1042 református lelkész és 265 segédlelkész állt egyházi szolgálatban. 57 lelképásztor

²⁵ Molnár Ambrus: Az egyház külső rendje. In: Tanulmányok a Magyarországi Református Egyház történetéből 1867-1978. Id. mű, 396-397.p.

²⁶ Súlyom Jenő: Magyarországi Evangélikus Egyház. = Keresztyén Igazság. Az evangélikus értelmiség folyóirata. Felelős szerk.: Karner Károly. 1943. május, 115.p.

²⁷ Karner Károly: A felekezetek Magyarországon a statisztika megvilágításában. Theologiai Tanulmányok. 14. szám. Debrecen Szabad Királyi Város és a Tiszántúli Református Egyházkerület Könyvnyomda-Vállalata, Debrecen, 1931. XXII. és XXIII. számú táblázat. A katolikus egyházra vonatkozó adatoknál összesítettük a római és görög katolikusok statisztikájánál szereplő tényeket. A katolikus iskoláknál is így jártunk el.

²⁸ Id. mű, XXXII. számú táblázat.

nyugdíjas volt.²⁹ Az 1927-1928-as iskolai évben a református felekezet 4 óvodát, 1090 elemi népiskolát, 13 polgári iskolát, 23 középiskolát, 2 tanítóképzőt, 3 tanítónőképzőt, 3 hittudományi főiskolát és 1 jogakadémiát tartott fenn.³⁰ Az evangélikusok 1928-ban 260 anyaegyházba, valamint 368 leány-, fiók- és társegyházba szerveződtek. Lelki gondozásukat 290 aktív lelkész és 37 segédlelkész látta el. A lelkészi kar 29 tagja pedig nyugállományban volt.³¹ Az 1927-1928-as tanítási évben az evangélikus egyház oktatási intézményei között 1 óvoda, 402 elemi népiskola, 2 polgári iskola, 9 középiskola, 2 tanítóképző, 1 tanítónőképző és 1 jogakadémia volt található.³² A lutheri hitelvek követőinek az 1923-1924-es tanév kezdetétől nem volt önálló teológiai főiskolájuk Magyarországon, hanem a pécsi tudományegyetem evangélikus hittudományi karán képezték ki lelkészi utánpótlásukat. Ez a fakultás Sopronba kihelyezve működött.³³ A Horthy-korszakban az állami egyetemek közül még kettőn folyt teológiai képzés. A pesti tudományegyetemen római katolikus papnövendékeket, a debrecenin pedig református lelkészjelölteket oktattak.

A fenti adatok jól tükrözik a három felekezet erőviszonyait vizsgált időszakunkban. Alsó szintű egyházszervezeti egységeik és lelkészi, illetve szerzetesi állományuk magától értetődően igazodott híveik létszámához. Az egyes vallási közösségek anya-, illetve leány-, fiók- és társegyházainak számát és arányait azonban befolyásolta a hívők területi megoszlása is. Emellett az sem volt elhanyagolható tényező ebből a szempontból, hogy egy-egy felekezet vezetése mekkora gondot fordított a szórványban vagy kisebbségi helyzetben élő tagjainak összefogására és lelki szükségleteik ellátására. Az 1919 és 1945 közötti hazai oktatásügyben igen jelentős szerepet játszó egyházi tanintézetek tekintetében azt tapasztalhatjuk, hogy a két nagy protestáns közösség egyes iskolatípusokban az ország népességéből való részesedésénél jóval nagyobb arányban tartott fenn intézményeket. Ez az elemi és középiskolákra, valamint a tanítóképző intézetekre igaz. Ennek a ténynek az adott nagy jelentőséget, hogy a korszak oktatási rendszerének alapját az elemi iskolák képezték. A középiskolák pedig az értelmiség újratermeléséhez járultak hozzá nagy mértékben. Ilyen módon tehát ez a két iskolafajta kiemelt fontossággal bírt a két világháború közötti Magyarországon. Az óvodák, az

²⁹ Id. mű, XXV. számú táblázat.

³⁰ Id. mű, XXXII. számú táblázat.

³¹ Id. mű, XXVI. számú táblázat.

³² Id. mű, XXXII. számú táblázat.

³³ Szabó Pál: A M. Kir. Erzsébet Tudományegyetem és irodalmi munkássága. Dunántúl Pécsi Egyetemi Könyvkiadó és Nyomda R.-T., Pécs, 1940. 128.p.

ipariskolák, a polgári és a felsőkereskedelmi iskolák esetében viszont a katolikus egyház jelenléte haladta meg az összlakosság vallási megoszlása alapján tőle elvárható nagyságrendet. Különösen a kisdédóvók és a polgári iskolák esetében utasította messze maga után a katolikusság a protestánsokat. A hittudományi főiskoláknál érvényesülő katolikus túlsúly egyik oka az országos populáció vallási megoszlásában keresendő. A magyarázat másik tényezőjét az adja, hogy az evangélikus egyház anyagi helyzetének következtében kénytelen volt teljes lelkészképzését állami keretek közt megoldani a pécsi hittudományi karral. Harmadikként azt is figyelembe kell venni, hogy a debreceni református teológiai oktatásnak a helyi tudományegyetembe történt betagozódása statisztikailag szintén az ilyen jellegű protestáns intézmények számát csökkentette.

A történelmi keresztény hitfelekezetek igen kiterjedt oktatási hálózatának és nagyszámú egyéb intézményének fenntartásához szükséges pénzügyi fedezet alapvetően három forrásból származott: az államsegélyből, a hívők anyagi áldozatvállalásából és az egyházi földbirtokok jövedelmeiből. Utóbbi téren a katolikus egyház az adott gazdasági és társadalmi viszonyok között behozhatatlan előnyben volt a protestánsokkal szemben. 1935-ben a római és görög katolikus egyház együttesen 877 294 katasztrális hold birtokkal rendelkezett, melynek évi tiszta jövedelme 5 907 025 aranykoronát tett ki.³⁴ Ehhez azonban még hozzá kell vennünk a Magyar Katolikus Vallásalap és a Magyar Katolikus Tanulmányi Alap földjeit. Ugyanis ezek a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium kezelésében voltak, de a belőlük származó bevételeket katolikus egyházi célokra fordították. 1935-ben a vallásalap 87 319 kat. holdjának évi tiszta hasznát 775 836 aranykoronának számították. A tanulmányi alap 28 657 kat. holdjából pedig egy év alatt 222 771 aranykorona folyt be.³⁵ Ezeket az adatokat figyelembe véve arra a végeredményre jutunk, hogy az 1935-ös kimutatás szerint a katolikus egyháznak 993 270 kat. holdról 6 905 632 aranykorona tiszta jövedelme származott egy esztendőben. Ugyancsak 1935-ben a református egyház 102 755 kat. hold birtokállományának évi tiszta hasznát 936 239 aranykoronának számították, az evangélikus felekezet 21 055 kat. holdjából pedig 234 401 aranykorona bevételt származtattak.³⁶ Megjegyzendő, hogy a katolikus egyházi földtulajdont többségükben az 1000 kat. holdat meghaladó nagybirtokok alkották. A protestáns felekezetek földjei viszont döntően kis- és

³⁴ Magyar Katolikus Lexikon. II. kötet. Főszerk.: Diós István. Szent István Társulat, Budapest, é.n. 880.p.

³⁵ Id. mű, 879.p.

³⁶ Id. mű, 880.p.

középbirtokok voltak. A katolikus és a protestáns egyházak földbirtokvagyonának igen jelentős különbözőségét a reformátusok és az evangélikusok gyakran nehezményezték. Ilyen esetekben a katolikus oldalról természetesen védelmezték saját pozíciójukat és hangoztatták nagybirtokos voltuk történelmi megalapozottságát, valamint társadalmi, politikai és erkölcsi jogosságát. A reformáció követői az egyházi ingatlanok aránytalan megosztására hivatkozva kérték újra és újra a számukra nyújtott államsegély megnövelését.

A katolikus, református és evangélikus felekezet jogi helyzetét a 19. században hozott törvények határozták meg az 1919 utáni Magyarországon is. Ezek közül az 1848. évi XX. törvénycikk bevett hitfelekezetnek nyilvánította az unitárius vallást, biztosítva ezzel számára a teljes vallásszabadságot, s az állami támogatást. Ezután kimondta a bevett felekezetek (a katolikus, református, evangélikus, unitárius, görögkeleti) törvény előtti egyenlőségét és viszonyosságát. Elismerte ezek iskolafenntartó jogát. Előírányozta egyházi és oktatási szükségleteik államköltségből való fedezését. Tervbe vette katonáskodó híveik számára tábori lelkészek alkalmazását. A görögkeletiek és a katolikusok közötti vegyes házasságok és áttérések tekintetében megtette a szükséges lépéseket az előbbieik egyenjogúsítására. Végül megadta az ortodoxoknak az egyházi önkormányzat alakításának lehetőségét.³⁷ A törvény döntő lépést jelentett a vallásfelekezetek jogi helyzetének modern polgári szellemiségű rendezése terén. A bevett felekezetek törvény előtti egyenrangúságának kimondásával megszüntette a katolikus egyház addigi államvallás jellegét. Azonban a törvényhozók nem intézkedtek a katolikus egyházi vagyon szekularizációjáról. Így anyagi vonatkozásban továbbra is fennállt a felekezetek közötti egyenlőtlenség.³⁸ Emiatt a Horthy-korszakban a protestánsok folyamatosan napirenden tartották az 1848. évi XX. törvénycikk végrehajtásának kérdését. Úgy érezték ugyanis, hogy a bevett vallási közösségek egyházi és oktatási szükségleteinek állami forrásból történő fedezése szempontjából hátrányban vannak a katolikusokkal szemben, mert a hatóságok nem veszik figyelembe a katolikus egyház vagyoni előnyét az államsegélyek megállapításakor.

Az 1868. évi LIII. törvénycikk az 1848. évi XX. törvény alapján állva megerősítette a bevett keresztény vallásfelekezetek viszonyosságát. Lehetővé tette az ezek bármelyikére

³⁷ Magyar Törvénytár. Millenniumi emlékkiadás. 1836-1868. évi törvénycikkek. Szerk.: Márkus Dezső. Franklin-Társulat, Budapest, 1896. 243-244.p.

³⁸ Csizmadia Andor: A magyar állam és az egyházak jogi kapcsolatainak kialakulása és gyakorlata a Horthy-korszakban. Id. mű, 79-80.p.

történő áttérést és szabályozta annak módját. A hívek közötti vegyes házasságokat mindkét fél papja előtt érvényesen megköthetőnek minősítette. Tiltotta az ilyen frigyekből született gyermekek vallására vonatkozó reverzális adását, s kimondta, hogy a fiúk az apjuk, a lányok az anyjuk hitét követik. A lelenc gyermekek esetében úgy intézkedett, hogy nevelőszülőjük, vagy az árvaház dönthet vallásukról. Kinyilvánította, hogy egyik bevett vallási irányzat hívei sem kötelezhetők a másik szertartásainak és ünnepeinek megtartására, illetve az utóbbiakon munkaszünetre. Elrendelte, hogy a hadseregnél, az állami közintézményeknél és a kórházakban mindenkit saját egyházának lelkészei lássanak el vallási téren. Megengedte, hogy a temetőben a különböző felekezet tagjai vegyesen temetkezzenek, s tiltotta ennek megakadályozását. Intézkedett arról, hogy amennyiben egy település önkormányzata anyagilag támogat egy bevett vallási közösséget, akkor az ott élő többi felekezetet szintén részesítenie kell arányosan ilyen juttatásban. Kötelezte a bevett vallások azon híveit, akik addig nem tartoztak hivatalosan egyik egyházközségükhöz sem, hogy csatlakozzanak valamelyikhez. Új anya- vagy fiókegyházközségek létesítését, illetve ezek átminősítését az egyházak kizárólagos jogává tették a törvényhozók.³⁹ Ez a szabályozás megfelelt a protestánsok érdekeinek, azonban több szempontból ellenkezett az érvényben levő katolikus egyházi kánonokkal. Főleg a vegyes házasságokra, a belőlük születő gyermekek vallására és a reverzálisokra vonatkozó részek betartására nem voltak hajlandók a katolikus papok. Ez a kérdéskör maradt a későbbiekben – a Horthy-korszakban ugyancsak – a Rómához hű egyházi irányzat és a reformáció követői közötti összeütközések legfőbb oka. Az 1868. évi LIII. törvény egyéb rendelkezéseit szintén sok esetben megsértették. Még a két világháború között is gyakran előfordult például, hogy a kórházi betegek nem kaphatták meg saját lelkészeiktől a lelki vigaszt, vagy az egyes felekezetek temetőibe nem engedtek más vallású halottat eltemetni. Ilyen visszaélésekről a protestánsok tettek inkább panaszt. Időnként azonban katolikus sérelmek is felmerültek ebben a vonatkozásban.

Miután az 1868. évi LIII. törvénycikk a gyakorlatban nem hozott megnyugvást a vegyes házasságok és a reverzálisok körül dúló felekezeti küzdelmekben, a liberális állami vezetés az 1890-es években új szabályozást léptett életbe ezen a téren. Így született meg az ún. egyházpolitikai törvények, melyeknek a házassági jogra vonatkozó

³⁹ Magyar Törvénytár. Millenniumi emlékkiadás. 1836-1868. évi törvénycikkek. Id. mű, 506-508.p.

részeivel a következő fejezetben foglalkozunk részletesen. Itt kell azonban szólnunk az 1895. évi XLII. törvénycikkről, amely bevett vallásnak nyilvánította a zsidó hitet. Nem feledkezhetünk el az 1890-es évek egyházpolitikai jogalkotásának utolsó nagy eredményét jelentő 1895. évi XLIII. törvényről sem, mert ez határozta meg alapvetően a katolikus, református és evangélikus egyház Horthy-korszakbeli jogi helyzetét. A törvény kinyilvánította, hogy mindenki szabadon vallhat bármilyen hitet és azt gyakorolhatja, ha az az ország törvényeivel és a közérkölcsessel nem ütközik. Az ilyen vallási meggyőződést kifejező szertartások végzésében senkit nem szabad akadályozni, sem hitével ellenkező vallási cselekményekre kényszeríteni. A polgári és politikai jogok gyakorlására való képesség független az egyén hitvallásától, ugyanakkor ez utóbbi senkit nem menthet fel a törvényes kötelességei alól. Egyházi fenyték senki ellen nem alkalmazható azért, mert állampolgári kötelességének eleget tett. A vallásszabadságot korszerűen kodifikáló törvény lehetővé tette a hitfelekezetekből való kilépést és az azokba történő belépést, vagy akár a felekezetenkívüliséget is. Ezt követően bevett és elismert státusba sorolta hazánk vallási közösségeit, amiből logikusan következett az állam által el nem ismert felekezetek kategóriája is. Részletesen foglalkozott a törvény az elismertté nyilvánítás feltételeivel és az ilyen minősítést elnyerő hitközösségek jogaival. A jogalkotók a legjobb helyzetben levő bevett felekezetek közé sorolták a katolikus, református, evangélikus, görögkeleti és unitárius egyházakat, valamint az izraelita (zsidó) felekezetet.⁴⁰ Az általunk vizsgált három nagy keresztény egyház ezt a jogállását változatlanul megőrizte a Horthy-korszak idején is. Ennek számos előnye közé tartozott, hogy a szabad működés lehetőségén túl nagy belső önállósággal rendelkeztek. Hivatalos eszközökkel gondoskodtak egyházi adóik beszedéséről. Fegyelmi határozataik végrehajtásánál hatósági segédletet vehettek igénybe. Állami és községi segélyekben részesültek. Iskoláikat a kormányzat anyagilag támogatta. Hitoktatóik javadalmazása állami forrásból történt, hiszen hittanukat a hivatalos tanterv keretében tanították az iskolákban.⁴¹ Ehhez járult még, hogy a trianoni Magyarország hadseregében alkalmazott katonai, majd tábori lelkészeik révén láthatták el fegyveres szolgálati idejüket töltő híveik pasztorolását. Az 1926. évi XXII. törvénycikk - a többi bevett felekezettel együtt – meghatározott számú helyet biztosított nekik a felsőházban.

⁴⁰ Magyar Törvénytár. Milleniumi emlékkiadás. 1894-1895. évi törvénycikkek. Szerk.: Márkus Dezső. Franklin-Társulat, Budapest, 1897. 306-315.p.

⁴¹ Magyar alkotmánytörténet. Szerk.: Mezey Barna. Osiris Kiadó, Budapest, 2003. 275.p.

Ugyanezt tette az 1929. évi XXX. törvény a vármegyei és törvényhatósági jogú városok közgyűlései esetében. Az 1940. évi XXVII. törvénycikk tovább gyarapította a felsőházban méltóságuk alapján a katolikusokat, a reformátusokat és az evangélikusokat képviselő egyházi tisztségviselők számát. Utóbbi tények szemléltetik azt, hogy a három legjelentősebb történelmi keresztény felekezet nem csak megőrizte nagy befolyását az 1919 utáni években, de növelte is a dualizmus időszakához képest.⁴² A katolikus, a református és az evangélikus egyház szerves részét képezte a kiépülő és magát keresztény-nemzetinek definiáló hatalmi berendezkedésnek. Jelentős konszolidáló és rendszerfenntartó szerepet töltött be és jó viszonyt ápolott az állami szervekkel. A három vallási közösség irányítóinak szoros együttműködése a világi hatóságokkal kölcsönösen hasznosnak bizonyult.

A teljes képhez azonban hozzátartozik, hogy bár a történelmi keresztény felekezetek jogilag teljesen egyenrangúak voltak a Horthy-korszakban, a valóságban a katolicizmus számos vonatkozásban megőrizte korábbi kivételes pozícióit. Ezek közé tartozott a katolikus egyház már említett hatalmas földbirtokvagyon, amely gazdasági téren jelentett komoly előnyt a protestáns felekezetekkel szemben. A végrehajtó hatalomra gyakorolt fokozott katolikus befolyást jelzi, hogy az érvényben levő szokásjog alapján a mindenkori vallás- és közoktatásügyi miniszter csak a vallását aktívan gyakorló katolikus személy lehetett. A kultuszminisztériumban a katolikus ügyosztályt általában egy esztergomi kanonok vezette, de más osztályokon is gyakran kaptak fontos tisztségeket a klérus egyes tagjai.⁴³ A bethleni konszolidáció idején katolikus egyháziak birtokolták a népjóléti és munkaügyi miniszteri tárcát. Igaz, hogy Vass József, majd Ernst Sándor elsősorban politikusi minőségben került erre a magas posztra.⁴⁴ Nyilvánvaló azonban, hogy rajtuk keresztül egyházuk a többi bevett keresztény felekezethöz nagyobb hatást tudott gyakorolni a hivatalos szociálpolitikára. 1920-ban a magyar kormány diplomáciai kapcsolatot létesített az Apostoli Szentszékkal. Ettől kezdve vizsgált korszakunk végéig pápai nuncius tevékenykedett Budapesten, a

⁴² Balogh Margit-Gergely Jenő: Állam, egyházak, vallásgyakorlás Magyarországon, 1790-2005. (Dokumentumok) I.kötet. 1790-1944. Id. mű, 54-55. és 752-753.p.

⁴³ Gergely Jenő: A katolikus egyház története Magyarországon 1919-1945. Id. mű, 99.p.

⁴⁴ Gergely Jenő: Katolikus egyház, magyar társadalom 1890-1986. Prohászkatól Lékaiig. Tankönyvkiadó, Budapest, 1989. 58.p.

Vatikánban pedig szentszéki követek képviselték a Magyar Királyságot.⁴⁵ Ez a tény szintén a katolikus egyház kivételezett helyzetét erősítette a reformátussal és az evangélikussal szemben. Társadalmi és politikai téren a katolicizmus privilegizált pozícióját mutatja, hogy az állami, katonai és helyi közösségi ünnepségeken a katolikus egyházi személyek vezető szerepet játszottak. Természetesen ezekre a rendezvényekre a református és az evangélikus lelképászorok és laikus tisztségviselők szintén kaptak meghívást. Probléma akkor jelentkezett, ha az ilyen alkalmakkor a katolikus és a protestáns lelkészeknek együtt kellett volna liturgikus cselekményeket végezniük. Ilyenkor ugyanis a katolikus papok ritka kivételtől eltekintve csak abban az esetben voltak hajlandók vallási funkciót ellátni, ha a reformált hitet követő kollégáik erre nem kaptak lehetőséget. Ezt az eljárásukat azzal indokolták, hogy egyházi törvényeik szigorúan tiltják számukra a más vallásúakkal történő „szertartásbeli közösködést”. Ennek aztán az lett az eredménye, hogy a hatóságok a zászlószentelésekkor, emlékműavatásokkor, történelmi évfordulókról való megemlékezésekkor és egyéb jeles eseményeknél csupán a katolikus klérus tagjainak adtak módot a hivatalos megnyilvánulásra. Dolgozatunk egy későbbi részében külön foglalkozunk az ilyen esetek kapcsán keletkezett egyházi vitákkal. Arról sem feledkezhetünk meg, hogy a keresztény-nemzeti Magyarország történészek által sokat emlegetett neobarokk szellemiségét egyházi téren leginkább a katolicizmus tudta megjeleníteni. A színpompás és bonyolult koreográfiát követő katolikus szertartások alkalmasabbak voltak a dicső történelmi múlt iránti magamutogató nosztalgia kifejezésére, mint az egyszerű protestáns istentiszteleti formák.

A három nagy történelmi keresztény egyház keretében számos egyesület létezett a Horthy-korszakban. Működési körük rendkívül kiterjedt volt. A katolikus egyházi szervezeteken belül hitbuzgalmi, szociális, ifjúsági, kulturális és társadalmi tevékenységet végzőket szokás elkülöníteni. A katolikusok hitbuzgalmi egyesületei közül a Mária Kongregáció, a Rózsafüzér Társulat, a Credo Egyesület, a Jézus Szíve Szövetség, a Szívőárda és az Oltáregyesület volt a legjelentősebb.⁴⁶ A szociális – másként karitatív – organizációk döntően nőket tömörítettek. Így volt ez a Katolikus

⁴⁵ Gergely Jenő: A 20. században (1918-1995). In: Magyarország és a Szentszék kapcsolatának ezer éve. Szerk.: Zombori István. Kiadja a Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest, 1996. 256-257.p.

⁴⁶ Balogh Margit: A katolikus egyház (1919-1944). In: Magyarország a XX. században. II. kötet. Főszerk.: Kollega Tarsoly István. Babits Kiadó, Szekszárd, 1997. 347.p.

Háziaszonyok Országos Szövetsége és a Katolikus Nőegyesületek Országos Szövetsége esetében is. Nem hagyhatjuk említés nélkül azt a jótékonyági munkát sem, amit a női szerzetesrendek végeztek. Kiemelkedett ezen a téren a Szociális Missziótársulat, a Szociális Testvérek Társasága és a Szegénygondozó Nővérek tevékenysége.⁴⁷ Az ifjúsági és diákegyletek közé tartoztak az egyes szerzetesrendek középiskoláiban tanulókat tömörítő diákszövetségek. Rajtuk kívül a katolikus egyetemistákat és főiskolásokat egybefogó egyesületek legjelentősebbikét, a Foederatio Emericana-t kell megemlíteni. A kulturális szervezetek sorából kiemelkedett a Szent István Társulat, mint a katolikus egyház országos könyvkiadója és tudományos életének egyik központi helye. Éves közgyűlései komoly társadalmi eseménynek számítottak. Az ezeken elhangzott főpapi beszédek közül több olyan volt, amely foglalkozott a hazai katolikus-protestáns kapcsolatok időszerű kérdéseivel. A Szent István Akadémia tagjai sorába hívta mindenféle tudományág művelőit. Az Aquinói Szent Tamás Társaság viszont kifejezetten a katolikus teológia és filozófia szakértőinek gyülekezési helye volt.⁴⁸

Az 1930-as években alakult katolikus társadalmi-hivatásrendi szerveződések sorából a Katolikus Agrárfjúsági Legényegyletek Országos Testülete (KALOT), a Katolikus Leánykörök Szövetsége (KALÁSZ), az Egyházközségi Munkásszakosztályok (EMSZO) és a Magyar Dolgozók Országos Hivatásszervezete érdemel külön említést. Közülük taglétszámában és közéleti szerepében legjelentősebbé a KALOT vált. Benne pragmatikus nyitottság érvényesült néhány haladó protestáns kezdeményezés iránt, amelyekből legfontosabb a népfőiskolai mozgalom volt. Az állami részről a felekezeti népfőiskolák irányításában egyre erőteljesebben megnyilvánuló központosító és ellenőrző törekvéssel szembeni közös védekezés összehangolására 1941 májusában a katolikusok és a protestánsok megalakították a Népfőiskolai Tanácsot.⁴⁹ Ez a tény részét képezi a disszertációnk második nagy egységében tárgyalandó közeledési folyamatnak, amely a hazai katolicizmus és a reformáció egyházai között az 1930-as és 1940-es évek fordulóján kibontakozott. A katolikus egyházban működő organizációk tevékenységét az 1930-as évek elejéig az Országos Katolikus Szövetség fogta egybe. Akkor azonban

⁴⁷ Szántó Konrád: A katolikus egyház története. II. kötet. Ecclesia, Budapest, 1985. 594-595. és 605.p.

⁴⁸ Balogh Margit: Id. mű, 347. és 353-354.p.

⁴⁹ Balogh Margit: A KALOT és a katolikus társadalompolitika 1935-1946. Társadalom- és Művelődéstörténeti Tanulmányok 23. Kiadja az MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 1998. 142.p.

pápai utasításra Actio Catholica (Katolikus Akció) névvel új koordináló szerv alakult, amely 1933-tól irányította központilag a katolikusság valamennyi vallásos egyesületét. Szervezete fokozatosan kiépült országos, egyházmegyei és egyházközségi szinteken.⁵⁰ Az Actio Catholica (AC) eredményes működése is hozzájárult ahhoz, hogy a hazai katolicizmus életében már az 1920-as években tapasztalható hitéleti felvirágzás, vallási reneszánsz és belső megújulás az 1930-as években folytatódott és kiteljesedett.

A két nagy hazai protestáns felekezet szintén jól kiépített és sokrétű feladatkört ellátó egyesületi hálózattal rendelkezett a Horthy-korszakban. A reformáció egyházaiban a hitmélyítő, szociális, ifjúsági, kulturális és egyháztársadalmi munkát összefoglalóan belmissziói tevékenységnek nevezték. A felsorolt munkaágakkal foglalkozó belmissziói egyesületek három nagy csoportot alkottak. Egy részük a református és az evangélikus egyház közös szervezete volt, a többi viszont felekezeti önállóan funkcionált. Az első kategóriába tartozó, ún. általános belmissziót végző szerveződések köréből kiemelkedő a Bethánia Egylet, a Keresztyén Ifjúsági Egyesület (KIE), a Magyar Evangéliumi Keresztyén Diákszövetség (MEKDSZ) és a Magyar Evangéliumi Nőegyesületek Szövetsége, amely 1924-ben Magyar Keresztyén Leányegyesületek Nemzeti Szövetségére változtatta nevét. Ezek mindegyikének volt egy református és egy evangélikus ága. Szintén az általános belmisszióval foglalkoztak a reformátusoknál a Bethlen Gábor Kör csoportjai, a Lorántffy Zsuzsánna Egyesület és a Magyar Református Diákok Soli Deo Gloria Szövetsége (SDG).⁵¹ Közülük a MEKDSZ vezetői fordultak különösen nagy figyelemmel a hazai katolicizmus és protestantizmus viszonya felé. A szervezet lapja, a Diákvilág (1936-tól Pro Christo) számos írásában foglalkozott a kereszténység két nagy irányzata együttműködésének és egymáshoz való közeledésének lehetőségeivel.

A belmissziós szerveződések másik csoportja a szociális – protestáns kifejezéssel diakóniai - tevékenységet folytató egyesületeket ölelte fel. Legfontosabbjaik között voltak a református és az evangélikus egyház egymástól függetlenül működő diakonisszáinak egyletei. Az Országos Református Szeretetszövetség és a Nagypénteki Református Társaság szintén komoly érdemeket szerzett jótékonyági munkájával.

⁵⁰ Gergely Jenő: A politikai katolicizmus Magyarországon (1890-1950). Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1977. 182-185.p.

⁵¹ Dobos László Gábor: Belmissziói és szociális irányzatok a protestáns egyházakban és vallásos szervezetekben. In: A magyar protestantizmus 1918-1948. Tanulmányok. Szerk.: Lendvai L. Ferenc. Id. mű: 266.p.

Ugyanez mondható el az Evangélikus Nőegyesületek Országos Szövetségéről.⁵² A belmissziói egyesületek harmadik válfaját az egyháztársadalmi és egyházközéleti célokat szolgáló közösségek képezték. A reformátusoknál ilyen volt a Kálvin Szövetség és az Országos Református Lelkészegyesület (ORLE). Az evangélikusoknál az Országos Luther Szövetség és a Magyarhoni Evangélikus Lelkészek Egyesülete (MELE) töltött be hasonló szerepet. Döntően kulturális tevékenység zajlott a Magyar Protestáns Irodalmi Társaságban, amelyben mindkét történelmi reformált egyház képviseltette magát.⁵³ A Horthy-korszakban lezajlott katolikus-protestáns vitákban különösen nagy hévvel vett részt az ORLE és a MELE, de a Kálvin Szövetség és az Országos Luther Szövetség is több esetben állást foglalt ezekben a kérdésekben. Jó alkalmat szolgáltatottak a katolikus egyház magatartásával kapcsolatos aktuális református és evangélikus álláspont kifejtésére az Országos Protestáns Napok rendezvényei. Ezeket 1939-től kezdődően évente október 31-éhez, a reformáció emlékünnepehez kapcsolódva rendezték meg. A trianoni Magyarországon a református és az evangélikus egyházban – ugyanúgy, mint a katolikusban – jelentős és maradandó értékeket eredményező megújulás bontakozott ki. Ez együttjár az egyházszervezet fejlődésével, illetve a hitélet intenzívebbé válásával. A protestáns szóhasználatlalt konfesszionális ébredésnek nevezett folyamat első jelei már az 1920-as években tapasztalhatóak voltak, de igazán az 1930-as és 1940-es évek fordulóján teljesedtek ki. Ennek hatására új hitéleti formákat vezettek be és eredményesen foglalkoztak olyan társadalmi rétegekkel, amelyekre korábban kevés figyelmet fordítottak.⁵⁴

A három nagy történelmi keresztény egyház és az állam hivatalos kapcsolattartása a Horthy-korszakban döntően a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumon (VKM) keresztül történt. Ennek I. ügyosztálya a katolikus felekezet ügyes-bajos dolgait intézte. Élén olyan katolikus kanonok állt, aki egyformán bírta egyháza vezetői és a miniszter bizalmát. Ráadásul megfelelő diplomáciai érzékkel is kellett rendelkeznie, hiszen nem egy esetben kényes problémák megoldásában várták tőle a közreműködést. Ilyen volt például a főpapi kinevezések jogát érintő vatikáni-magyar tárgyalások előkészítése, melyek aztán 1927 májusában egy részleges megállapodás keretében kompromisszumos

⁵² Ugyanott. A diakonisszák a protestáns felekezetekben fő hivatásként egyházi szolgálatot végző nők. A szociális tevékenység mellett lánynevelési és gyermekgondozási feladatokat is ellátnak.

⁵³ Ugyanott.

⁵⁴ Kósa László: A polgári társadalom korának művelődése II. (1920-1948). A hétköznapi élet kultúrája. In: Magyar művelődéstörténet. Szerk.: Kósa László. Osiris Kiadó, Budapest, 2002. 422.p.

eredménnyel zárultak.⁵⁵ A kultuszminisztérium II. ügyosztálya foglalkozott a protestáns és görögkeleti egyházakkal, valamint más – nem katolikus – vallási közösségekkel. Ennek vezetésével 1919 és 1945 között református vagy evangélikus vallású személyeket bíztak meg.⁵⁶ A kultuszminiszterek mellett szolgálatot teljesítő államtitkárok közül az egyik katolikus, a másik a reformáció követője volt. 1923-tól 1928-ig a minisztériumban működött az I./B és a II./B ügyosztály. Előbbi a Magyar Királyi Honvédség katolikus egyéneinek, utóbbi a hadsereg protestáns tagjainak pasztorációját felügyelte. Ekkor tehát a katonai lelkesítő szolgálat formálisan a VKM ellenőrzése alatt állt. 1923 előtt, illetve 1928 után azonban a Honvédelmi Minisztériumhoz tartoztak a tábori püspökségek. A honvédelmi tárca természetesen 1923 és 1928 között szintén nagy szerepet játszott ezek gyakorlati irányításában.⁵⁷

Az egyházak vezetőinek volt lehetősége arra, hogy egyes konkrét esetekben az illetékes szakminisztériumhoz forduljanak, de általában ilyenkor is a kultuszkormányzat közvetítését vették igénybe. Ugyancsak így jártak el, ha egymással akartak elintézni valamilyen problémás dolgot. Akár a katolikusokat, akár a protestánsokat érte vélt vagy valós sérelem a másik oldalról, azt a VKM közbejöttével próbálták meg orvosolni. A sértett fél a kultuszminisztériumban levő saját ügyosztályához juttatta el panaszát. Az áttette az ügyiratot a sérelmet okozó felekezetet képviselő osztályhoz. Az pedig elküldte a sértő magatartással vádolt vallási közösség illetékeseihez. A tőlük érkező válasz visszafele ugyanezt az útvonalat járta végig. A legjelentősebb és legnehezebben megoldható kérdésekben a minisztérium egyeztető értekezletekre hívta a katolikusok és a protestánsok képviselőit.

Szólnunk kell néhány szót a Protestáns Közös Bizottságról, amelyet a református és az evangélikus egyház hozott létre érdekeinek együttes és így remélhetően sikeresebb védelmére 1892 novemberében.⁵⁸ A testület a Horthy-korszak folyamán is működött. Megtárgyalt minden olyan jelenséget, amelyről tagjai úgy gondolták, hogy a reformáció

⁵⁵ Beresztóczy Miklós: V.K. M. I. A Magyar Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium katolikus (I.) ügyosztályának története 1867-1947. Kapucinus-nyomda, Budapest, 1947. 86.p.

⁵⁶ T. Kiss Tamás: A magyarországi kulturális minisztériumokról (1867-1993). Tipico Kft. Nyomdaüzeme, Budapest, 1993. 86.p.

⁵⁷ Boróczy József: A magyar tábori lelkészet története. Zrínyi Kiadó, Kalocsa, 1992. 179-180. és 272.p.

⁵⁸ Sztrehlo Kornél: A Protestáns Közös Bizottság munkája 1892-1924. Kiadja a magyarországi két protestáns egyház. Bethlen-nyomda Rt., Budapest, 1926. 9.p. A testület üléseinek jegyzőkönyvein „a két protestáns egyházat közösen érdeklő ügyek intézésére kiküldött közös bizottság” megnevezés szerepel. Más iratokban azonban Protestáns Közös Bizottság, vagy Közös Protestáns Bizottság néven fordul elő ugyanez a grémium. Dolgozatunkban a gyakoribb Protestáns Közös Bizottság alakot használjuk.

két nagy hazai irányzatának kárára van. Ezek többsége a katolikus egyház és a protestáns felekezetek érdekelletéiből fakadt. Egyetértés esetén a bizottság a megfelelő hatóságokhoz – leggyakrabban a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumhoz – küldött memorandumokban fejezte ki tiltakozását és kérte a szóvá tett ügyek elintézését. Tevékenysége nem helyettesítette, hanem kiegészítette a reformátusok és az evangélikusok ezen esetekben tett önálló lépéseit. Általában olyan témák kerültek a testület elé, amelyeket egyik, esetleg mindkét protestáns egyház hivatalos fórumain már megvitattak. Előfordult, hogy az evangélikusok vagy a reformátusok külön beadványokban eljárak a nehezményezett dolgok kapcsán, de kérték a közös bizottság támogató fellépését. Akadt azonban arra is példa, hogy eleve innen indították összehangolt akciójukat céljaik elérésére.

IV. A katolikus és a protestáns egyházak kapcsolatait terhelő tényezők a Horthy-korszakban

IV. 1. A vegyes házasságok és a reverzálisok kérdése

Dolgozatunkban először a Horthy-korszak katolikus-protestáns egyházi kapcsolataiban problémákat okozó jelenségeket tekintjük át. Kétségtelen, hogy ezek közül a legtöbb összeütközést és egyéni fájdalmat okozó tényező a vegyes házasságok és a reverzálisok ügye volt. Ehhez elválaszthatatlanul kapcsolódott az eltérő hitű szülők gyermekei vallásának kérdése, hiszen pontosan ennek eldöntése körül folyt a felekezeti küzdelem. A probléma gyökerei a 19. századba nyúltak vissza. Már akkor állandó vita tárgyat képezte a katolikus egyház azon magatartása, mely tiltotta híveinek, hogy más vallásúakkal történő házasságkötésük idegen felekezet lelkésze előtt történjen. A katolikus papok viszont csak akkor áldották meg az ilyen frigyekeket, ha a nem katolikus fél írásbeli kötelezvényt - azaz reverzalist - adott arról, hogy valamennyi gyermeküket a katolikus hitben nevelik. Érthető, hogy ez a protestánsok heves ellenkezését váltotta ki. Ugyanakkor sok katolikus hívőnek is lelkiismereti terhet jelentett, hogy házastársát hitével ellenkező cselekedetre kell rávennie.

A vegyes házasságok ügyének rendezésére a dualizmus időszakában állami részről az első lépést az 1868. évi XLVIII. törvénycikk tette meg. Ez a magyarországi reformátusok és evangélikusok katolikus társsal kötött házasságainak bontópereit a katolikus egyházi ítélkezés hatálya alól kivonva világi bíróságok döntéskörébe rendelte. Erdély területén pedig a protestánsok válópereiben eltérő hitű házastárs esetén is saját egyházi törvényszékeiket nyilvánította illetékesnek.¹ Az előző fejezetben már ismertetett 1868. évi LIII. törvény a bevett vallásfelekezetekhez tartozók közötti vegyes házasságokat mindkét fél papja előtt érvényesen megköthetőnek minősítette. Tiltotta az ilyen frigyekekből született gyermekek vallására vonatkozó reverzális adását, s kimondta, hogy a fiúk az apjuk, a lányok az anyjuk vallását követik.² Ez a szabályozás közjogi szempontból méltányosnak volt nevezhető, azonban ütközött az érvényben levő katolikus egyházi kánonokkal. Így aztán katolikus részről folytatódott a reverzálisok

¹ Balogh Margit-Gergely Jenő: Egyházak az újkori Magyarországon 1790-1992. Kronológia. Id. mű, 90.p.

² Magyar Törvénytár. Millenniumi emlékkiadás. 1836-1868. évi törvénycikkek. Id. mű, 507.p.

kikényszerítése, s a törvényi előírás alapján protestánsnak számító gyerekek katolikusnak történő „elkeresztelése”. Ennek megszüntetése volt a célja az 1879. évi XL. törvénycikk 53. §-ának, amikor büntetéssel sújtotta azt, aki 18 évnél fiatalabb kiskorú egyént vallásváltoztatásra kényszerít. A katolikus papság azonban ezt követően sem hagyott fel korábbi magatartásával. Nem hozott kézzelfogható eredményt Csáky Albin kultuszminiszter 1890 februárjában kiadott rendelete sem, amely pénzbírsággal fenyegette meg az elkeresztelő lelkészeket.³

A felekezeti viszonyok nem javultak, folytatódott a reverzálisok és gyermekek vallása körüli küzdelem. Ezért a liberális kormányzat az 1890-es években hozott egyházpolitikai törvények révén szabályozta az elmérgesedett helyzetet. Ezek közül az 1894. évi XXXI. törvénycikk bevezette a kötelező polgári házasságot, amelyet meghatározott feltételek teljesülése esetén fel lehetett bontani. Ezekben a válóperes ügyekben az állami bíróságok voltak jogosultak a döntésre. Azonban a 149.§ azt is kimondta, hogy „Ezen törvény a házasságkötésre vonatkozó vallási kötelességeket érintetlen hagyja.”⁴ Ebből következett, hogy a protestánsokkal szemben erőfölényben levő katolikus egyház a világi jog területén elvesztette befolyását hívei házasságkötését illetően, azonban megőrizte a felettük gyakorolt lelki kontroll lehetőségét. Ez a kettősség a Horthy-korszakban változatlanul fennállt. Az 1930-as években Serédi Jusztinián esztergomi érsek kísérletet tett a házassági jog 1894-es rendezésének módosítására. Ám a protestánsok határozott ellenállása és a kormányzati tényezők tartózkodó magatartása megghiúsította kezdeményezése megvalósulását.⁵

Az 1894. évi XXXII. törvénycikk a gyermekek vallásáról intézkedett. Visszaállította a vegyes házasságok esetében az 1868. évi LIII. törvény által eltörölt reverzálisadás lehetőségét. Azonban a házassági kötelezvényt csak akkor tekintette érvényesnek, ha a polgári hatóság – közigazgatási, járásbíró, polgármester vagy főszolgabíró – előtt, az előírt alakszerűség betartásával jött létre az esküvő megelőzően. Azokban az esetekben, amikor a szülők házasságuk megkötéséig nem egyeztek meg hivatalosan gyermekeik vallásáról, a jogalkotók továbbra is érvényben hagyták a nem nemet követ szabályt. Tehát ilyenkor a fiúk az apjuk, a lányok az anyjuk felekezetéhez tartoztak. Hosszan

³ Hermann Egyed: A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig. *Dissertationes Hungaricae ex historia Ecclesiae I.* Aurora Könyvek, München, 1973. 460-461.p.

⁴ Magyar Törvénytár. Milleniumi emlékkiadás. 1894-1895. évi törvénycikkek. Id. mű, 193.p.

⁵ Gergely Jenő: Főpapok, főpásztorok, főbábok. Arcélek a huszadik századi magyar egyháztörténetből. Pannonica Kiadó, Gyoma, 2004. 172-173.p. Serédi házasságjogi kezdeményezésére a fejezetben még visszatérünk.

foglalkozott a törvény szövege a gyermekek vallásváltoztatásának lehetőségeivel, különösen részletezve a hetedik életévüket még be nem töltötteknél követendő eljárást.⁶ Az egyházpolitikai törvények közül az 1894. évi XXXIII. az állami anyakönyvezés bevezetéséről rendelkezett, ezen a téren is meghonosítva hazánkban a modern polgári joggyakorlatot.⁷

A fenti törvények életbelépését követően a vegyes házasságok és a reverzálisok körül zajló katolikus-protestáns küzdelem fokozatosan elcsitult hazánkban. 1907. augusztus 2-án azonban X. Pius pápa közé tette „Ne temere” kezdetű dekrétumát. Ebben úgy rendelkezett, hogy a jövőben a vegyes házasságok csak akkor lesznek érvényesek, ha katolikus pap aktív közreműködésével kötik őket. Ehhez viszont szükséges a protestánsok részéről adott reverzális. Ez hatályon kívül helyezte azt a Magyarországnak korábban a „Quas vestro” pápai brevében és a hozzá fűzött Lambruschini-féle instrukcióban adott engedményt, mely a nem katolikus lelkész előtt megkötött vegyes házasságokat ugyan tiltotta, de ha már megtörténtek, akkor nem vonta kétségbe érvényességüket.⁸ Így megszűnt az a kibúvó, amely lehetővé tette, hogy a reverzalist megtagadó protestáns fél katolikus jegyesével református vagy evangélikus templomban keljen egybe anélkül, hogy utóbbit saját egyházában elviselhetetlen fenyíték érje. A dekrétum megjelenése ismét csatasorba állította a hazai protestánsokat. Azonban az ezúttal kompromisszumkész katolikus püspökök a Vatikánban elérték, hogy Magyarország Németországhoz hasonlóan mentességet nyerjen a „Ne temere” hatálya alól. Ez az 1906-os „Provida sapientique cura” kezdetű pápai instrukció eredetileg csak Németországra vonatkozó érvényességének hazánkra történő kiterjesztésével és meghosszabbításával valósult meg.⁹ Ennek következtében nálunk folytatódhatott a vegyes házasságok megkötésének mindkét fél számára elfogadható gyakorlata.

Ez a kedvező helyzet 1918. május 19-ig tartott. Akkor ugyanis életbe lépett a katolikus világegyház új törvénykönyve. A Codex Iuris Canonici 1060. kánonja

⁶ Magyar Törvénytár. Milleniumi emlékkiadás. 1894-1895. évi törvénycikk. Id. mű, 194-195.p.

⁷ Id. mű, 195-214.p.

⁸ Szántó Konrád: Id. mű, 404.p. A „Quas vestro” brevét még 1841. április 30-án bocsátotta ki XVI. Gergely pápa. Az akkori szentszéki bíboros államtitkár által a brevéhez fűzött kiegészítő utasítást nevezik Lambruschini-féle instrukciónak. Maga a breve egyébként a katolikus pap passzív közreműködésével kötött vegyes házasságot is engedélyezte Magyarországon.

⁹ Hermann Egyed: Id. mű, 479.p. A „Provida” a németországi területeken érvényesnek ismerte el a katolikus hívők protestáns lelkészek előtt kötött vegyes házasságait.

mindenhol megtiltotta a vegyes házasságokat, ha veszélyeztetik a katolikus fél és a születendő gyermek hitét. Az 1061. kánon abban az esetben adott felmentést a tiltás alól, ha mindkét jegyes kötelezte magát összes gyermekük katolikusnak történő nevelésére. A kánonjog szerint csak az a vegyes házasság minősült érvényesnek, amit katolikus pap és két tanú előtt kötöttek.¹⁰ Ezzel Magyarországon végérvényesen megszűnt a protestánsok számára a reverzálisadás elkerülésének lehetősége, ha katolikus szempontból érvényes vegyes házasságban akartak élni.

A reformátusok és az evangélikusok azonnal tiltakoztak a számukra hátrányos változtatás ellen. Azonban az 1918-as év hátralevő részében és 1919-ben hazánkban bekövetkezett sorsdöntő fontosságú történelmi események átmenetileg háttérbe szorították a kirobanni készülő felekezeti csatározást. Ám ez nem jelentette azt, hogy a protestánsok vezetői nem jelezték a katolikuság előljárói felé ezirányú elégedetlenségüket. Ez történt például 1918. december 5-én, amikor katolikus részről Prohászka Ottokár székesfehérvári megyés püspök és gróf Zichy János volt kultuszminister a közös keresztény politikai szervezkedés lehetőségéről tárgyalt Kapi Béla dunántúli és Geduly Henrik tiszakerületi evangélikus püspökökkel.¹¹ A protestánsok szóvá tették egyebek mellett a vegyes házasságok és a reverzálisok problémáját akkor is, amikor Prohászkaék 1919 augusztusában tanácskoztak velük a közeleti együttműködés lehetőségéről.¹² Természetesen az új egyházi törvénykönyv rendelkezései miatt a katolikus tárgyalófelek nem tehettek semmilyen engedményt ezen a téren. Sőt, a katolikus főpapok erőteljesen szorgalmazták, hogy a Tanácsköztársaság idején kötött vegyes házasságok ügyét utólag rendezzék. Ebben az időszakban ugyanis a világi hatóságok az egyházak és az állam szétválasztása miatt nem foglalkoztak a reverzálisokkal. Márpedig az 1894. évi XXXII. törvénycikk értelmében ezek akkor lettek volna érvényesek, ha hivatalos szervek előtt kötik őket. Ezért az 1919. augusztus 22-én, Budapesten tartott katolikus püspökkari konferencia úgy határozott, hogy átiratot intéz a kultuszministerhez. Ebben a püspökök azt kérték, hogy a kommun alatt csak az egyházi fórumok előtt adott reverzálisokat törvényesnek ismerjék el. Amely esetben

¹⁰ Bánk József: Kánoni jog. II. kötet. Id. mű, 171-174.p. Az 1918-as Codex Iuris Canonici 1983-ig volt érvényben.

¹¹ Tengely Adrienn: A keresztény politikai erők felkészülése az elmaradt 1919. áprilisi választásokra. = Egyháztörténeti Szemle. Szerk.: Balogh Judit, Dienes Dénes, Fazekas Csaba. 2006/1. szám, 164.p. Valamint Prohászka Ottokár: Naplójegyzetek. III. kötet (1919-1927). Szerk. és jegyz.: Frenyó Zoltán és Szabó Ferenc SJ. Agapé Kft. nyomdája, Szeged-Székesfehérvár, 1997.111.p.

¹² Prohászka Ottokár: Id. mű, 111.p.

pedig nem történt kötelezvény adása, azt az érintettek visszamenőleg tehessék meg. Ezzel egyidejűleg kérték az 1919. március 21. utáni áttérések állami elismerését.¹³ Meg is született 1919 végén a 6822/1919. ME számú rendelet, melyről az 1920. március 17-i püspökkari értekezleten a jelenlevők megállapították, hogy az a katolikus elvárásoknak mindenben megfelel.¹⁴ Csernoch János esztergomi érsek 1920. január 9-én kiadott körlevelében felhívta főegyházmegyéje papságát, hogy az elmulasztott reverzálisok megkötését minden erejükkel mozdítsák elő.¹⁵

Prohászka Ottokár 1920. április 3-án levelet küldött Csernoch Jánosnak. Ennek egyik fő témája a vegyes házasságok ügye volt. A székesfehérvári püspök ezzel kapcsolatban így írt: „A protestánsok nagyon el vannak keseredve s a parlamentben is ki fog sülni a villamos szikra; méltóztassék odahatni, hogy a status quo ante visszaállíttassék.”¹⁶ Prohászka naplójának 1919. november 22-i bejegyzéséből tudjuk, hogy a reformáció követői iránt egyébként toleráns főpapot idegesítették a protestánsok panaszai az új katolikus egyházi törvénykönyv vegyes házasságokkal kapcsolatos álláspontjára.¹⁷ Azonban tisztában volt azzal, hogy a keresztény-nemzeti Magyarország megerősítése politikai téren megköveteli a katolikus-protestáns együttműködést. Ezért kérte a hercegprímástól, hogy igyekezzen elérni a reformáció egyházi számára elfogadható korábbi állapot visszaállítását a vegyes házasságok kezelését illetően. Csernoch hasonló megfontolásból egyetértett Prohászkaival. De nem Székesfehérvár püspöke volt az egyetlen, aki ilyen kéréssel fordult az esztergomi érsekhez. A Keresztény Szövetség Intéző Bizottsága 1920. április 15-én kelt beadványában arról értesítette Csernochot, hogy agitációt kezd a felekezeti viszálykodások ellen. A bizottság úgy látta, hogy katolikus részről leginkább azzal tudnák előmozdítani a vallási békét, ha a püspöki kar kieszközölné Rómában az enyhítést hazánk számára a vegyes házasságokra vonatkozó szigorú kánonjogi előírások tekintetében.¹⁸

Egyre erőteljesebben hallatták hangjukat a kérdésben a protestánsok is. 1920 folyamán mind több mértékadó református és evangélikus egyházi személyiség

¹³ A magyar katolikus püspökkari tanácskozások... I. kötet. Id. mű. 43.p. A katolikus püspökkari értekezleteket az egész Horthy-korszakban Budapesten tartották. Ezért a következőkben általában nem írjuk ki a helyszínüket.

¹⁴ Id. mű, I. kötet, 47.p.

¹⁵ Esztergomi Prímási Levéltár. (A továbbiakban: EPL.) Circulares litterae dioecesis anno...ad clerum archidioecesis Strigoniensis. (A továbbiakban: Circulares.) 1920/I. 7.p.

¹⁶ EPL Categoria (A továbbiakban: Cat.) 38. 1274/1920.

¹⁷ Prohászka Ottokár: Id. mű, 111.p.

¹⁸ EPL Cat. D/b. 1276/1920.

hangoztatta kritikai észrevételeit a hazai katolicizmussal szemben. Alapvetően két dolgot sérelmeztek. Az egyik a vegyes házasságok és a reverzálisok megváltozott helyzete, a másik az egyes egyházaknak nyújtott államsegély mértéke volt. Utóbbiról úgy vélekedtek, hogy a katolikusokat jobban támogatja pénzügyileg a kormányzat, mint ahogy az 1848. évi XX. törvénycikk értelmében megengedhető lenne. A katolikusok természetesen védelmezték saját érdekeiket, így egyre élesebb hangvételű polémia bontakozott ki. 1920 és 1921 fordulójára eltűnőben volt az a békülékeny és együttműködésre törekvő magatartás, ami 1919 második felében és 1920-ban a forradalmak okozta sokkból éledező nagy történelmi egyházakat túlnyomóan jellemezte. A reformáció követőinek csoportjában Raffay Sándor volt az elsők egyike, aki figyelmeztetést intézett a katolikusokhoz. A Szózat nevű politikai napilap 1920. április 4-i, húsvéti számában „Föltámadás” címmel írt vezércikket. Ebben a Bányai Evangélikus Egyházkerület püspöke egyenesen úgy látta, hogy Magyarországon kultúrharc fenyeget, aminek a katolikusok az okai. Raffay így panaszkodott: „Mi szükség volt a keresztény egyházak ébredő megértését, kölcsönösen vágyott összesimulását ismét szétűtni a reverzális újból kihirdetett kényszerével? Hát nem látják be, hogy békés együttélés nélkül csak pusztá jelszó a keresztény kurzus, melynek sem igazsága, sem tartalma nincsen?”¹⁹

Raffay írására azonnal reagált a katolikus sajtó. Az Új Nemzedék és a Nemzeti Újság című napilapok Vass József véleményét közölték. A későbbi miniszter ekkor egyetemi tanár és a Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártjának nemzetgyűlési képviselője volt. Katolikus papként értetlenségének adott hangot Raffay megnyilatkozását illetően. Szerinte felesleges és káros napirendre tűzni a vegyes házasságok kérdését, mert erre vonatkozóan az Apostoli Szentszék már döntött. Az Új Nemzedék 1920. április 7-i számában Vass véleménye mellett Petri Elek református püspök nyilatkozatát olvashatták még az érdeklődők. A Dunamelléki Református Egyházkerület lelki vezetője Raffaynál jóval visszafogottabb álláspontra helyezkedett. Általánosságban azt hangsúlyozta, hogy a keresztény felekezeteknek összefogására van szükség. Emellett azonban rámutatott arra, hogy a reverzálisokat illetően a katolikus papok részéről „bizonyos merevség” tapasztalható.²⁰

¹⁹ Szózat. Politikai napilap. Főszerk.: Ulain Ferenc. 1920. április 4. 1.p.

²⁰ Új Nemzedék. Felelős szerk.: Milotay István. 1920. április 7. 3.p.

Hamarosan bekövetkezett a probléma Prohászka által megjövendőlt parlamenti felvetése is. Erre a nemzetgyűlés 1920. április 14-i ülésén került sor Kováts J. István felszólalásában. Az Országos Kiszármazó és Földművelő Párthoz tartozó Kováts a református közélet neves személyisége volt. Egy ideig Budapesten teológiai tanárként működött, majd 1918 őszétől 1919 márciusáig a protestáns ügyek kormánybiztosa volt. Nemzetgyűlési beszédében a keresztény kurzus fenntartása és megerősítése érdekében kérte a katolikus egyház vezetőit, hogy vegyék komolyan a protestánsok velük kapcsolatos panaszait. Utalt Raffay Sándor fent említett cikkére, majd négy olyan tényezőt jelölt meg, melynek megoldatlansága komolyan terheli a katolikus-protestáns viszonyt. A négy elem a következő volt: a reverzálisok ügye, a katolikus autonómia kérdése, a főkegyúri jog gyakorlásának rendezetlensége és a protestáns katonai lelkeszet alárendelése a katolikus tábori püspökségnek.²¹ Kováts hangsúlyozottan foglalkozott a vegyes házasságoknál megkövetelt kötelezvényekkel. Arra kérte a „hazafias katolikus főpapságot”, hogy járjanak el a Vatikánban az ezen a téren Magyarországnak régebben biztosított kedvezmény visszaállításáért. Ekkor a Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártja képviselői közül Prohászka Ottokár közbeszólt: „Meglesz! A primás maga megy le Rómába!”²² Ezt Kováts örömmel nyugtázta, a jelenlevők pedig általános helyesléssel és tapsal vették tudomásul.

A protestánsok iránti jóindulatáról közismert Csernoch felvállalta a hozzá több irányból érkező felkérést a vegyes házasságok problémájának rendezésére. Ezen a téren volt már tapasztalata, hiszen még csanádi megyés püspökként jelentős szerepet játszott az 1907-es „Ne temere” pápai dekrétum hatálya alóli magyarországi mentesség elérésében.²³ Esztergom érseke 1920. július 6. és 16. között járt Rómában. Útjának eredményéről 1920. október 27-én tájékoztatta a püspökkari konferenciát. Csernoch

²¹ Az 1920. évi február hó 16-ára hirdetett nemzetgyűlés naplója. I. kötet. Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat, Budapest, 1920. 406-408.p. A főkegyúri jog gyakorlásánál a fő problémát az jelentette, hogy az 1918-ban életbe lépett Codex Iuris Canonici 329. kánonja kizárólagosan a pápa jogának minősítette a főpapok kinevezését. Ehhez képest csak másodlagos problémát jelentett, hogy az államfői hatalmat kormányzóként gyakorló Horthy Miklós református volt. 1927 májusában az Apostoli Szentszék és a magyar állam egy ún. intesa semplice (egyszerű megállapodás) keretében rendezte a kérdést. Eszerint a püspöki és érseki székek betöltésében a Vatikán dönt, de előzetesen nem hivatalos formában a magyar kormány közölheti az adott esetre vonatkozó észrevételeit. Lásd: László T. László: Egyház és állam Magyarországon 1919-1945. Id. mű, 176-181.p.

²² Az 1920. évi február hó 16-ára hirdetett nemzetgyűlés naplója. I. kötet. Id. mű, 407.p. A protestáns érdekeket szenvedélyesen védelmező Kováts J. István egyébként fiatallembertként tért át a római katolikus vallásból a reformátusba.

²³ Reisner Ferenc: Csernoch János hercegprimás és a katolikus egyház szerepe IV. Károly monarchia-megmentési kísérleteiben. Studia theologica Budapestinensia 4. Márton Áron Lap- és Könyvkiadó, Budapest, 1991. 31.p.

több kérést terjesztett elő a Vatikánban. Az elcsatolt országrészek egyházjogi helyzetének rendezését illetően segítőkészséget tapasztalt a magyar katolikus érdekek iránt. Nem így történt a katolikusok és protestánsok közötti frigyek ügyében. A hercegprímás - püspöktársai véleményének kikérése után – lényegében azt kérte az Apostoli Szentszéktől, hogy hazánkban a vegyes házasságok esetében engedélyezzék az új katolikus egyházi törvénykönyv életbelépése előtti gyakorlat folytatását. Ezzel kapcsolatban Csernoch vatikáni tárgyalópartnerei hangsúlyozták a felmerülő rendkívül nagy nehézségeket. Némi reményt adott azonban az az ígéretük, hogy a témát az 1920. őszi bíborosi konzisztórium meg fogja tárgyalni.²⁴ Azonban a bíborosok tanácskozását követően elutasító válasz érkezett Rómából. Erről értesülve Csernoch a püspöki kar határozata alapján még egy próbálkozást tett az Apostoli Szentszéknél. Ám az 1921. november 16-i püspökkari értekezleten arról kellett beszámolnia, hogy ismét negatív döntés született az illetékes vatikáni kongregációban.²⁵ Ezek után nem volt mit tenni. Róma hajlíthatatlan álláspontját a kompromisszumra kész magyar főpapoknak is tudomásul kellett venniük. Többször nem tettek már kísérletet arra, hogy a katolikus világegyház központjában a vegyes házasságokra vonatkozó engedményeket kérlelmezzenek. A magyarországi felsőklérus protestánsokkal szemben elutasító álláspontot képviselő tagjai teljesen elégedettek voltak a Vatikán fenti magatartásával. Szmrecsányi Lajos egri érsek például már az 1922. március 22-i püspökkari konferencián sürgette, hogy a Codex Iuris Canonici vegyes házasságokról szóló előírásait minden főpásztor a legszigorúbban tartassa be.²⁶

A protestánsok elismerően nyugtázták a katolikus egyház hazai előljáróinak próbálkozását a vegyes házasságok és a reverzálisok méltányos rendezésére. Nagy volt azonban csalódottságuk, amikor kiderült, hogy ezen a téren Róma részéről a jövőben nem remélhető semmilyen engedmény. A reformátusok és az evangélikusok a Horthy-korszakban tántoríthatatlan következetességgel követelték a számukra hátrányos katolikus gyakorlat megváltoztatását. Az evangélikus egyház 1921. november 10-11-én, Budapesten tartott egyetemes közgyűlésén is tárgyalták a vegyes házasságok ügyét. Ekkor az egyház jogügyi bizottsága azt a véleményét fejtette ki, hogy az új katolikus egyházi törvénykönyv nem érvénytelenítette azokat az engedményeket, amelyek

²⁴ A magyar katolikus püspökkari tanácskozások...I.kötet. Id. mű, 59-60.p.

²⁵ Id. mű, 84.p.

²⁶ Id. mű, 96.p.

Magyarországon a Codex Iuris Canonici 1918-as életbelépése előtt a vegyes házasságok tekintetében fennálltak. Ezért a közgyűlés úgy határozott, hogy evangélikus részről semmiféle változtatást nem fogadnak el a megszokott gyakorlathoz képest.²⁷ Ezt a határozatot megküldték a Protestáns Közös Bizottságnak és Vass József vallás- és közoktatásügyi miniszternek. Utóbbit felkérték, hogy álláspontjukat közölje a katolikus egyház hazai vezetőivel és igyekezzen elérni náluk az evangélikus vélemény akceptálását.²⁸ Vass 1921 decemberében átküldte az iratokat Csernochnak és véleményét kérte. A herceggímás 1921. december 28-án kelt válaszában tájékoztatta a kultuszminisztert a probléma megoldására az Apostoli Szentzéknél tett lépéseiről és azok kudarcáról. A helyzet evangélikus értelmezését tévesnek minősítette és leszögezte: „A kérdés, amelyről szó van, hogy t.i. a katolikus egyház saját jogkörében híveinek mely házasságát tarja érvényesnek, kizárólag a kath. egyháznak belső ügye.”²⁹ A kultuszminiszter ennek megfelelő értesítést küldött az evangélikusság eljárásainak.

Ezzel azonban a levélváltás nem zárult le. Ugyanis Sztéhlo Kornél, az evangélikus egyház egyetemes ügyésze és a Protestáns Közös Bizottság előadója ugyanebben a témában levelet írt Csernochnak 1922 júliusában. Aziránt érdeklődött, helyesen értelmezték-e az 1921-es egyetemes közgyűlésen - éppen az ő javaslata alapján – az evangélikusok a vegyes házasságok és a reverzálisok ügyét.³⁰ Csernoch 1922. augusztus 3-án kelt, udvarias hangú válaszában természetesen ugyanazt közölte Sztéhloval, mint korábban a miniszterrel.³¹ Sztéhlo újabb levelében köszönetet mondott a tájékoztatásért, majd kijelentette: „Különösen igaz örömet fejezem ki afelett, hogy a magyar püspöki kar és annak élén Eminenciád iparkodott Rómát arra rábírní, hogy az exemptiót Magyarországnak meghagyják. A magyar katolikus püspöki karnak ezen bölcs belátásra valló lépését a mi protestáns egyházi köreinkkel közölni fogom és azt hiszem, hogy ez a kedélyek megnyugtatóására fog szolgálni.”³² Miután Sztéhlo végérvényesen megbizonyosodott a hivatalos katolikus állásponttól, azt bejelentette az evangélikusok

²⁷ EOL Evangélikus egyetemes közgyűlési jegyzőkönyvek. (A továbbiakban: Eek jkv.) IV. kötet. Az 1921. november 10-11-i közgyűlés jegyzőkönyve. 5-6.p. Az evangélikus egyetemes közgyűléseket a Horthy-korszakban mindig Budapesten tartották. Ezért a következőkben általában nem jelöljük meg külön a helyszínt.

²⁸ EPL Cat. 38. 4124/1921. Raffay Sándor püspök és Zsigmondy Jenő egyetemes felügyelőhelyettes levele Vass Józsefnek 1921. november 22-én. Másolat.

²⁹ EPL Cat. 38. 4124/1921. Csernoch János levele Vass Józsefnek 1921. december 28-án.

³⁰ EPL Cat. 38. 2442/1922. Sztéhlo Kornél keltezés nélküli levele Csernoch Jánosnak.

³¹ EPL Cat. 38. 2442/1922. Csernoch János levele Sztéhlo Kornélhoz 1922. augusztus 3-án.

³² EPL Cat. 38. 2442/1922. Sztéhlo Kornél levele Csernoch Jánosnak 1922. augusztus 14-én.

1922. október 12-i egyetemes közgyűlésen. Megállapította, hogy a Római Kúria ugyan a magyar kormánnyal hivatalosan nem közölte a vegyes házasságok hazai gyakorlatával kapcsolatos felfogásának megváltozását, azonban azt kész tényként kell kezelni a protestánsoknak. A közgyűlés résztvevői Sztéhlo jelentésének meghallgatását követően sajnálatukat fejezték ki arra vonatkozóan, hogy a Vatikán ezzel a ténykedésével aláassa a magyarországi keresztény felekezetek közötti békés együttműködést. A kormányhoz felterjesztést küldtek, melyben kérték, hogy mindent kövessen el a protestánsokat sértő római intézkedés visszavonására. Az evangélikus lelkészeket felhívták a vegyes házasságok elleni küzdelemre. Kijelentették, hogy amennyiben sehogy sem kerülhető el egy evangélikus házasságkötése katolikussal, akkor az utóbbitól reverzális kell szerezni a saját javukra.³³

A reformátusok az evangélikusokhoz hasonló csalódottsággal vették tudomásul a hercegprímás római próbálkozásainak kudarcát. Több egyházi fórumon foglalkoztak a vegyes házasságok ügyével. Így például az egyetemes konvent Budapesten tartott 1923. június 14-i ülésén tárgyalta a Középszabolcsi Református Egyházmegye határozatát. Ez arra kérte a református felekezet központi igazgatási testületét, hogy járjon el az állami hatóságoknál a katolikus egyház megváltozott vegyes házassági gyakorlata ellen. Akár a világi törvényhozás útján is érjék el, hogy az új katolikus egyházi törvénykönyvnek a hatályban levő magyar jogrendszerrel ütközőzóna kitételei a reverzálisok vonatkozásában ne érvényesülhessenek. A konvent úgy döntött, hogy a szabolcsi reformátusok kérelmét át küldi a Protestáns Közös Bizottsághoz, amely már ügyis foglalkozik a szóban forgó kérdéssel.³⁴ A református és az evangélikus egyház közös érdekeinek képviselőjét ellátó bizottság 1923. november 16-án és 21-én tartott ülésein a konvent átiratát megtárgyalva külön munkacsoportot hozott létre annak vizsgálatára, hogyan lehetne megszüntetni a vegyes házasságoknál a protestánsokat sértő újfajta katolikus gyakorlatot.³⁵ A Protestáns Közös Bizottság évekig foglalkozott a kérdéssel, azonban kézzel fogható eredményt nem ért el. Hiába fordult a kormányhoz, az sem tudott hathatósan eljárni az Apostoli Szentszék e téren hajlíthatatlan magatartásának megváltoztatását illetően.

³³ EOL Eek jkv. IV. kötet. Az 1922. október 12-i közgyűlés jegyzőkönyve. 8.p.

³⁴ A Magyarországi Református Egyház Egyetemes Konventje Budapesten, 1923. évi június hó 12-14. napjain tartott ülésének jegyzőkönyve. Hivatalosan kiadta: Benedek Zsolt. Bethlen Gábor Irodalmi és Nyomdai Részevénrtársaság, Budapest, 1923. 144.p. Az egyetemes konvent a Horthy-korszakban állandó jelleggel Budapesten működött. Ezért a szövegben a következőkben általában nem jelöljük külön üléseinek helyszínét.

³⁵ Sztéhlo Kornél: Id. mű, 55-56.p.

Az 1920-as évek folyamán és az 1930-as években a sajtóban és a különböző egyházi rendezvényeken katolikusok és protestánsok egyaránt számtalan alkalommal foglalkoztak a vegyes házasságok és a belőlük születő gyermekek vallásának kérdésével. A katolikus püspöki kar 1926. március 17-i ülésén Cesare Orsenigo budapesti apostoli nuncius a Vatikán elégedetlenségét tolmácsolta amiatt, hogy Magyarországon gyakoriak a vegyes házasságok. Kijelentette, hogy ezek veszedelmességére a katolikus hívőket erőlyesen figyelmeztetni kell, s az ilyen frigyek létrejöttét meg kell nehezíteni. A katolikus főpásztorok azonnal kinyilvánították, hogy korábban is elítélték ezt a káros szokást, s most „... a Szentatya óhajára fokozott éberséggel igyekeznek a vegyes házasságokat akadályozni.”³⁶ Ezt követően a püspökök körlevelekben figyelmeztették a katolikus papságot a Codex Iuris Canonici ide vonatkozó előírásainak szigorú betartására. Az Esztergomi Főegyházmegyében az 1927. augusztus 30-án keltezett pásztorlevél hívta fel a plébánosok figyelmét a vegyes vallás házassági akadálya alóli felmentés feltételeire.³⁷ A hívőknek lelkészeik elmagyarázták a más vallásúakkal kötött házasságok káros lelki következményeit. Bilkei Ferenc székesfehérvári esperes-plébános pedig tájékoztató brosrát adott ki 1928-ban annak indoklására, hogy miért tiltja a katolikus egyház a vegyes házasságokat.³⁸

Természetesen a protestáns lelkipásztorok szintén igyekeztek visszatartani a gondjukra bízottakat a vegyes házasságoktól. Például Ravasz László – a Dunamelléki Református Egyházkerület püspöke – az 1920-as évek közepén „Az igazi házasság” című füzetében óvta reformátusokat a katolikusokkal való frigyre lépéstől.³⁹ Emellett a reformáció követői kitaróan bírálták a katolikusok hajlíthatatlan magatartását. A reformátusok negyedik budapesti országos zsinatának 1928. május 11-i ülésén a felekezet iskoláiról szóló VI. egyházi törvény módosításáról tárgyaltak. Ennek során napirendre került a vallási közösség tanítóinak és tanárainak házassága. A zsinati atyák tiltották a kálvinista tanszemélyzet számára a katolikusokkal történő vegyes házasságok kötését és saját egyházuk számára a reverzális adását. Az erről folytatott vitában Kovács J. István zsinati jegyző kárhoztatta a Codex Iuris Canonici felfogását a vegyes

³⁶ A magyar katolikus püspökkari tanácskozások... I. kötet. Id. mű, 172.p.

³⁷ EPL Circulares. 1927/VIII. 37-38.p.

³⁸ Bilkei Ferenc: Miért tiltja a katolikus egyház a vegyes házasságokat? Vörösmarty Nyomda, Székesfehérvár, 1928.

³⁹ Ravasz László: Az igazi házasság. Komoly szó református völegényekhez és református menyasszonyokhoz. Kiadja a Magyarországi Traktátus Társaság, Budapest, é.n.

házasságokról.⁴⁰ Görömbey Péter nagykállói református lelkész pedig egyenesen úgy látta, hogy a kánonjogi törvények szellemisége szerint „...aki nem katolikus, az nem is ember.”⁴¹

Újra foglalkozott az eltérő vallásúak házasságainak kérdésével a katolikus püspökök konferenciája is 1929. március 13-án. Az értekezlet napirendjén szerepelt, hogy a Sacra Congregatio S. Officii 1928. december 31-én kelt iratában aziránt tudakolódott, nem volna-e lehetséges Magyarországon a vegyes házasságokkal kapcsolatos reverzálisokat szabályozó állami törvények módosítása.⁴² A vatikáni legfőbb hitügyi hatóságnak az ötlet felvetésére sikerült kiválasztania a két világháború közötti időszak hazai szempontból egyik legkevésbé alkalmas részét. Hiszen az ilyen próbálkozás nyugodt felekezeti közeli helyzetben sem kerülhette volna el a protestánsok heves tiltakozását. 1928 és 1929 fordulóján pedig egyáltalán nem volt békésnek nevezhető nálunk a katolikus-protestáns viszony. Ennek oka XI. Pius 1928. január 6-án kiadott „Mortalium animos” kezdetű enciklikája volt. Ebben a pápa rámutatott, hogy a római egyház Krisztus egyedül igaz egyháza. Minden rajta kívül eső keresztény vallási csoportot szakadárságnak bélyegzett. A katolikus hívőknek pedig a leghatározottabban megtiltotta, hogy az ismételten eretneknek nyilvánított protestánsok vallási egységtörekvéseiben részt vegyenek.⁴³ A pápai körlevél nemzetközileg és hazánkban egyaránt éles kritikát váltott ki a reformáció követőinek táborában. Ennek következtében 1928-1929-ben idehaza rendkívül feszültté vált a kereszténység két nagy irányzatának kapcsolata. A katolikus főpapokban volt annyi józan belátás, hogy ilyen körülmények között nem tartották alkalmasnak az időt a reverzálisok állami újraszabályozásának kezdeményezésére. 1929. tavaszi értekezletükön ennek megfelelően foglaltak állást. Ugyanakkor ígéretet tettek a Szent Officium két további felvetésének teljesítésére. Ezek közül az egyik a vegyes házasságok tilalma alóli felmentések megadásának szigorítására vonatkozott. A másik az egyházi engedély

⁴⁰ A Magyarországi Református Egyház Budapestén 1928. évi május hó 8. napján megnyílt országos zsinatának naplója. I. kötet. Első ülésnap 1928. május 8-16. Bethlen Gábor Irodalmi és Nyomdai RT., Budapest, 1928. 78.p.

⁴¹ Id. mű, 80.p. Bár Görömbey fenti véleménye túlzó, az kétségbevonhatatlan, hogy alaposan ismerte a Corpus Iuris Canonici vonatkozó részeit. Erről tanúskodik a témában kiadott könyve is. Vö.: Görömbey Péter: A felekezeti béke és a kánoni törvénytár intézkedései. Városi Nyomda, Debrecen, 1934. A mű címében Görömbeyként szereplő szerző kétségtelenül azonos a zsinati iratokban Görömbey néven emlegetett személlyel.

⁴² A magyar katolikus püspökkari tanácskozások... I. kötet. Id. mű, 247.p.

⁴³ Karl Heussi: Az egyháztörténet kézikönyve. Osiris Kiadó-Teológiai Irodalmi Egyesület, Budapest, 2000. 542.p.

nélkül kötött frigyek utólagos jóváhagyásának megnehezítését tartalmazta.⁴⁴ Ilyen módon igyekeztek visszaszorítani a túl gyakran tartott házasságkötések számát az eltérő vallásúak között.

A vegyes házasságok gyakoriságának csökkentésére nem csak a katolikus, hanem a református és az evangélikus egyház is folyamatos erőfeszítéseket tett a Horthy-korszakban. Mindhárom felekezet vezetése tisztában volt vele, hogy a legideálisabb az lenne, ha híveik csak saját vallási közösségükön belül házasodnának. Ez egyrészt megszüntetné az egyházi jogi problémákat. Másrészt elmúlna annak a veszélye, hogy valamelyik házastárs ráveszi hitének elhagyására a másikat, vagy vallási közömbösségbe torkollik kapcsolatuk. Az emberi szíveknek azonban nem lehetett parancsolni, sem észérvekkel meggyőzni a szerelmeseket. Bár az évente létrejött vegyes házasságok száma mutatott ingadozást, de jelentősen nem változott. Így például 1920-ban 18 879; 1925-ben 14 893; 1931-ben 15 890 volt az eltérő vallásúak által kötött házasságok száma hazánkban.⁴⁵ Ami ezeknek az esküvőknek az adott években megtörtént összes házasságkötésből való részesedését illeti, az a következőképpen alakult: 1920-ban 17,5%; 1925-ben 20,0%; 1931-ben 20,8%.⁴⁶ Ez az arány valóban magas volt, így érthető, hogy miért sürgették a Vatikánban a csökkentésükre való törekvést. A vegyes házasságoknak csak egy részében történt reverzálisadás. Akik nem akartak egyoldalúan megegyezni gyermekeik vallásáról, azokat a protestáns lelkészek eskették meg, vagy csak polgári házasságot kötöttek. A reverzális adók részesedése az összes vegyes házasságokon belül így változott: 1920-ban 34,4%; 1925-ben 39,3%; 1931-ben 48,7%.⁴⁷ Ezekből a megegyezésekből a katolikus egyház javára jött létre 1920-ban 54,1%; 1925-ben 51,8%; 1931-ben 53,1%. A református felekezetnek kedvezett az összes reverzálisból 1920-ban 36,1%; 1925-ben 38,1%; 1931-ben 37,5%. Az evangélikus hitben kívánta minden gyermekét nevelni a vegyes házásoknak 1920-ban 9,1%-a; 1925-ben 9,3%-a; 1931-ben 8,6%-a.⁴⁸ A kiemelt évek adatai hűen tükrözik az 1920-tól 1931-ig terjedő időszak vegyes házassági és reverzálisadási tendenciát. A statisztikai adatok alapján látható, hogy a szigorú egyházfegyelem révén a katolikus

⁴⁴ A magyar katolikus püspöki tanácsok...I. kötet. Id. mű, 247-248.p.

⁴⁵ Somogyi István: A reverzálisok. Megegyezések a gyermekek vallására. Id. mű, 33.p.

⁴⁶ Ugyanott.

⁴⁷ Id. mű, 36.p.

⁴⁸ Az 1920-as és 1925-ös adatok származási helye: Karner Károly: A felekezetek Magyarországon a statisztika megvilágításában. Id. mű, 35.p. Az 1931-es adatok származási helye: Somogyi István: Id. mű, 36.p.

egyház biztosítani tudta magának a születendő gyermekeket a vegyes házasságok abszolút többségében. Azonban korántsem tudta elérni azt az arányt – tulajdonképpen a 100%-ot –, amit szeretett volna. Mindezek következtében a katolikusok a maguk szempontjából ugyanúgy elégedetlenek voltak a reverzálisok megoszlásának alakulásával, mint a protestánsok, akik folyamatosan veszteségeket szenvedtek el ezen a téren.

A reformátusok és az evangélikusok nem szüntek meg követelni a vegyes házasságok és a belőlük származó gyerekek vallásának nekik is elfogadható rendezését. Kitűnt ezen a téren Raffay Sándor, aki sokszor kemény hangvételben nyilatkozott erről a problémáról. A katolikus püspökök 1929. október 25-én tartott értekezletükön nehezményezték, hogy „...ez évi október 4-én elhangzott beszédében Raffay erős és bántó bírálat tárgyává tette a vegyes házasságokról szóló katolikus tanítást.”⁴⁹ Ezzel Raffay püspöki jelentésére utaltak, amit a Bányai Evangélikus Egyházkerület 1929. október 4-én, Budapesten tartott közgyűlése elé terjesztett. Ebben Klebelsberg Kunó vallás- és közoktatásügyi miniszternek címezve szavait a következőket mondta: „Bízom abban is, hogy a vegyesházasságok kérdésében a római katolikus egyház hivatalos és most már a gyakorlatba is beleerőszakolt kíméletlen eljárásának megszüntetésére, míg arra idő van, minden lehetőt megtesz...”⁵⁰ Ezt a kitételel a katolikus sajtó hevesen támadta, elutasítva Raffay kritikájának jogosságát. Hasonlóan tettek a főpásztorok is.

Raffaynak azonban nem lehetett kedvét szegni. Még egy szokatlan lépéstől sem riadt vissza, abban reménykedve, hogy azzal javíthat a magyarországi vegyes házasságok helyzetén. 1932. október közepén audiencián jelent meg a római pápánál! Erre úgy kerülhetett sor, hogy a püspök tagja volt annak a küldöttségnek, mely a Társadalmi Egyesületek Szövetségének üdvözlétét vitte Mussolininek hatalomra jutása tizedik évfordulója alkalmából.⁵¹ A küldöttség programjában szerepelt egy rövid találkozás a pápával. XI. Pius külön kihallgatáson fogadta a magyarokat, akik között a püspökön kívül körülbelül egy tucat protestáns volt. Nekik nem kellett letérdelniük és megcsókolniuk az egyházfő halászyűrűjét. Meghajlással és kézfogással üdvözölték a pápát, aki néhány mondatos francia nyelvű beszédet intézett a jelenlevőkhöz. Raffay

⁴⁹ A magyar katolikus püspökkari tanácskozások...I. kötet. Id. mű, 270.p.

⁵⁰ EOL Bányai Evangélikus Egyházkerület Levéltára. Különanyag. Közgyűlési jegyzőkönyvek. (A továbbiakban: BEEK Lt. Ka. Kgy jkv.) Az 1929. október 4-i közgyűlés jegyzőkönyve. 28.p. A Bányai Evangélikus Egyházkerület közgyűléseit a Horthy-korszakban mindig Budapesten tartották. Ezért helyüket a következőkben általában nem jelöljük meg külön.

⁵¹ Harangszó, 1932. október 30. 356.p.

puszta formalitásnak tűnő találkozója XI. Piusszal nagy meglepetést keltett a hazai protestáns közvéleményben. Akkoriban nem csak nálunk, de nemzetközileg is egészen kivételesnek számított, hogy egy magas rangú protestáns vezető személyesen találkozzon a katolikus világegyház fejével. Raffay nem egyszerűen a különlegesség csábításának engedett, amikor vállalkozott erre a páratlan lépésre. Valódi célja az volt, hogy a pápai kihallgatást előkészítő megbeszélések során kapcsolatot találjon az Apostoli Szentszék legmagasabb köreivel, s náluk valamilyen kedvezményeket érjen el a magyarországi reformátusok és evangélikusok számára a vegyes házasságok ügyében. Erre a püspök utalt a Bányai Evangélikus Egyházkerület 1933. szeptember 28-i közgyűlésén ismertetett éves jelentésében.⁵² Több információt tartalmaz Raffay indítékairól egy levele, amit Kapi Béla dunántúli evangélikus püspökhöz írt 1937 októberében. Ebből megtudjuk, hogy Luttor Ferenc, a vatikáni magyar követség kánonjogi tanácsosa közvetített XI. Pius és Raffay között. Luttor bizalmasan közölte a bányakerületi evangélikusság lelki vezetőjével, hogy a magyarországi protestánsok akkor számíthatnának engedményekre a katolikusokkal kötött házasságokat illetően, ha németországi hittestvéreikkel közösen tennének lépéseket erre vonatkozólag. Az együttes fellépést azonban nem sikerült elérni, ezért Raffay próbálkozása eredménytelen maradt.⁵³

XI. Pius pápa 1930. december 31-én „Casti connubii” kezdettel enciklikát tett közzé. A körlevélben a katolikus egyházfő a modern kor kihívásaival szemben védelmezte az egyház tanítását a keresztény házasságról. Idealizálta a férfi és a nő tradicionális kapcsolatát és erkölcsileg jóváhagyta a családban hagyományosan kialakult szerepeket.⁵⁴ Elutasította azt a felfogást, hogy a polgári házasság egyenrangú lenne az egyházzal. Kárhoztatta a vallási közönyt és hitehagyást eredményező vegyes házasságokat és a válást. A családok és a társadalom jövőjének biztosítására egyedüli járható útként a katolikus házasság megerősítését jelölte meg.⁵⁵ Az esztergomi érseki székből Csernochot 1927-ben felváltó Serédi Jusztinián 1931. február 9-én kelt körlevelében rendelte el az enciklika ismertetését főegyházmegyeje templomaiban.

⁵² EOL BEEk Lt. Ka. Kgy jkv. Az 1933. szeptember 28-i közgyűlés jegyzőkönyve. 16.p.

⁵³ EOL Raffay Sándor személyi irathagyatéka. Önéletrajzi írások. Levelek. 24.p.

⁵⁴ Gergely Jenő: A pápaság története. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1982. 338.p.

⁵⁵ EPL Circulares. A pápai enciklika magyar fordítása bekötve az 1931-es kötet végére.

Utasításba adta, hogy mindenhol hat szentbeszéd keretében magyarázzák el a pápai megnyilatkozás tartalmát a hívőknek.⁵⁶ A többi főpásztor is hasonlóan intézkedett.

A hazai evangélikusok és reformátusok sem hagytak fel a katolikusok házasságértelmezésének vizsgálatával. Csak őket éppenséggel régóta hangoztatott kritikájukban erősítette meg a „Casti connubii” megjelenése. A Protestáns Közös Bizottság 1931. április 17-én foglalkozott ismét a kérdéssel. Ekkor a testület tagjai a reformátusok egyetemes konventjének 1930. áprilisi javaslatára, valamint az evangélikus egyetemes közgyűlés 1929. novemberi határozata alapján úgy döntöttek, hogy felterjesztést intéznek a vallás- és közoktatásügyi miniszterhez. Ebben felkéri arra, hogy „...ha másképp (sic!) eredményt elérni nem lehet, törvényhozási úton hozandó megtorló rendelkezésekkel biztosítsa azt, hogy a róm. kath. egyház részéről a nem róm. kath. házasság által adott reverzális nélkül kötött vegyes házasságok érvénye elismertessék és ily házasságok ágyasságnak és az abból született gyermekek törvénytelennek ne bélyegeztessenek, - minthogy ellenkező esetben alig fog más megoldás eredményre vezetni, minthogy a felekezetek közötti béke megóvása érdekében a törvényhozás visszaállítsa az 1868:LIII. t.-cz. 12. §-ának a rendelkezéseit.”⁵⁷ A bizottság 1931. július 1-jei dátummal ellátva el is küldte Klebelsberg Kunónak a felterjesztést. Ebben a protestánsok felháborodásuknak adtak hangot az új egyházi törvénykönyv életbelépése óta érvényesülő katolikus magatartás miatt. Külön nehezményezték, hogy a reverzalist nem csak a tervezett esküvőknél erőszakolják ki a plébánosok, hanem visszamenőleg is igyekeznek ezt elérni a régen megkötött házasságoknál. Ha ez sikerül, akkor a már protestánsnak nevelt gyerekeket törvénytelen módon a katolikus hitre kényszerítik. Kérték a minisztert, hogy minden befolyását vesse latba ezen áldatlan állapot megváltoztatására.⁵⁸

A Protestáns Közös Bizottság a gyerekek erőszakolt vallásváltoztatásának kifogásolásával a vegyes házasságokból származó káros jelenségek egyik fontos elemére mutatott rá. Tudniillik nem tömegesen, de mindig fordultak elő az 1919 és 1945 közötti időszakban olyan esetek, amelyekben meg akarták változtatni a kiskorúak vallását. Előfordult, hogy a reverzalist eredetileg nem adó katolikus házastárs

⁵⁶ EPL Circulares. 1931/II. 5-6.p.

⁵⁷ Magyarországi Református Egyház Zsinati Levéltára. (A továbbiakban: MREZsL.) 2. a. fond. Konventi közigazgatási iratok. II. Ügyviteli iratok. 1904-1952. 99. doboz, a. csomó. Vegyes házasságok ügye 1909-1939. 2474/1931. Az 1868. évi LIII. törvény 12. §-a úgy rendelkezett, hogy a vegyes házasságokban a fiúk az apjuk, a lányok az anyjuk vallását követik. Ezt reverzáissal nem lehetett megváltoztatni.

⁵⁸ MREZsL 2.a. fond. II. 99. doboz, a. csomó. 2527/1931.

valamilyen ok miatt utólag kötelezvényt adott egyházának. Ebből az következett, hogy addig a protestáns hitet követő gyermekeinek át kellett volna térni katolikusnak. Ha megőzvegyült az egyik szülő és újraházasodott, az ugyancsak eredményezhetett a leszármazók vallásának megváltoztatására tett kísérletet. Többször előfordult, hogy árvaházakban nem az eredeti vallásuknak megfelelő nevelést kaptak a bekerülők. Vagy éppen a más vallású nevelőszülőkhez kiadott kicsinyeket igyekeztek saját felekezetükből kiszakítani. Katolikus és protestáns részről egyaránt rendszeresen sérelmeztek ilyen ügyeket a Horthy-korszakban. A polgári jog ebben a kérdéskörben azt az alapállást képviselte, hogy nagykorúsága eléréséig minden magyar állampolgárnak abban a felekezetben kell maradnia, amelybe beleszületett. A gyermekek vallásáról szóló 1894. évi XXXII. törvény azonban tett néhány kivételt. Így például, ha az egyik szülő a másik vallására tért át, akkor ebben a család kiskorú tagjai követhették.⁵⁹ Néha egészen hosszan elhúzódó jogi procedúrák keletkeztek a 18 éven aluliak vallásváltoztatása kapcsán. Olyan is történt, hogy belügyminiszteri határozat döntött ilyen ügyben.⁶⁰

Visszatérve a protestánsok 1931. július 1-jei felterjesztésére, elmondható, hogy Klebelsberg hivatali kötelességből átküldte Serédi Jusztiniánnak. Attól azonban a hercegprímásnak nem kellett tartania, hogy a kultuszminiszter a reformátusok és az evangélikusok kérésének megfelelően „megtorló rendelkezésekhez” fog folyamodni a katolikus egyházzal szemben. Hiszen a miniszter hívő katolikus volt és rendkívüli módon ügyelt arra, hogy jó kapcsolatot tartson fenn egyháza főpapjaival. Az esztergomi érsek nem siette el a válaszádat. 1932. március 10-i keltezés állt levele alján, melyben kifejtette véleményét a Protestáns Közös Bizottság felterjesztéséről. A kultusztárca új birtokosához, Karafiáth Jenőhöz címzett észrevételei nagyívű és precíz egyházjogi érveléssel támasztották alá a katolikus egyház álláspontjának helyességét a vegyes házasságok tekintetében. Ez a jogi pontosság persze elvárható volt Seréditől, aki nemzetközi tekintélyű kánonjogász volt és jelentős munkát végzett a Vatikánban az 1918-ban életbe lépett Codex Iuris Canonici kidolgozásánál.⁶¹ A hercegprímás visszautasította a reformáció követőinek vádjait és hangoztatta, hogy a katolikus eljárás

⁵⁹ Magyar Törvénytár. Millenniumi emlékkiadás. 1894-1895. évi törvények. Id. mű, 194.p.

⁶⁰ Ilyen belügyminiszteri döntésről számol be Serédi Jusztinián 1932. február 3-i pásztorlevele. Lásd: EPL Circulares. 1932/II. 16-17.p.

⁶¹ Serédi vatikáni kodifikációs munkájára vonatkozóan lásd: Bánk József: Serédi bíboros fiatal éveit Rómában 1908-1927. Szent István Társulat, Budapest, é.n.

a más vallásúakkal kötött házasságok esetén nem sérti sem a magyar törvényeket, sem a protestánsok jogait.⁶² A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium értesítette az esztergomi érsek álláspontjáról a református és az evangélikus egyház érdekeit képviselő bizottságot, amit az csalódottsággal vett tudomásul.

1933. május 23-án a Protestáns Közös Bizottság ismét foglalkozott a vegyes házasságok ügyével. A Dunántúli Evangélikus Egyházkerület ugyanis azt kezdeményezte, hogy „...szorgalmaztassék a magy. kir. kormánynál, hogy a pápai törvénykönyvnek a vegyes házasságokra vonatkozó intézkedései hazánkban felfüggesztessenek, mert azok következményképen (sic!) mind gyakrabban fordul elő, hogy a vegyes házások egyik egyházzal sem áldatják meg házasságukat.”⁶³ A dunántúli evangélikusok javaslatát egyházuk 1932. november 18-án ülésező egyetemes közgyűlése magáévá tette, s a Protestáns Közös Bizottságot kérte fel a további lépésekre.⁶⁴ A bizottság azonban visszaemlékezve Serédi 1932-es álláspontjára és a kultuszminisztérium tartózkodó magatartására 1933. május 23-án úgy határozott, hogy a szóban forgó témában „...a kormányhoz való (...) felterjesztés beadását ezúttal mellőzi, mert azt az elérni kívánt eredmény szempontjából ezidő szerint teljesen kilátástalannak tartja.”⁶⁵ Nem riadt azonban vissza a vegyes házasságokkal kapcsolatos protestáns sérelmeket ismételten az állami vezetés elé tárnai a Magyar Kálvin Szövetség. 1933. december 12-én kelt emlékirata nem kevesebb jogászai körületekintéssel készült, mint a hercegprímás előző évi megnyilvánulása.⁶⁶ A reformátusok memorandumának bőséges egyházi hivatkozása minden bizonnyal a dokumentum aláírói között szereplő Kérészy Zoltánt dicséri. Ő a pécsi tudományegyetemen a magyar alkotmány- és jogtörténet tanára volt. Kiválóan ismerte az új katolikus egyházi törvénykönyvet, amiről négy kötetből álló elemzést jelentetett meg.⁶⁷ Hiába volt azonban a változatlan protestáns álláspont körületekintő indoklása, s hiába állt a kormány élén újra a reformált hitet valló miniszterelnök. Az evangélikus Gömbös Gyulának is tekintettel kellett lennie

⁶² A magyar katolikus püspökkari tanácskozások...I. kötet. Id. mű, 430-435.p.

⁶³ MREZsL 2.a. fond. IV. Közös protestáns ügyek – katonai lelkészség. 129. doboz, a. csomó. Közös Protestáns Bizottság ügyei 1908-1936. Iktatószám nélküli irat. Jegyzőkönyv a két protestáns egyházat közösen érdeklő ügyek tárgyalására kiküldött bizottságnak 1933. május 23-án tartott üléséről. 16.p.

⁶⁴ EOL Eek jkv. V. kötet. Az 1932. november 18-i közgyűlés jegyzőkönyve. 19.p.

⁶⁵ MREZsL 2.a.fond. IV.129. doboz, a. csomó. Iktatószám nélküli irat. Jegyzőkönyv a két protestáns egyházat közösen érdeklő ügyek tárgyalására kiküldött bizottságnak 1933. május 23-án tartott üléséről. 16.p.

⁶⁶ MREZsL 2.a.fond. II. 99.doboz, a. csomó. 5488/1934.

⁶⁷ Kérészy Zoltán: Katolikus egyházi jog a Codex Iuris Canonici alapján. I-IV. kötet. Danubia kiadása, Pécs, 1927. és 1930.

az ország vallási viszonyaira, s a katolikus egyház nagy befolyására. Ennek a beadványnak sem lett kézzelfogható eredménye.

Időközben elültek a „Mortalium animos” enciklika által 1928-ban kiváltott felekezeti vihar hullámai. Az ország lakossága a gazdasági világválság okozta bajokkal volt elfoglalva, majd egyre inkább az Európában megindult nagy politikai változásokra figyelt. Ebben a helyzetben Serédi Jusztinián elérkezettnek látta az időt, hogy a Szent Officium által 1928 végén szorgalmazott lépést megtegye a vegyes házasságokat szabályozó állami törvények módosítására. Az 1934. szeptember 23. és 25. között Budapesten tartott XXV. Országos Katolikus Nagygyűlésen bejelentette a polgári házasság reformjára vonatkozó javaslatát. Két lehetőséget vetett fel. Az egyik szerint az azonos vallású pároknak csak egyházuk előírásai szerint kellene megesküdniük, s ezt az állam érvényesnek ismerné el. Az ilyen esetekben a válóperek az egyházi bíróságok hatáskörébe tartoznának. Az eltérő hitet követő házasulandókra viszont érvényben maradnának az állami törvények. A másik lehetőség értelmében mindenre nézve megszűnne a polgári hatóságok előtti házasságkötés. Az egyvallású párok értelemszerűen saját egyházuk, a vegyesvallásúak pedig valamelyikük felekezetének szabályait megtartva esküdnének meg. A házassági kötelék felbomlását mindig az az egyház mondaná ki, amelyben a frigyet megkötötték. A hercegprímás szerint az utóbbi megoldás lenne a jobb. Az államnak nem lehetne kifogása a változtatás ellen, mert annak következtében megszilárdulnának a családi kötelékek. A protestánsokat sem érné sérelem, mert az ő egyházaikban kötött házasságok az állam előtt egyenrangúak lennének a katolikusok által megáldott frigyekkel. Serédi ezt a koncepcióját 1934. szeptember 25-én, a katolikusok országos nagygyűlését bezáró beszédében ismertette.⁶⁸ Kidolgozásánál a Codex Iuris Canonici előírásai mellett figyelembe vette a „Casti connubii” pápai körlevél útmutatását is.

A hercegprímás bejelentése országsszerte nagy érdeklődést váltott ki. Katolikus oldalról természetesen mindenki méltatta kezdeményezését, protestáns részről viszont nem voltak elragadtatva tőle. A Református Élet című hetilap 1934. szeptember 29-i száma Serédi javaslatát önmagában nem tartotta alkalmasnak a vegyes házasságok problémájának megoldására. A cikkíró annak a véleményének adott hangot, hogy ezen a téren a Codex Iuris Canonici életbelépését megelőző helyzet visszaállítása hozhatna

⁶⁸ Nemzeti Újság, 1934. szeptember 26. 18.p.

eredményt. Leszögezte: „Mielőtt bármiféle házassági reform komoly tárgyalás alapja lehetne, a legsürgősebb és legégetőbb magyar érdek az, hogy legalább az 1918 előtti állapotot legyen ereje helyreállíttatni a magyar római katolikus főpapi karnak.”⁶⁹ A szintén hetente megjelenő Evangélikus Élet 1934. október 14-én méltányolta, hogy a hercegprímás az Országos Katolikus Nagygyűlésen a korábbiaktól eltérően nem támadta a hazai protestantizmust. Ám a témával foglalkozó vezércikk szerzője ragaszkodott a kötelező polgári házasság fenntartásához, mert úgy látta, hogy ez biztosít védelmet a protestánsokra sérelmes katolikus családjogi törekvésekkel szemben.⁷⁰ A lap beszámolt a Bányai Evangélikus Egyházkerület 1934. október 4-én tartott évi közgyűléséről is, melyen Raffay Sándor ugyancsak foglalkozott Serédi javaslatával. A püspök szorgalmazta, hogy a katolikus egyház mondjon le a reverzálisok követeléséről. A probléma megoldására nem gondolta alkalmasnak az esztergomi érsek által javasolt módot. Helyette az 1868. évi LIII. törvénycikk azon részének újbóli hatályba helyezését tartotta kívánatosnak, amely a vegyes házasságokból származó gyermekek vallására vonatkozóan tiltotta az egyoldalú megegyezéseket, s helyettük a nem nemet követ elvet alkalmazta.⁷¹ A Protestáns Közös Bizottság sem maradt tétlen, amikor értesült Serédi kezdeményezéséről. 1934 novemberének végén felterjesztést juttatott el Gömbös Gyula miniszterelnökhöz és Hóman Bálint kultuszminiszterhez. Kérte őket, hogy mindent tegyenek meg az egész társadalom békéjét veszélyeztető vegyes házassági kérdés rendezéséért. Erre a bizottsági tagok legjobb elintézési módként azt javasolták, hogy a kormány diplomáciai úton érje el a Vatikánban az 1918 előtti engedmények visszaadását a magyarországi katolikusok és protestánsok számára. Ha ez nem lenne lehetséges, akkor az állami törvényhozás útján, az 1868. évi LIII. törvény Raffay által is említett rendelkezéseinek felelevenítésével ériék el a megnyugvást a sok vitát kiváltó ügyben.⁷²

Serédi nevezetes beszédének az Országos Katolikus Nagygyűlésen történt elhangzását követően beindult a katolikus egyház olajozottan működő gépezete. Az

⁶⁹ Református Élet. Egyháztársadalmi, építő, egyházpolitikai hetilap. Felelős szerk.: Muraközy Gyula. 1934. szeptember 29. 305.p.

⁷⁰ Evangélikus Élet. Egyháztársadalmi, belmissziói, kulturális és egyházpolitikai hetilap. Felelős szerk.: Szántó Róbert. 1934. október 14. 1.p.

⁷¹ Evangélikus Élet, 1934. október 14. 4.p.

⁷² MREZsL 2.a.fond. II. 99. doboz, a. csomó. Iktatószám nélküli iratok. A két protestáns egyházat közösen érdeklő ügyek tárgyalására kiküldött bizottság felterjesztései Gömbös Gyulához és Hóman Bálinthoz.

országban triduumokat tartottak a keresztény családi élet védelméről. Az Egyházi Lapok című katolikus lelkipásztori folyóirat 1934. novemberi száma triduumi beszédvázlatokat közölt. Ugyanitt jelent meg Bangha Béla „Mentsük meg a magyar családot!” című írása. Ebben a neves jezsuita hitszónok a hercegprímás reformjavaslatának támogatására buzdította olvasóit. Részletesen ecsetelte a polgári házasság és a válás család- és nemzetromboló kihatásait. Mozgalom indítását kezdeményezte a házassági reform keresztülvitelére és a következő útmutatást adta annak gyakorlati teendőire vonatkozóan: „Ajánlom, hogy városunk, helységünk katolikus társadalma mondja ki csatlakozását az (...) országos mozgalomhoz, ebben az értelemben írjon fel sürgősen a kormányhoz és az országgyűléshez s előre figyelmeztesse az itt fellépni készülő képviselőjelölteket, hogy csak arra hajlandó szavazatát adni, aki a magyar családi élet megmentésének akaratában s a házasságjog keresztény szellemű revíziójának sürgetésében velünk együtt érez!”⁷³ A Bangha Béla által felvázolt cselekvési terv megvalósításában az Actio Catholica vállalta a fő szerepet. Ez érthető, hiszen az ilyen jellegű tevékenység szerves részét képezte feladatkörének. Ráadásul Bangha a szervezet sajtószakosztályának vezetője volt. 1935. február 10-én az Actio Catholica Országos Elnöksége családvédelmi nagygyűlést rendezett férfiak számára Budapesten a Városi Színházban. Az esemény egyik szónoka Serédi Jusztinián volt. Beszédében ismét azt igyekezett bizonyítani, hogy a polgári házasság intézménye romboló hatást fejt ki a keresztény erkölcsiségre és a családokra. Ennek kiküszöbölésére hivatott az a törvényjavaslat, amit kidolgozott. Hangsúlyozta, hogy a kezdeményezése nem a protestánsok ellen irányul. Sőt, kérte, hogy a reformátusok és az evangélikusok támogassák annak megvalósítását.⁷⁴ Két héttel később a katolikus nők gyűltek össze a pesti Vigadóban ugyanilyen rendezvényre.⁷⁵ Ezek a nagyszabású demonstrációk annak kifejezésére voltak hivatottak, hogy a hívők egységesen felzárkóznak a házassági reform ügye mellett. Időközben az esztergomi érsek a püspöki kar tagjainak megküldte a törvénytervezet szövegét, hogy megtehessék észrevételeiket. Ilyen előkészítés után Serédi 1935. március 1-jén személyesen adta át a polgári házasságról szóló 1894. évi XXXI. törvénycikk módosítására vonatkozó javaslatát Gömbös Gyula

⁷³ Egyházi Lapok. Papok közlönye. Egyházpolitikai, hittudományi és lelkipásztori havi folyóirat. Felelős szerk.: Czapiak Gyula. 1934. november, 320.p. A katolikus egyházi szóhasználat triduumnak nevezi a három egymást követő napon végzett nyilvános és magánjátatosságot.

⁷⁴ Nemzeti Újság, 1935. február 12. 5-6.p.

⁷⁵ Nemzeti Újság, 1935. február 26. 5-6.p.

miniszterelnököknek. A kormányfő átvette az iratot és nem tett semmilyen észrevételt arra nézve, hogy nem tartaná időszerűnek a kezdeményezést.⁷⁶

A protestánsok Serédi kérése ellenére sem támogatták a polgári házasság reformjára tett kísérletet. Ellenkezőleg, egyre-másra születtek meg az azt kárhoztató nyilatkozataik. A két nagy reformált felekezet egyházmegyei és egyházkerületei, a református egyetemes konvent, az evangélikusok egyetemes közgyűlése, az Országos Református Lelkészegyesület, a Magyarhoni Evangélikus Lelkészek Egyesülete és más protestáns szervezetek sorra foglaltak állást az esztergomi érsek házasságjogi indítványa ellen. Ennek okait Kérészy Zoltán egyetemi tanár a következőkben foglalta össze a Magyar Kálvin Szövetség 1935. május 7-i választmányi gyűlésén: A Serédi-féle javaslat törvényerőre emelése szétforgácsolná az egységes házasságkötési és bontóperi gyakorlatot. Nem oldaná meg a vegyes házasságok problémáját. A házassági kötelék komolyságát, szilárdságát és tisztaságát nem mozdítaná elő. Nem csökkentené, hanem növelné a felekezeti ellentéteket. Ezáltal ártalmas lenne a nemzeti egység szempontjából is.⁷⁷ 1935. május 8-án a Magyarhoni Evangélikus Lelkészek Egyesületének értekezletén Raffay Sándor szintén a házasság és a családok helyzetéről beszélt. A MELE elnöke egyetértett Serédivel és a kérdéshez hozzászólók nagy többségével abban, hogy hazánkban a családi élet tisztasága és erkölcsi komolysága sokat romlott. Ezt azonban katolikus vitapartnereitől eltérően nem a kötelező polgári házasság következményének tekintette, hanem a közgondolkodás változásával magyarázta. Ugyanakkor rámutatott, hogy a katolikus kánonjog érvényesülése a vegyes vallású családokon belül romboló hatást fejt ki.⁷⁸

Serédi Jusztinián törvényjavaslata soha nem került az országgyűlés elé és nem lett belőle törvény. Ez részben a protestánsok heves ellenállásának köszönhető, részben pedig annak, hogy a kormánypárt többségének támogatását nem sikerült megnyerni az érvényes házassági jog megváltoztatására. Igaz, hogy a protestánsok sem tudták elérni ezen a téren saját követeléseik megvalósulását. A református és az evangélikus egyház vezetőit egyre jobban aggasztotta felekezetük állandósuló vesztesége a vegyes házasságra lépő hívek részéről a katolikusoknak adott reverzálisok miatt. Ezért

⁷⁶ A magyar katolikus püspökkari tanácskozások...II. kötet. Id. mű, 67-68.p. A törvényjavaslat és indoklása, valamint Serédi hozzájuk csatolt kísérőlevele megtalálható a következő helyen: EPL Cat. D/c. 674/1935.

⁷⁷ Kérészy Zoltán: A herceprímás bejelentett házassági törvényjavaslatáról. = Protestáns Szemle. (A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság kiadása.) Főszerk.: Ravasz László. 1935/6. szám (június), 277.p.

⁷⁸ Az Est. Politikai napilap. Főszerk.: Miklós Andor. 1935. május 8. 2.p.

lépéseket tettek az ilyen vétséget elkövetők egyházi fegyelmezésének megszigorítására. Az evangélikusok 1934 és 1937 között ülésező egyetemes zsinata 1936 novemberében tárgyalta az egyház kárára reverzálist adók büntetését. A testület kimondta, hogy az az egyháztags, aki katolikus házastársa javára kötelezi el magát gyermekeik vallási nevelését illetően, semmilyen tisztséget nem viselhet az evangélikus egyházban.⁷⁹ Ezt a határozatot 1937. november 9-én hirdették ki.⁸⁰ A reformátusok negyedik budapesti országos zsinata több ülészakán foglalkozott az egyház kárára történő reverzálisadás megtorlásával. Végül 1937. december 11-én fogadták el az erre vonatkozó utasítást. Az utódait a katolikus vallásnak átengedő személyt egyházi választójoga elvesztésével, az úrvacsorától való eltiltással, esetleges felekezeti tisztségétől való megfosztással és tettének a hívők előtti nyilvánosságra hozásával sújtották.⁸¹ Látható, hogy a reformátusok szigorúbban léptek fel a reverzálisok ellen, mint az evangélikusok. A katolikusoknál ebből a szempontból az 1918 óta érvényben levő Codex Iuris Canonici volt a mérvadó. Ennek 2375. kánonja még a reformátusoknál is keményebb retorziót alkalmazott a katolikusok kárára kötelezvényt adó és így a vegyes házasság akadálya alól fel nem mentett hívőre. Kizárta minden egyházi aktusból, köztük a szentségekkel való élésből.⁸² A reverzálisadásnak ez az eltérő súlyosságú büntetése azt eredményezte, hogy az egyes felekezetek javára adott kötelezvényeknek az 1920-as évekre vonatkozóan megismert megoszlása a három nagy keresztény egyház között arányaiban változatlan maradt a Horthy-korszak hátralevő részében.

A vegyes házasságok és a belőlük származó gyerekek vallásának ügye az 1930-as és 1940-es évek fordulóján a területi visszacsatolásokkor került újra és újra előtérbe. Ugyanis a körülöttünk levő államokban tőlünk eltérően kezelték a világi jog szempontjából a reverzálisokat. Így meg kellett oldani ezen a téren is az egységesítést. Az első bécsi döntéssel visszacapott országrészekben az 1939 júniusában kiadott 5900/1939. ME számú rendelet 1938. november 2-ától kezdve érvényesnek ismerte el a gyermekek vallásáról szabályosan megkötött megegyezéseket.⁸³ Ezzel a kormány a vonatkozó hazai vallásügyi jogszabályokat kiterjesztette a Felvidékből és Kárpátaljából

⁷⁹ Kiss Antal: Id. mű, 75.p.

⁸⁰ Id. mű, 84-85.p.

⁸¹ A Magyarországi Református Egyház Budapesten 1928. évi május hó 8. napján megnyílt országos zsinatának jegyzőkönyve. VII. kötet. Hetedik ülészak 1937. december 7-11. Bethlen Gábor Irodalmi és Nyomdai RT., Budapest, 1938. 792-795.p.

⁸² Bánk József: Kánoni jog. II. kötet. Id. mű, 854.p.

⁸³ EOL Egyetemes egyházi iratok. (A továbbiakban: Eei.) 94. doboz. 906/1939.

visszaszerzett régiókra. Azonban a rendeletben az szerepelt, hogy ez a döntés egyelőre átmeneti. Ugyanúgy intézkedett az 1939-ben visszacsatolt egész Kárpátalja tekintetében az 1440/1940. ME számú rendelet. Ezek egységesítésére és véglegesítésére 1940-ben újabb szabályozást adott ki a miniszterelnökség. Ez nem csak a visszacsatolás után született reverzálisok érvényességét ismerte el a felvidéki és a kárpátaljai részen, hanem a csehszlovák fennhatóság idején adottakét is.⁸⁴ Kikötés volt azonban, hogy a kötelezvény csak bevett vagy elismert vallást jelölhetett meg a gyermekek hiteként, valamint a rendelet kiadásától számított három hónapon belül be kellett mutatni az illetékes állami anyakönyvvezetőnek. A katolikusok azonban arra panaszkodtak, hogy a Felvidék déli részén, de különösen Kárpátalján a protestáns hivatalnokok nem hajlandók elismerni a felekezetük kárára régebben adott reverzálisokat. Madarász István kassai püspök és szatmári apostoli kormányzó ezt tette szavá Hóman Bálint kultuszminiszterhez és Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszterhez 1941. július 15-én írt leveleiben.⁸⁵ Madarász az ügyet az 1941. október 8-án tartott püspökkari konferencián ugyancsak előhozta. A katolikus főpásztorok a hercegrímást bízták meg a felvetett probléma kapcsán az illetékes minisztereknél történő eljárással.⁸⁶ A második bécsi döntéssel hazánkhoz visszakerült Észak-Erdélyben és Székelyföldön a 4030/1942. ME számú rendelet szabályozta a gyermekek vallására vonatkozó megegyezéseket, illetve a kiskorúak vallásváltoztatását. Ez kiterjesztette a trianoni Magyarországon érvényes jogi szabályozást ezekre a területekre is. Az 1928. április 22. és 1942. június 30. közötti vegyes házasságok esetében pedig 1942. december 31-i határidővel megengedte az utólagos reverzálisadást.⁸⁷ Ennek végrehajtásával kapcsolatban Scheffler János - az újonnan kinevezett szatmári megyés püspök - 1942. december 2-án a következőket írta Serédi Jusztiniánnak: „A rendelet kibocsátása után közvetlenül voltak nehézségek az állami közegek részéről, de később ezek megszűntek. Néhány konkrét sérelmünk is volt, de azokat is helyrehoztuk. (...) De megismétlem azt, hogy ez a rendelkezés (...) beláthatatlan károkat okozott Egyházunknak (sic!). Ugyanis sok fél azzal fizeti ki az állami reverzális megkötését sürgető lelkipásztorokat: Már egyszer adtunk reverzalist. Fiatalkori könnyelműségünket nem ismételjük meg.”⁸⁸ Scheffler

⁸⁴ EOL Eci. 99.doboz. 1096/1940.

⁸⁵ EPL 5149/1941.

⁸⁶ A magyar katolikus püspökkari tanácskozások...II. kötet. Id. mű, 301-302.p.

⁸⁷ Id. mű, 347.p.

⁸⁸ EPL 9888/1942.

utóbbi megjegyzése elgondolkodtató. Kár, hogy arra nem tért ki, vajon csak a protestánsok bánták meg a „fiatalkori könnyelműségüket”, vagy a katolikus házastársaik is! Végül a püspök azt javasolta, hogy a katolikus egyház kérelmezze a reverzálisok utólagos rendezésére adott állami határidő meghosszabbítását. Az 1941-ben visszacsatolt délvidéki területek estében a fentiekhez hasonló rendeleti úton történt meg az eltérő vallásúak házasságából származó gyermekek felekezeti hovatartozásának szabályozása.

A zajló világháborúban való magyar katonai részvétel tárgyalat témánk szempontjából érdekes következménnyel járt. A Szovjetunióban küzdő magyar alakulatok harci kedvét növelő és hangulatukat javító intézkedésként a 2400/1942. ME számú rendelet lehetővé tette a távházasságok kötését. Ilyenkor a fronton szolgálatot teljesítők bizonyos formások betartásával egybekelhettek itthoni jegyeseikkel. Azonban a rendelkezés elmulasztotta szabályozni az így létrejött vegyes házasságoknál a reverzálisadás módját. Az ebből eredő veszélyekre hívta fel a katolikus püspökkari konferencia figyelmét 1942. október 7-én Czapik Gyula veszprémi megyés püspök.⁸⁹ A főpásztorok felhatalmazása alapján Serédi Jusztinián felterjesztéssel fordult a kormányhoz, melyben azt javasolta, hogy távházasságok esetén a reverzálisok a katonák itthoni megbízottjai útján megköthetők legyenek. Szinyei Merse Jenő vallás- és közoktatástügyi miniszter ezzel kapcsolatban kikérte a református és az evangélikus egyház vezetőinek véleményét. A reformátusok részéről az egyetemes konvent elnöksége a miniszterhez 1943. február 12-i keltezéssel eljuttatott levelében arra az álláspontra helyezkedett, hogy a katonai távházasságok esetében semmilyen módon nem szabad eltérni a reverzálisadás szokásos módjától.⁹⁰ Ugyanezt írta Szinyei Mersének Radvánszky Albert az evangélikus egyház egyetemes felügyelője is 1943. február 20-án.⁹¹ A protestáns vezetők állásfoglalása érthető. Hiszen ha az egymástól távol levők házasságaiban alkalmazzák a reverzálisok adására vonatkozó általános gyakorlatot, az a reformáció követőinek kedvez. Az 1894. évi XXXII. törvény értelmében ugyanis a házasságkötést megelőzően személyesen és magyar polgári hatóság előtt lehetett érvényesen megkötni a megegyezést a gyermekek vallásáról. A fronton történő házassodás esetében polgári hatóság nem volt előzetesen elérhető. A hazatérő katonáktól esetlegesen utólag kivett

⁸⁹ A magyar katolikus püspökkari tanácskozások...II. kötet. Id. mű, 357.p.

⁹⁰ MREZsL 2.a.fond. II. 100. doboz, b.csomó. A 7-18 év közöttiek vallásváltoztatása 1920-1954. 893/1943.

⁹¹ EOL Eei.111.doboz. 486/1983.

reverzális pedig az állami törvények szempontjából nem számított érvényesnek. Így a református és az evangélikus honvédek számára kiskapu nyílt arra, hogy kibújjanak katolikus feleségük egyháza számára a kötelezvény megadása alól. Természetesen a katolikus egyház ezt nem hagyta annyiban. Újabb levélváltások történtek az érdekelt felek között. Ennek eredményeként 1943. december 28-án megjelent az 5830/1943. ME számú rendelet. Ez engedélyezte, hogy a távházasságot kötött katona a frontról való hazatérését követő 3 hónapon belül utólagos reverzalist adjon.⁹² Ebben az esetben tehát a katolikus egyházi vezetés akarata érvényesült.

Serédi Jusztinián házassági reformjavaslata sem került le a napirendről. Az 1934-1935-ben nagy feltűnést kiváltó próbálkozásával a hercegprímás nem tudta elérni a polgári házasság háttérbe szorítását. Azonban úgy vélte, hogy alkalmasabb időben ismét kísérletet lehet tenni célkitűzése megvalósítására. Ezért Serédi és a többi főpásztor igyekezett a katolikus köztudatban tartani a kérdést. Ebben nagy szerepet vállalt az Actio Catholica. A szervezet 1934-1935-ös munkaévének „Krisztus és a család” címmel választottak vezérgondolatot.⁹³ Ennek keretében a klasszikus katolikus családmodell védelmét és népszerűsítését tűzték ki célul az AC vezetői. Ez kiváló egyházi háttérrel szolgáltattott az esztergomi érsek kezdeményezéséhez. Az Actio Catholica 1939. április 3-i alelnöki értekezletén úgy határoztak, hogy az az évi Országos Katolikus Nagygyűlésen ismét foglalkozni kell Serédi törvényjavaslatával. A tanácskozás jegyzőkönyvében erre vonatkozóan a következőt rögzítették: „...a Nagygyűléssel kapcsolatban módját kell ejteni annak is, hogy a polgári házasság pusztítására a figyelem újból felhívassék, annak sürgetése mellett, hogy a bajok megszüntetése céljából a bíboros Hercegprímás idevonatkozó indítványa törvényhozás végett mielőbb tárgyalassék.”⁹⁴ Az Actio Catholica egyházmegyei igazgatóinak 1942. február 20-án tartott értekezletén úgy látták, hogy a házasság állami szabályozásának megváltoztatását kitartóan követelni kell. Ezzel kapcsolatban Mihalovics Zsigmond, az AC országos igazgatója hangoztatta: „A törvényhozás keretében meg van (sic!) a remény, hogy a mozgalmunk a törvényhozás tagjait felbátorítja és egy kedvező pillanatban sikert érhetünk el a válások megszigorítását, majd pedig a házassági

⁹² A rendelet teljes szövegét közli Serédi Jusztinián 1944. február 12-i körlevele. Lásd: EPL Circulares. 1944/II.14-16.p.

⁹³ Seres Ferenc: Mihalovics Zsigmond élete és művei.(Az Actio Catholica története.) Egyetemi Nyomda, Budapest 1993.42.p.

⁹⁴ EPL Cat. D/c. 2649/1939.

törvények revízióját illetőleg.”⁹⁵ Mihalovics reménykedése alaptalannak bizonyult. Igaz ugyan, hogy a probléma szóba került a törvényhozó testületben, de csak egyéni hozzászólás keretében. Nyáry Béla katolikus ügyvéd és kormányfőtanácsos a felsőház 1943. december 17-i ülésén kifejezte azt a meggyőződését, hogy a házassági jogról szóló 1894. évi XXXI. törvénycikket hatályon kívül kell helyezni.⁹⁶ Állásfoglalásával azonban nem ért el kézzelfogható eredményt.

1944 elején katolikus részről ismét lendületet vett a polgári házasság reformjának követelése. Az újabb akció fő szervezője a jezsuita Révay Tibor volt. Ő levelet küldött a megyei és a törvényhatósági jogú városok közgyűléseinek egyes katolikus tagjaihoz. Arra kérte a címzetteket, hogy próbálják elérni az adott törvényhatósági bizottságok állásfoglalását az állami házassági jog megváltoztatása mellett, s így gyakoroljanak nyomást a kormányra.⁹⁷ Révay a kérdésről cikket is írt a jezsuiták lelkigyakorlatos háza, a Manréza azonos címmel megjelenő időszaki értesítőjében. Az 1944 januárjában megjelent „Kell-e polgári házasság?” című írásában amellet kardoskodott, hogy a katolikus egyházi esküvőket a világi hatóságok ismerjék el saját szempontjukból is törvényesnek. Az ilyen házasságok felbontása pedig ismét kizárólagosan a kánonjog előírásai szerint történhessen. Úgy vélte, hogy ez a változtatás a vegyes vallású házasságok helyzetét nem befolyásolná.⁹⁸ Révay 1944-ben formálisan finomított Serédi eredeti törvényjavaslatán. Úgy igyekezett feltüntetni a dolgot, mintha a kívánt törvénymódosítás kizárólag a katolikusokat érintené. Ezzel nyilvánvalóan a protestánsok éberségét igyekezett elaltatni. A lényeg azonban változatlan maradt. A szorgalmazott házassági reform keresztülvitele a katolikus egyház fennhatóságát növelte volna hívei más vallásúakkal kötött frigei fölött. A református és az evangélikus felekezet vezetőit azonban nem lehetett félrevezetni. Amint értesültek az ismétel katolikus próbálkozásról, azonnal kifejezték tiltakozásukat. Révay kezdeményezésére ugyanis több törvényhatóság valóban foglalkozott a kérdéssel. Egyebek között Zala és Pest vármegye közgyűlésén terjesztettek elő olyan indítványt, hogy intézzenek feliratot az illetékes állami szervekhez az 1894. évi XXXI. törvénycikknek a katolikus állampolgárokra vonatkozó hatályon kívül helyezésére. Ezeket az eseteket a sajtó is

⁹⁵ EPL 1510/1942.

⁹⁶ EPL 827/1944. Nyáry Béla felsőházi felszólalásának különlenyomata.

⁹⁷ EPL 507/1944.

⁹⁸ EPL 7691/1944. Révay Tibor cikkének különlenyomata a Manréza 1944. januári, 1. füzetéből. Révay egyébként ekkor a jezsuita lelkigyakorlatos ház igazgatója volt.

tárgyalta. Ennek hatására a református egyetemes konvent elnöksége 1944. március 2-án beadványt intézett Fáy István kultuszminisztériumi államtitkárhoz. Arra kérték Fáy, hogy mindent kövessen el a házassági reform napirendről történő levételéért. Ennek további katolikus erőltetése a protestánsok heves ellenállását váltaná ki. Márpedig az ország nehéz háborús helyzetében nincs szükség a felekezeti viszálykodás kiújulására.⁹⁹ Állást foglalt az ügy kapcsán a másik nagy történelmi protestáns egyház is. Az Evangélikus Élet című hetilap 1944. augusztus 26-i és a szeptember 2-i számai közölték Solyom Jenő teológia tanár előadását „A mai magyar házassági jog megváltoztatására irányuló mozgalomról”. Solyom eszmefuttatását a Soproni Felső Evangélikus Egyházmegye lelkészegyesületi közgyűlésén fejtette ki. A cikk megjelenésének idejére Sopron vármegye törvényhatósági bizottsága szintén feliratban kérte a kormányt a katolikus házassági jogi törvényjavaslat keresztülvitelére. Az előadó ezt határozottan visszautasította, hangsúlyozva, hogy a vegyes házasságok esetén a protestáns feleket teljesen a katolikus egyházi joghatóságnak szolgáltatná ki.¹⁰⁰

Révay Tibor más úton is próbálkozott eredményt elérni az érvényes állami házassági előírások megváltoztatását illetően. 1944. szeptember 24-én írt levelében arról számolt be Serédi Jusztiniánnak, hogy az ügy számára sikerült megnyernie Habsburg József Ferenc támogatását. A királyi herceg ígéretet tett arra, hogy Horthy kormányzó és Lakatos Géza miniszterelnök előtt felveti a kérdést. Ezzel párhuzamosan 1944. szeptember 23-án Horthy István özvegye úgy nyilatkozott Révaynak, hogy mindent megtesz apósa jóindulatának eléréséért a szóban forgó törvényjavaslat iránt.¹⁰¹ A kormányzóhelyettes felesége, gróf Edelsheim Gyulai Ilona katolikus volt. Házasságkötésük a budapesti Szilágyi Dezső téri református templomban történt Ravasz László dunamelléki püspök közreműködésével, mert Horthy István nem volt nem volt hajlandó reverzálist adni gyermekeik katolikus nevelésére.¹⁰² Ez lelkiismeretfurdalást okozott a fiatal Horthynénak, így különösen alkalmas jelölt volt a kormányzó érzelmi befolyásolásának megkísérlésére. Korábban néhány más esetben Horthy Miklós feleségén, a szintén katolikus Purgly Magdolnán keresztül próbálkoztak a Rómához hű egyháziak hatni az államfőre. Ezen a téren Farkas Edit, a Szociális Missziótársulat

⁹⁹ MREZsL 2. a fond. II. 99. doboz, c.csomó. Reverzálisok ügye 1932-1949. 1269/1944.

¹⁰⁰ Evangélikus Élet, 1944. augusztus 26. 2-3.p. és szeptember 2. 2-3.p.

¹⁰¹ EPL 7691/1944. Révay Tibor levele Serédi Jusztiniánnak 1944. szeptember 24-én.

¹⁰² Gróf Edelsheim Gyulai Ilona: Becsület és kötelesség. 1.kötet. 1918-1944. Európa Könyvkiadó, Budapest, 2000. 50-52.és 59-60.p.

főnöknője jeleskedett, aki jó viszonyban állt a kormányzónéval.¹⁰³ Horthy azonban a fontos vallási kérdésekben – így jelen esetben is – nem engedett családjá nőtagjai ügyeskedéseinek. Serédi sem sok reményt fűzött ahhoz, hogy a kormányzót akár József Ferenc főherceg, akár Edelsheim Gyulai Ilona rá tudja venni az érvényben levő állami házassági jog megváltoztatásának támogatására. Erről a véleményéről 1944. október 10-én levélben tájékoztatta Révayt. Nem ellenezte a buzgó jezsuita próbálkozásait. Ám arra figyelmeztette, hogy senki előtt ne hivatkozzon a hercegprímásra úgy, mintha ő állna az újabb akció háttérében.¹⁰⁴ A polgári házasság reformját legelszántabban támogatók kedvét a nyilas puccs sem tudta elvenni. Révay 1944. október 27-én arról írt Serédinek, hogy Szálasi Ferenc előző nap tisztelgő látogatást tett József Ferenc királyi hercegnél. A főherceg arra kérte, hogy az 1894. évi XXXI. törvényt töröltesse el, az országot pedig ajánlja fel „Jézus Szentséges Szívének”. Szálasi mindkettőt megígérte. Ígéretének komolyságát és megbízhatóságát az mutatja, hogy az országfelajánlást „a háború szerencsés befejezése alkalmából” kívánta megvalósítani.¹⁰⁵ A történelem azonban közbeszólt, s a nyilas vezérnek nem adott lehetőséget hosszú távú tervei keresztülvitelére.

A Horthy-korszakot végigkísérő viták a vegyes házasságokról és a belőlük származó gyermekek vallására vonatkozó reverzálisokról semmilyen pozitív eredményt nem hoztak. A reformátusok és az evangélikusok nem tudták elérni az 1918-as Codex Iuris Canonici életbelépése előtti helyzet visszaállítását, amely nekik megnyugtató lett volna. Azonban a katolikus egyház sem tudta keresztülvinni a kötelező polgári házasság számára kedvező reformját. Így az 1919 és 1945 közötti hazai katolikus-protestáns kapcsolatokat leginkább megterhelő probléma megoldatlanul maradt.

¹⁰³ EOL Raffay Sándor személyi irathagyatéka. Önéletrajzi írások. Feljegyzések. 34.p.

¹⁰⁴ EPL 7691/1944. Serédi Jusztinián levele Révay Tibornak 1944. október 10-én.

¹⁰⁵ EPL 7691/1944. Révay Tibor levele Serédi Jusztánnak 1944. október 27-én.

IV. 2. Anyagi és érvényesülési problémák

A Horthy-korszak hazai egyháztörténetében a vegyes házasságok és a reverzálisok ügye mellett a legtöbb összeütközést az anyagi és egzisztenciális kérdések váltották ki. A katolikusok és a protestánsok között ugyanis állandó vitatéma volt egyrészt az, hogy az államtól kapott pénzügyi támogatásuk vajon igazságosan oszlik-e meg. Másrészt újra és újra azzal vádolták egymást, hogy a másik fél hívői kisajátítják maguknak a jól jövedelmező állami hivatalokat, valamint közigazgatási, katonai, tudományos és egyéb pozíciókat. A katolikusok arra panaszkodtak, hogy a keresztény-nemzeti Magyarországon elnyomja őket a protestáns dominancia. A reformátusok és evangélikusok pedig úgy érezték, hogy csendes és szívós ellenreformáció érvényesül velük szemben.

Az államtól kapott anyagi támogatásról zajló egyházi vitákban végső soron mindenki az 1848. évi XX. törvénycikkre hivatkozott. Ez kinyilvánította a teljes vallásszabadsággal rendelkező egyházak jogegyenlőségét, majd 3. §-a kimondta: „Minden bevett vallásfelekezetek egyházi és iskolai szükségéi közálladalmi költségek által fedeztessenek...”¹ A törvény meghozatalakor a katolikus, református, evangélikus, unitárius és görögkeleti vallási közösségek tarthattak igényt államsegélyre. Ezek sora később az 1895. évi XLII. törvénycikkkel bevettnek nyilvánított izraelita felekezettel egészült ki. A bevett felekezetek törvény előtti egyenlőségnek és viszonyosságának 1848-ban történt kodifikálása nem változtatott a köztük meglevő anyagi egyenlőtlenségeken. Ha az általunk vizsgált három nagy történelmi keresztény egyházat tekintjük, akkor ismét utalnunk kell a katolikus egyházi földvagyon óriási túlsúlyára a református és az evangélikus birtokállománnyal szemben. A fennálló nagy vagyoni egyenlőtlenség következtében a protestánsok már a dualizmus időszakában rendszeresen kérelmezték a számukra nyújtott állami dotáció növelését. Például a Protestáns Közös Bizottság 1903-ban emlékiratban fordult a kormányhoz, kérve a reformáció követőit ért sérelmek orvosolását. Ezek között jelentős helyet foglalt el az anyagi hátrányok tárgyalása. A memorandum felsorolta a református és az evangélikus vallási közösségek működésének azon alkotóelemeit, amelyek számára az állam nagyobb pénzügyi hozzájárulását kérték. Ezek a következők voltak: adóssági segélyalap

¹ Magyar Törvénytár. Milleniumi emlékkiadás. 1836-1868. évi törvényczikkek. Id. mű, 243.p.

létesítése, az egyházi közigazgatás költségei, a lelkészek korpótléka, az országos lelkészi nyugdíjintézetek támogatása, a vallástanítás, az oktatási-kulturális és a humanitárius intézmények, valamint a lelkész- és tanárképzés.² A következő években növekedett a protestáns felekezetek számára juttatott államsegély, azonban korántsem akkora mértékben, amekkorára azok igényt tartottak. Ezért a reformátusok és az evangélikusok részéről állandósult az 1848. évi XX. törvénycikk 3. §-a egyházaik számára kedvezőbb gyakorlati alkalmazásának követelése.

A probléma megoldására gróf Apponyi Albert vallás- és közoktatásügyi miniszter tett kísérletet. Apponyi 1917. december 21-én törvényjavaslatot nyújtott be az 1848. évi XX. törvénycikk fokozatos végrehajtásáról. Ebben az szerepelt, hogy a református, az evangélikus, az unitárius és az izraelita felekezet számára az állam örökalapítványokat kíván létesíteni. Ezeket ingatlanokban, készpénzben vagy állampapírokban szolgáltatták volna ki az egyes vallási közösségeknek. Az örökalapítványok mellett bizonyos célokra - például iskolák fenntartására - továbbra is járt volna államsegély az érintett felekezeteknek.³ Ezzel párhuzamosan a kultuszminiszter a katolikus egyházi autonómiáról ugyancsak beterjesztett egy tervezetet a törvényhozás elé. Az országgyűlés azonban végül egyik javaslatot sem tárgyalta meg. A reformátusok és az evangélikusok saját törekvéseik szempontjából előrelépésnek tekintették Apponyi törvényjavaslatát, de megfogalmazták a vele kapcsolatos kritikai észrevételeiket. Az evangélikus egyház nevében báró Prónay Dezső egyetemes felügyelő, Scholtz Gusztáv bányakerületi püspök és Szelényi Aladár egyetemes főjegyző fordult memorandumban a képviselőházhoz és a főrendiházhoz 1918. január 16-án. Kifejtették, hogy a kultuszminiszter tervezete az evangélikusság jogos igényeit nem elégíti ki. Azonban a kormány jóakarátát méltányolva elfogadták azt kiindulási alapnak.⁴ Baltázár Dezső, a Tiszántúli Református Egyházkerület püspöke és az Országos Református Lelkészegyesület elnöke 1918. február 10-i keltezéssel küldött levelet a magyar országgyűlés tagjainak. Ez az ORLE határozatát tartalmazta az 1848. évi XX. törvénycikk teljes végrehajtása tárgyában. A dokumentum megállapította, hogy a református lelkipásztorok csak olyan anyagi rendezést tudnak elfogadni, „...amellyel

² Sztéhló Kornél: Id. mű, 10-11.p.

³ Evangélikus Órálló. Egyházi és iskolai hetilap. Felelős szerk.: Noszko István. 1917. december 31. 422-423.p. A lap Apponyi törvényjavaslatát teljes terjedelmében közölte. A tervezet a protestáns egyházaknak összesen 200 millió korona alapítványi tőkét juttatott volna.

⁴ EOL Eei. 18. doboz. 33/1918.

összes egyházi és iskolai szükségleteink teljes mértékben és olyan alakban nyernék törvényes kielégítést, amely az állandóság és a törvényes biztonság szempontjainak megfelel.”⁵ Az 1918-1919-es történelemformáló események következtében az Apponyi-féle törvényjavaslat lekerült a napirendről. Annak protestáns kritizálói a Horthy-korszakban már megelégedtek volna azzal, ha újra napirendre tűzik, vagy legalább egy hozzá hasonló koncepciójú rendezésre kerül sor. Ez azonban nem következett be.

A katolikus egyház vezetői gyanakvással figyelték a protestánsok említett törekvéseit. Azok ugyanis saját pénzügyi igényeik hangoztatásával párhuzamosan támadták a hatalmas katolikus földtulajdont. A Magyar Katolikus Vallásalap, illetve a Magyar Katolikus Tanulmányi Alap birtokairól pedig úgy vélekedtek, hogy azok már állami tulajdonnak számítanak.⁶ Érthető, hogy még a protestánsokkal való békés viszonyra törekvő Prohászka Ottokár is a következőt jegyezte be naplójába fenti magatartásukra utalva 1919. november 22-én: „Meggyőződésem, hogy míg kath. egyházi javak vannak, nincs béke, hanem irigység.”⁷ Pedig Székesfehérvár püspöke tisztában volt egyháza földvagyonának morális teherterhelésével. Ám ezt a problémát nem a liberális református és evangélikus kritizálók elképzelése szerint kívánta megoldani. Ő egy nemzeti demokratikus földreform híve volt, melynek keretében a katolikus birtokok egy részét az állam közreműködésével, bérleti díj ellenében akarta a nélkülöző parasztnak örökbérletbe adni. Prohászka 1920-ban a székesfehérvári püspökség tési földjein ezt az elgondolást a gyakorlatban megvalósította.⁸ Persze arról sem feledkezhetünk el, hogy ezzel a magatartásával nem aratott sikert püspöktársai körében.

A protestánsok az egész Horthy-korszakban kitartóan sürgették az 1848. évi XX. törvénycikk pénzügyi vonatkozású részének számukra kedvezőbb végrehajtását. Már 1919 őszén tettek ezirányú lépéseket. Ezek közé tartozott az, amiről az evangélikus egyház elnöki értekezlete 1919. szeptember 5-én, Budapesten határozott. Ekkor Raffay Sándor arról tájékoztatta a jelenlevőket, hogy aznap délutánra Pekár Gyula vallás- és közoktatásügyi államtitkárhoz hívták megbeszélésre. Az evangélikusság előljárói megbízták a püspököt, hogy terjessze elő felekezetük panaszait és kéréseit a Pekárral folytatott eszmecsere során. Ezek között szerepelt: „Az 1848:20. tcz. igazságos

⁵ EOL BEEK Lt. 157. csomó. 1005/1918.

⁶ Sztéhló Kornél: Id. mű, 46.p.

⁷ Prohászka Ottokár: Id. mű, 111.p.

⁸ Gergely Jenő: Prohászka Ottokár. „A napbaöltözött ember”. Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1994. 158-159. és 190.p.

végrehajtása az erkölcsi és anyagi egyenlőség és viszonyosság figyelembe vétele mellett.”⁹ A fenti észrevételeket 1919. szeptember 15-én írásban is eljuttatták a kultuszminisztériumba.¹⁰ A reformátusok szintén megtették 1919 és 1920 fordulóján ilyen irányú lépéseiket. Például Kovács J. István korábban már említett 1920. április 14-i nemzetgyűlési felszólalásában a reverzálisok kárhoztatása mellett szorgalmazta a katolikus autonómia megteremtését és az annak alapját képező 1848. évi XX. törvény teljeskörű végrehajtását.¹¹ A katolikusok a protestánsok részéről az állam felé támasztott fokozott anyagi igényekhez az 1920-as évek elején akkor szóltak hozzá, ha azok valamilyen formában sértették az érdekeiket. Ilyen sérelemnek tartották azt, ami 1920. április 21-én a Magyar Országos Protestáns Szövetség budapesti rendezvényén történt. A református teológiai akadémián sorra került összejövetelen az evangélikus báró Kaas Albert tartott előadást az 1848-as vallási törvényről és a katolikus egyházi önkormányzat megvalósításának szükségességéről. A magyar közjogot kiválóan ismerő előadó a tanulmányi és az egyetemi, illetve a vallásalap földbirtokának állami jellegét igyekezett bizonyítani. Sürgette, hogy ezek jövedelméből a protestánsok is részesedjenek. Kaas fejtegetéseiről az Új Nemzedék másnap megjelenő száma közölt beszámolót, amihez rögtön csatolta az ismert egyházjogász, Baranyay Juszti véleményét. A cisztercita rendhez tartozó Baranyay cáfolta a Kaas által képviselt felfogást. Arra az álláspontra helyezkedett, hogy a szóban forgó alapítványok a katolikus egyházi vagyon integráns részei. Ezért a reformáció magyarországi követői nem jogosultak az azok hasznából történő részesedésre.¹²

A Nagyatádi Szabó István nevéhez kapcsolódó földreform végrehajtása során szintén keletkeztek súrlódások a katolikus és a protestáns felekezetek között. Az 1920. november 13-án elfogadott és december 7-én kihirdetett 1920. évi XXXVI. törvénycikk messzemenően tekintettel volt az egyházi érdekekre. A szabályozás 84. §-a kimondta: „Az állam részére ennek a törvénynek alapján megszerzett ingatlanokat telepítési, ingatlaneldarabolási s nemzetfejlesztési szempontból fontos más földbirtokpolitikai célokra kell fordítani. Ilyen célnak kell tekinteni földeknek az egyházközségek számára való átengedését is abból a célból, hogy lelkészkedő rendes lelkészek és rendes tanítók javadalmozására szolgáló javadalmi földeket létesíthessenek, illetőleg a meglevő ilyen

⁹ EOL Eé jkv. Az 1919. szeptember 5-i értekezlet jegyzőkönyve.

¹⁰ EOL Eé jkv. Az 1919. szeptember 17-i értekezlet jegyzőkönyve.

¹¹ Az 1920. évi február hó 16-ára hirdetett nemzetgyűlés naplója. I. kötet. Id. mű, 407-408.p.

¹² Új Nemzedék, 1920. április 22. 1.p.

földeket megfelelő nagyságra kiegészíthessék.”¹³ Az Országos Földbirtokrendező Bíróság értesítette az illetékes egyházi hatóságokat, hogy a lelkészi földeknek 30-50, a kántortanítói földtulajdonoknak pedig 20-25 katasztrális holdra történő kiegészítését lehet kérelmezni. A Protestáns Közös Bizottság 1922. január 24-i ülésén foglalkozott ezzel a kérdéssel. A testület jóváhagyólag vette tudomásul a fenti tényt, s arról az összes protestáns püspököt informálta.¹⁴ A református és az evangélikus egyház vezetése a közös bizottságtól függetlenül is küldött felszólítást az egyházközségekhez, hogy földigényléseiket tegyék meg. A katolikus plébániák ritkábban tudtak élni ezzel a lehetőséggel. Ez azzal magyarázható, hogy többségüknek az Országos Földbirtokrendező Bíróság által megjelölt nagyságot meghaladó földtulajdona volt. A katolikusoknál az egyházközségek anyagi fenntartása egyébként is más mechanizmus alapján működött, mint a protestánsoknál. Utóbbiak esetében a gyülekezetek lelkészeinek fizetése és intézményeik fenntartása az állami támogatások mellett alapvetően az illető vallási közösségek feladata volt. A katolikus plébániák ilyen jellegű szükségleteinek fedezéséből viszont jelentős szerepet vállaltak kegyuraik. Az 1920-as években a trianoni Magyarország plébániáinak több mint 60%-a rendelkezett kegyúrral.¹⁵ Kegyurak lehettek magánszemélyek, települési önkormányzatok, alapítványok, a Magyar Katolikus Vallásalap és egyházi nagyjavadalmások. Utóbbiak között voltak érsekségek, püspökségek, káptalanok és szerzetesrendek.

Az Egyházi Lapok című katolikus lelkipásztori folyóirat 1923 tavaszán úgy vélekedett, hogy az országban 600-800 olyan plébánia van, amely a földreform során birtokigénylésre jogosult. A cikkíró felvetette, hogy a nagyobb lélekszámú filiák számára is kellene földet kérni.¹⁶ A földbirtokreform céljára a katolikus egyházi birtokok 3,6%-át vették igénybe anyagi kárpótlás ellenében. A reformátusok és az evangélikusok meglevő földjeikből nem veszítettek. Valójában a katolikusok vesztesége sem volt jelentős, s nem változtatott földvagyonuknak a protestánsokkal szembeni hatalmas túlsúlyán.¹⁷ A jutatott földekből a protestáns gyülekezetek mellett katolikus

¹³ Magyar Törvénytár. Milleniumi emlékkiadás. 1920. évi törvénycikkek. Jegyzetekkel ellátta: Térfy Gyula. Franklin-Társulat, Budapest, 1921. 267.p.

¹⁴ MREZsL 2.a. fond. IV. 128. doboz, c. csomó. Közös protestáns bizottsági jegyzőkönyvek 1907-1940. 556/1922.

¹⁵ Magyar Katolikus Lexikon. VI. kötet. Főszerk.: Diós István. Szent István Társulat, Budapest, 2001. 438.p.

¹⁶ Egyházi Lapok, 1923. április-május 1. 92.p.

¹⁷ Csizmadia Andor: Id. mű, 171.p.

plébániák szintén részesültek. Arra vonatkozóan nem állnak rendelkezésre összesített adatok, hogy ilyen módon a katolikusság vagy a reformáció egyházai kaptak-e több birtokot. A korabeli katolikus sajtó azonban úgy látta, hogy a protestánsok előnyökhöz jutnak a földreform terén is. Az előbb említett Egyházi Lapok 1923 tavaszán „Sérelmek a földbirtokreform végrehajtásánál” című cikkében foglalkozott a témával. Ennek szerzője Bozsik Pál címzetes prépost, a Keresztény Nemzeti Egység Pártjának nemzetgyűlési képviselője volt. Bozsik úgy vélekedett, hogy „...a földbirtokrendezés túlnyomó arányban az úgymint már ingatlanul rendelkező, vagyonilag erősebb protestáns lakosságot juttatja újabb szerzeményekhez, a katolikus vallású zsellérek, cselédek pedig vagyoni tehetetlenségük miatt nem juthatnak földhöz.”¹⁸ A lelkipásztori folyóirat ugyanezen száma „A protestánsok földköveteléséhez” címet viselő írásában arról számolt be, hogy a református és az evangélikus egyházi vezetők 1923. április 13-án beadványt adtak át gróf Bethlen István miniszterelnöknek. Ebben az 1848. évi XX. törvénycikk igazságosabb végrehajtását szorgalmazva kérték, hogy a földreform során a földnélküli lelkészségeik számára adjanak esetenként 50 katasztrális hold juttatást, püspökeik pedig kapjanak 500-500 holdat. Jogakadémiaiknak szintén igényeltek földeket. Ezt már önmagában is elfogadhatatlannak tartotta a cikkíró. Ráadásul úgy tüntette fel a dolgot, mintha a protestánsok által kérelmezett birtokokat a katolikus tulajdonból szakítanák ki. Azzal érvelt, hogy az állam döntően katolikus egyházi és világi birtokosoktól fogja igénybe venni azt a területet, amit erre a célra lehet fordítani. Végül olvasóit a leghatározottabb fellépésre biztatta a katolicizmus érdekeinek megvédéséért.¹⁹

A fenti cikkek kapcsán a protestánsok cáfolták a dolgok olyan módon történő beállítását, hogy ők a katolikus egyházi vagyonból akarnak maguknak birtokokat szerezni. Felkeltették az írások Klebelsberg Kunó figyelmét is, aki Csernoch Jánosnál tudakozódott aziránt, hogy mi a katolikus egyházi vezetés álláspontja a kérdésben. A hercegprímás 1923. május 11-én kelt levelében arról értesítette a kultuszminisztert, hogy csak akkor tud érdemben nyilatkozni, ha hivatalos tájékoztatást kap a reformátusok és az evangélikusok igényeiről és a kormány ezekre vonatkozó

¹⁸ Egyházi Lapok, 1923. április-május 1. 81.p.

¹⁹ Egyházi Lapok, 1923. április-május 1. 82-83.p.

határozatáról.²⁰ Klebelsberg elküldte Csernochnak a minisztertanács 1923. április 13-i ülése jegyzőkönyvének szóban forgó részéről készült kivonatát. Ebből az esztergomi érsek megtudhatta, hogy a két nagy protestáns egyház vezetői valóban átadták az Egyházi Lapokban említett memorandumot Bethlen Istvánnak. Ebben rámutattak, hogy bár az utóbbi években jelentősen növekedett államsegélyük, azt a nagy infláció elértékteleníti. Ezért azt kérték, hogy püspökeik a nekik járó állami pénztámogatás egyszer s mindenkorra kiváltására megfelelő nagyságú földbirtokot kapjanak. Ugyancsak földet szerettek volna közigazgatási, nyugdíj- és adósegély-alapjaik számára. A minisztertanácsi ülésen Bethlen méltányosnak tartotta a fenti kérelmeket. Elvi döntés született arról, hogy Klebelsberg dolgozza ki a gyakorlati megvalósítás módját. Vass József népjóléti és munkaügyi miniszter azt javasolta, hogy a földhöz juttatandók körét egészítsék ki a hajdúdorogi görög katolikus püspökséggel, mert az nem rendelkezik földbirtokkal. A kormány jelenlévő tagjai ezt elfogadták.²¹ Az Egyházi Lapok értesülésével ellentétben sem a protestánsok beadványában, sem a miniszterek értekezletén nem szerepelt a református és az evangélikus földbirtok nélküli lelkészségeknek intézményesen juttatandó 50 katasztrális hold ügye. A jogakadémiáról sem volt szó. Pedig a katolikus lekipásztori folyóirat téves információja nagy izgalmat váltott ki a Rómához hű egyházi körökben.

Csernoch 1923. július 12-én ismét levélben fordult Klebelsberghez. Ebben aziránt érdeklődött, hogy tervezi-e a kormány a protestáns lelkési földeknek a katolikus plébániák kizárásával történő egyoldalú kiegészítését. Rámutatott, hogy az erről keringő híresztelések egyre nagyobb nyugtalanságot váltanak ki egyházában. Ráadásul már nem csak hazánkban foglalkoznak a témával, hanem: „Érdeklődik az ügy iránt maga az apostoli Szentszék (sic!) is, ahová e hírek már szintén eljutottak. A kérdés tehát igen ki van élvezve. Kitérni előle semmiképpen (sic!) nem lehet.”²² Klebelsberg válaszanak birtokában a hercegprímás megnyugtató tényeket közölhetett az 1923. október 10-i püspökkari értekezlet résztvevőivel. Elmondta, hogy Lorenzo Schioppa budapesti apostoli nuncius a Vatikán nevében felhívta a magyar főpásztorok figyelmét a protestánsok földigényére. Csernoch azonban a kormánytól kapott értesülései

²⁰ EPL Cat. D/c. 1382/1923. Csernoch a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumból 1923. május 8-i keltezéssel érkezett levél hátoldalára kézzel írta rá 1923. május 11-i válaszanak fogalmazványát.

²¹ EPL Cat. D/c. 2101/1923. Kivonat az 1923. évi április hó 13-án tartott minisztertanács hitelesített jegyzőkönyvéből. A protestánsok más esetekben is rámutattak a számukra folyósított államsegély infláció következtében történő értékvesztésére, de akkor a támogatás valorizációját kérték.

²² EPL Cat. D/c. 2101/1923. Csernoch János levele Klebelsberg Kunónak 1923. július 12-én.

birtokában megnyugtatta Schioppát, hogy az újságok ide vonatkozó tudósításai nem felelnek meg teljesen a valóságnak. Nem csak a református és az evangélikus püspökségek kapnak földet, hanem a hajdúdorogi görög katolikus egyházmegye is. A protestánsok nem kérték hivatalosan lelkesíi földjeik egyoldalú kiegészítését. A földreform során juttatott birtokokból pedig a plébániák ugyancsak részesedhetnek. Mindezek alapján az esztergomi érsek úgy vélekedett, hogy ebben az esetben nincs szó a katolikus érdekek háttérbe szorításáról.²³

Az 1923. október 19-én tartott minisztertanácson Bethlen István bizalmasan arra utalt, hogy a katolikus egyházi nagybirtokosoknak a szociális fejlődés következtében szükséges lenne nagyobb áldozatokat hozni. Klebelsberg Kunó annak a véleményének adott hangot, hogy hosszúléjártatú földbérletek létesítésére kellene ösztönözni a katolikus nagyjavadalmasokat, a tulajdonjog megváltoztatása nélkül. Vass József arra mutatott rá, hogy a katolikus birtokoknak az átlagnál nagyobb igénybevételét a püspökök nem tűrnék el.²⁴ A protestáns püspökök és a hajdúdorogi egyházmegye tervbe vett földhöz juttatásához a jogi lehetőséget az 1924. évi VII. törvénycikk teremtette meg. Az 1924. március 31-én elfogadott ún. földbirtokreform-novella az 1920. évi XXXVI. törvényt egészítette ki. Azzal járult hozzá a kormány 1923. április 13-i döntésének megvalósításához, hogy 27. §-a kimondta: „...az Országos Földbirtokrendező Bíróság a földbirtokpolitikai célokra rendelkezésre álló ingatlanokból az egyházközségeken kívül magasabb fokozatú egyházi közületeknek, illetve intézményeknek (...) céljaira is juttathat...”²⁵ Ennek alapján az 1927. március 28-án kibocsátott 2270/1927. ME számú rendelet határozta meg pontosan az érintett egyházi jogi személyeknek adott földterület nagyságát. Így a hajdúdorogi görög katolikus püspökség 500, az ugyanitt működő székeskáptalan pedig 300 katasztrális holdat kapott. A négy református és a négy evangélikus egyházkerület birtokába egyenként 500 hold került. Végül a Magyarországi Unitárius Egyház 200 holdra tett szert.²⁶ A protestánsok tehát ezen az úton összesen 4 200 katasztrális holdhoz jutottak. Erős túlzásnak bizonyult tehát az a kijelentés, amivel Bozsik Pál korábban nyugtalanította a katolikus közvéleményt. A címzetes prépost ugyanis még 1923.

²³ A magyar katolikus püspökkari tanácskozások...I. kötet. Id. mű, 126.p.

²⁴ Csizmadia Andor: Id. mű, 172-173.p.

²⁵ Magyar Törvénytar. Milleniumi emlékkiadás. 1924. évi törvénycikkek. Jegyzetekkel ellátta: Térfy Gyula. Franklin-Társulat, Budapest, 1925. 110.p.

²⁶ Balogh Margit-Gergely Jenő: Állam, egyházak, vallásgyakorlás Magyarországon, 1790-2005. (Dokumentumok) I. kötet. 1790-1944. Id. mű, 571-572.p. Valamint Beresztóczy Miklós :Id. mű, 87.p.

október 7-én, a XV. Országos Katolikus Nagygyűlésnek a pesti Vigadóban tartott rendezvényén beszélt erről a témáról. Azt hangoztatta, hogy „a katolikus egyháztól elvett földbirtokból” legalább 10 000 holdat ki fognak hasítani a református és az evangélikus püspökségek vagyoni helyzetének javítására.²⁷ Bozsikhoz hasonlóan más katolikus személyiségek szintén azt nehezményezték egyéb alkalmakkor tett nyilatkozataikban, hogy egyházuknak a földreform során igénybe vett birtokaiból kaptak a protestáns gyülekezetek és az egyházkerületek. Ezt évekig hajtogatták anélkül, hogy konkrét tényekkel bizonyították volna.

Amilyen rendszeresen vádolták a Rómához hű egyháziak a reformáció követőit azzal, hogy a katolikus birtokokra fáj a foguk, olyan kitartóan utasították azt vissza a protestánsok. Bozsik Pál fenti kijelentésére például már 1923. október 25-én megszületett a válasz. Ekkor ülésezett az evangélikusok egyetemes közgyűlése, melyen Raffay Sándor külön kitért a XV. Országos Katolikus Nagygyűlésen elhangzottakra. Leszögezte, hogy evangélikus részről soha senki nem kérte a katolikus földbirtokokból történő részesedést. Majd hozzátette: „Azt hiszem, mindnyájunk nevében megnyugtathatom az aggódókat, hogy nekünk nem a kath. egyházzal, hanem az állammal szemben vannak igényeink. Nekünk is van jogunk élni, de mi a más tányérjáról nem szoktuk levenni a falatokat.”²⁸ Hasonló módon cáfolták a katolikus állításokat református részről, összekapcsolva az 1848. évi XX. törvénycikk teljes végrehajtásának követelésével. Kitűnt ezen a téren Baltázár Dezső tiszántúli püspök és az Országos Református Lelkészegyesület elnöke. Ő más alkalmak mellett 1924. augusztus 25-én, az ORLE Pápán tartott közgyűlésén sürgette a katolikus egyház „fejedelmi ellátásához” viszonyítva „minimálisan csekély” református államsegély felemelését.²⁹

A parlamentben szintén többször szóba került a három nagy történelmi keresztény egyháznak nyújtott állami anyagi támogatás ügye. Erre kiváló alkalmat adtak az állami költségvetések vitái. Így volt az 1924-1925-ös költségvetés tárgyalásakor is, melynek a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumra vonatkozó részét 1925. február 19-én és 20-án vitatta meg a nemzetgyűlés. A kultusztárca költségvetési tervezetében ekkor a római és a görög katolikus egyháznak összesen 1 356 741, a reformátusnak 1 446 328, az

²⁷ Nemzeti Újság, 1923. október 9. 6.p.

²⁸ EOL Eek jkv. IV. kötet. Az 1923. október 25-i közgyűlés jegyzőkönyve. 11.p.

²⁹ Lelkészegyesület. Az Országos Református Lelkészegyesület hivatalos közlönye. Főszerk.: Baltázár Dezső. 1924. szeptember 6. 86.p.

evangélikusnak 578 154, az unitáriusnak 9 620 aranykorona támogatást irányoztak elő. Ezt a lelkesízi jövedelmek kiegészítésére szolgáló ún. kongruára, valamint családi pótlékra és az egyházi iskolák szükségleteire szánták. Ezen felül a három protestáns egyház együttesen kapott még 502 960 aranykorona segélyt. A felekezeti tanerők fizetésekiegészítésére és nyugdíjhozjárulására összesen 17 431 693 aranykoronát biztosítottak.³⁰ A jelentős infláció miatt a segélyek valorizálását folyamatosan kérő egyházak elérték, hogy a kongrua esetében megtörtént a pénz értékcsökkenéséből adódó veszteség teljes kiegyenlítése. Ezzel mindhárom nagy keresztény egyház hozzászólói elégedettek voltak. Az evangélikus Kaas Albert – ekkor a Keresztény-Keresztýén Kisgazda, Földmíves és Polgári Párt, közkeletű nevén az Egységes Párt képviselője – szóná tette a protestánsok kedvezőtlen helyzetét. Szokásos módon azzal érvelt, hogy a katolikus egyházat nagy földvagyonának jövedelmei átsegítik az ország nehéz pénzügyi helyzetén. Kérte, hogy az ilyen tartalékkal nem rendelkező reformált egyházakat fokozottan támogassa az állam.³¹ Janka Károly református lelkész – aki szintén az Egységes Párthoz tartozott – Kaashoz hasonlóan elismerte az állam nagy anyagi nehézségeit. Azonban rámutatott, hogy a protestánsok iskolafenntartó tőkealapjait az első világháború és az azóta eltelt időszak teljesen tönkretette. A katolikusok nem szenvedtek ekkora veszteségeket. Ezért a reformációt követők nagyobb mértékű dotálását kérte.³² Klebelsberg Kunó válaszában ilyen kiemelt juttatásra nem tett ígéretet. Ellenben a kultuszminiszter felekezeti békére ösztönözte a kereszténység két nagy irányzatának követőit.³³

A protestánsok azonban változatlanul úgy látták, hogy az államsegélyek tekintetében hátrányban vannak a katolikusokhoz képest. Többek között erről beszélt Baltazár Dezső az Országos Református Lelkészegyesület 1925. augusztus 24-én Kecskeméten tartott közgyűlésén. A rendezvényen jelen levő lelképásztorok elhatározták, hogy memorandumban tájrák egyházuk panaszait a vallás- és közoktatásügyi miniszter elé.³⁴ A hamarosan elkészült beadvány összefoglalta mindazon sérelmeket, amelyek a református felekezetet a katolicizmus, illetve az annak kedvezni akaró kultusztárca részéről érték. Ezek között szerepelt a reverzálisok katolikus oldalról történő kíméletlen

³⁰ Az 1922. évi június hó 16-ára hirdetett nemzetgyűlés naplója. XXX. kötet . Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénýársulat, Budapest, 1925. 133.p.

³¹ Id. mű, 145-148.p.

³² Id. mű, 148-150.p.

³³ Id. mű, 155-156.p.

³⁴ Lelkészegyesület, 1925. szeptember 10. 157-159. és 161.p.

erőltetése, vallástanítási problémák, állami intézmények - főként a budapesti tudományegyetem - katolikusként kezelése, a protestánsok kiszorítása a közhivatalokból és egyéb jelenségek. Hangsúlyozottan foglalkozott a dokumentum az anyagi kérdésekkel. Ezek bevezetéseként leszögezte: „Egyházi téren legkiáltóbb sérelmünk az a kormányzati politika, mely az 1848. évi XX. törvénycikkből (sic!) tabula rasát csinált. Azok a halavány eredmények, amelyek e törvény végrehajtása során másfél évtizede a nagy Tisza István kezéből megszülettek, úgyszólván teljesen megsemmisültek.”³⁵ Az irat elismerte ugyan a kongrua 100%-os valorizálásának pozitív hatását, de még így is alacsonynak tartotta annak összegét. Kérte a lelkeszi korpótlék bevezetését. Feltárta a segédlelkészek nehéz helyzetét. Sürgette az egyház közigazgatási és adócsökkentési államsegélyének emelését. Végül a református oktatási intézmények fennmaradásához igényelt jelentősebb állami hozzájárulást.

Klebelsberg 1925 decemberében terjedelmes válaszban reagált az ORLE beadványára. Ebben kifejtette, hogy nincs jogalapja beleavatkozni a katolikus egyház reverzálisokat illető gyakorlatába. A szintén katolikusok által okozott vallástanítási problémák megszüntetéséért viszont lépéseket tett Csernoch hercegprimásnál és a nehézségeket egy rendeletével okozó Hanauer Árpád István váci megyés püspöknél. A budapesti tudományegyetem katolikusként való kezelésének cáfolatára pontos adatokat közölt az ott dolgozók vallási megoszlásáról. Ugyanezt tette a többi egyetem, valamint minden egyéb állami iskolatípus esetében is. A kultuszminisztériumi és tanfelügyelőségi alkalmazottak felekezeti arányaival igyekezett demonstrálni, hogy a reformátusokat nem szorítják ki a közhivatalokból. Ha a közölt adatok valóban teljesen megfeleltek a valóságnak, akkor Klebelsberg ezen törekvése alapvetően sikerült. Az anyagi vonatkozású kifogások estében elismerte, hogy lelkeszi korpótlékot nem folyósít az állam, de ezt néhány további kisebb pénzügyi hiányossággal együtt a nehéz finansziális helyzettel magyarázta. Befejezésül a református iskolák és azok tanszemélyzete esetében ugyancsak alaptalannak minősítette az ORLE beadványának állításait.³⁶

A református egyház vezetése azonban nem hagyta annyiban a dolgot! Klebelsberg Kunó fenti megállapításai alapján 1926 februárjában újabb összefoglaló készült a

³⁵ MREZsL 2.a. fond. II. 97. doboz, b. csomó. Egyházi sérelmek orvoslása 1926-1927. 3749/1925.

³⁶ MREZsL 2.a. fond. II. 97. doboz, b. csomó. 296/1926. Klebelsberg válaszan nincs keltezés. Keletkezési idejére a szövegben közölt adatoknál szereplő dátumokból lehet következtetni.

reformátusság sérelmeiről és kívánságairól. Ezek anyagi része lényegében megegyezett az ORLE 1925-ös memorandumába foglaltakkal. Most azonban az iratot készítő egyetemes konventi tisztviselők már gazdagon alátámasztották saját adataikkal állításaikat. Ezek a tények több esetben nem egyeztek meg a kultuszminiszter által közltekkel. Ha pedig azonosak voltak, akkor a belőlük levonható következtetéseket értelmezték máshogy a reformátusok, mint Klebelsberg. Az újabb kimutatás nem pénzügyi sérelmeket érintő pontjait kibővítették megfogalmazói. Így aztán látható volt, hogy egy cseppet sem közeledett a miniszter és a vitapartnerei álláspontja.³⁷ A Magyarországi Református Egyház Zsinati Levéltárának vonatkozó iratai között nem található meg Klebelsberg Kunó újabb válasza. Ez azzal magyarázható, hogy az 1926. februári református emlékeztető - címe tanúsága szerint – a vallás- és közoktatásügyi minisztériumi apparátus vezetőjével történő szóbeli tárgyalásra íródott. A megbeszélésről valószínűleg nem készült jegyzőkönyv.

Hamarosan új fordulatot vett a Rómához hű egyháziaknak és a reformáció követőinek államsegélyekről folytatott perlekedése. A katolikusság vezetői ugyanis megelégtették a hatalmas földbirtokaik és a belőlük befolyó jövedelmek mellett kapott állami dotációjuk miatt őket érő állandó református és evangélikus kritikát. Ezért Csernoch János esztergomi érsek felkérte Glattfelder Gyula csanádi megyés püspököt, hogy készítsen egy kimutatást és arányszámítást a katolikus és a protestáns egyházi földek bevételeiről, valamint a felekezetek államsegélyéről. Az 1926. szeptember 18-án elkészült munkát Glattfelder ugyanazon év október 8-án terjesztette a püspökkari konferencia elé.³⁸ A csanádi püspök az 1920-as évek második felétől a katolikus főpásztorok megbízásából többször foglalkozott egyháza jelentős gazdasági kérdéseivel.³⁹ Szóban forgó kimutatásában a katolikus főpapi, tanulmányi és vallásalap, valamint a tanító szerzetesrendi birtokokból származó évi jövedelmet 7 866 701 pengőre becsülte. A protestánsoknál ilyen jellegű bevételt nem tudott figyelembe venni, hiszen ők nem rendelkeztek a fentiekhez hasonló birtokállománnyal. A lelkészi és a templomi földeket egyik oldalon sem használta fel számításainál. Az 1926-1927-es évi állami költségvetésből a katolikusoknak előirányzott egyházi és iskolai segély 13 515 294

³⁷ MREZsL 2.a. fond. II. 97. doboz, b. csomó. 846/1926. Az újabb református emlékeztető piszkozatán 1926. február 18-i dátum olvasható. A letisztázott változaton keltezés nincs.

³⁸ A magyar katolikus püspökkari tanácskozások...I. kötet. Id. mű, 180.p.

³⁹ Gergely Jenő: Glattfelder Gyula csanádi püspök a Magyar Katolikus Püspöki Kar konferenciáin (1911-1943). In: Igazságot-szeretettel. Glattfelder Gyula élete és munkássága. Szerk.: Zombori István. OPEN ART Nyomda, Budapest-Szeged, 1995. 42-43.p.

pengőjét szembeállította a protestánsok ugyanilyen jogcímeken tervbe vett 12 405 594 pengővel. Azonban rögtön hozzátette, hogy az összlakosságból való részesedés és a viszonyosság alapján a katolikusságnak 29 322 150 pengő járna a reformáció követőinek juttatott tényleges állami támogatáshoz képest. Külön nehezményezte a református, evangélikus és unitárius lelkészek számára folyósított állami nyugdíjtámogatást, mert a katolikus papok nem kaptak ilyet. Hasonlóan ítélte meg a protestáns felezetek dologi kiadásaira adott dotációt is. Mindezek alapján Glattfelder megállapította, hogy a magyar katolikus egyház „nagy gazdagságának legendáját” nem lehet fenntartani. Rámutatott, hogy teljesen megalapozatlan a hazai protestantizmus képviselőinek állandó tiltakozása az 1848. évi XX. törvénycikk anyagi vonatkozású részének rájuk nézve hátrányos végrehajtása miatt. Úgy látta, hogy éppenséggel saját egyháza szenved károkat ezen a téren. Ezért leszögezte: „Ezeket s ezekhez hasonló igazságtalan mellőzéseket nem szabad tovább némán tűrnünk, hanem hangosan kell követelnünk, hogy mi katolikusok a többi felekezettel egyenlő elbánásban részesüljünk, mert az államnak ép oly (sic!) teljes jogú polgárai vagyunk, mint mások.”⁴⁰

Glattfelder kimutatásának az 1926-1927-es felekezeti államsegélyekről szóló adatai helytállóak voltak. Azonban a katolikus egyházi jövedelmek nagyságára vonatkozó közlését a kormány és a protestánsok sem fogadták el. Tudniillik a pengőben megadott összegek kiszámításánál a reálisnál alacsonyabb szorzószámot használt.⁴¹ Az 1926. október 8-i püspökkari konferencia résztvevői a memorandum ismeretében úgy határoztak, hogy a benne foglaltakról tárgyalást kell kezdeni az illetékes állami szervekkel. A beadványt egyébként Glattfelder a hercegprímás hozzájárulásával már korábban eljuttatta Bethlen miniszterelnökhöz és Klebelsberg kultuszminiszterhez.⁴² Csernoch János 1926. október 23-án levélben tájékoztatta Klebelsberg Kunót a katolikus egyházi vezetés Glattfelder-féle memorandummal kapcsolatos álláspontjáról. Az érsek leszögezte, hogy a protestánsok állandó panaszaival ellentétben az 1848. évi XX. törvénycikk „...már túlonúl végrehajtott s ma már a katolikusok vannak hátrányban.”⁴³ Az ország gazdasági helyzetét és a kormány pénzügyi lehetőségeit

⁴⁰ EPL Cat. D/a. Püspökkari tanácskozások háttéranyaga 1918-1927. 3170/1926. Glattfelder Gyula memoranduma Csernoch Jánosnak címezve 1926. szeptember 18-i dátummal. 6.p.

⁴¹ Gergely Jenő: A „gazdag egyház” gazdagsága. Adatok a katolikus egyházi birtokvagyon kérdéséhez a Horthy-korszakban. Id. mű, 304.p.

⁴² A magyar katolikus püspökkari tanácskozások...I. kötet. Id. mű, 180. és 185.p.

⁴³ EPL Cat. D/a. Püspökkari tanácskozások háttéranyaga 1918-1927. 3170/1926. Csernoch János levele Klebelsberg Kunónak 1926. október 23-án.

figyelembe véve nem kívánta a katolikusok állami segélyezésbeli hátrányának azonnali teljes kompenzálását. Azonban kérte, hogy a következő évi állami költségvetésben biztosítsanak megfelelő összegű hozzájárulást a katolikus papi és tanári nyugdíjakhoz és a teológiai tanárok illetményeihez, valamint a templomépítésekhez és az egyházi portóköltésekhez.

Klebensberg a Glattfelder által készített kimutatást és Csernoch fenti észrevételeit kiadta véleményezésre egy minisztériumi ad hoc bizottságnak. Ennek Gévay-Wolff Nándor államtitkár, Breyer István helyettes államtitkár és Mészáros Károly miniszteri tanácsos volt a tagja. Gévay-Wolff egyébként jelentős szerepet játszott a katolikus közéletben, Breyer pedig esztergomi kanonokként vezette a minisztérium I. ügyosztályát. Mészáros szintén katolikus volt. Ezek után nem meglepő, hogy 1926. október 26-án elkészült véleményük pozitívan ítélte meg a csanádi püspök memorandumát. A Glattfelder által megadottnál nagyobb – 8 919 630 pengős – összjövedelmet mutattak ki a katolikus egyházi birtokok esetében, mert ők figyelembe vették a lelkészi, templomi és tanítói földeket is. Mivel a protestánsoknál ugyanígy jártak el, ezért náluk évi 1 000 000 pengős bevétellel számoltak. Az 1926-1927-es költségvetésből szerintük 14 214 125 pengő államsegély jutott a katolikusoknak, míg 12 511 687 pengő a protestánsoknak. Egyetértettek azzal a feltevessel, hogy a felekezetek állami dotációját az összlakosságból való részesedésük alapján arányosítani kell. Így szerintük a katolikusság ténylegesen 30 349 645 pengőre tarthat igényt. Természetesen tisztában voltak azzal, hogy az ország büdzséje egyik évről a másikra nem tesz lehetővé ekkora változtatást. Ezért azt javasolták, hogy az 1927-1928-as költségvetésben a Csernoch által kért célokra 1 637 616 pengő többletet kapjon a katolikus felekezet. A további emelést pedig fokozatosan tartották megvalósíthatónak.⁴⁴

Klebensberg Kunó a Glattfelder-féle memorandum és a vele kapcsolatos hivatalos álláspont megvitatására 1926. október 29-ére egyházpolitikai értekezletet hívott össze a kultuszminisztériumba. Eredetileg úgy tervezte, hogy egyszerre tanácskozik a katolikusokkal és a protestánsokkal. Azonban Darányi Ignácnak, a Dunamelléki Református Egyházkerület főgondnokának kezdeményezésére a reformáció követői a

⁴⁴ MREZsL 2. a. fond. IV. 129. doboz, a. csomó. Közös Protestáns Bizottság ügyei 1908-1936. Iktatószám nélküli irat. Jelentés a csanádi püspök úrnak a bíboros-hercegprímás úrhoz intézett 1082/1926. sz. előterjesztése ügyében. A Glattfelder-memorandum és a vele kapcsolatos fontos iratok másolatait a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumból eljuttatták a Protestáns Közös Bizottsághoz, valamint a református és az evangélikus egyház vezetéséhez.

feszült felekezeti közti helyzet miatt a külön-külön történő egyeztetést kérték.⁴⁵ Így aztán az említett napon Klebelsbergék először a katolikusokkal, majd a protestánsokkal tárgyaltak. A kultusztárcát a miniszteren kívül Gévy-Wolff Nándor és Petri Pál államtitkárok, Breyer István helyettes államtitkár, valamint Mészáros Károly és Tóth István miniszteri tanácsosok képviselték. A megvitatott téma finansziális vonatkozása miatt jelen volt Bud János pénzügyminiszter is. Csernoch Jánost Glattfelder Gyula és Lepold Antal esztergomi kanonok kísérte el az értekezletre.⁴⁶ A megbeszélésen katolikus részről Glattfelder vitte a szót. Ez érthető, hiszen memoranduma elkészítése során ő tett szert legátfogóbb ismeretekre a vitatott kérdéskörben. Részletesen felsorolta egyháza azon anyagi veszteségeit, amelyeket a trianoni béke következtében szenvedett el. A kimutatásról készült miniszteriális bizottsági véleménnyel kapcsolatban nem tett érdemi észrevételeket. Végül kijelentette, hogy a katolikus egyház nem ragaszkodik az államsegélyek terén a protestánsokkal szemben elszenvedett hátrányának azonnali teljes felszámolásához. Azonban a hercegprímás Klebelsberghez írt 1926. október 23-i levelében megjelölt célokra sürgős pénzbeli támogatást kért. Petri államtitkár megjegyezte, hogy a keresztyény felekezetek dotációjával kapcsolatos vita újabb fordulója kapcsán a protestánsok várhatóan ismét felvetik a katolikus földvagyon eredetének kérdését. Vagyis azt, hogy ezek az ingatlanok királyi adományozásból származnak, tehát állami eredetűek. A reformátusoknak és az evangélikusoknak ilyen birtokaik nincsenek, ezért jogosan tarthatnak igényt a katolikusokénál nagyobb költségvetési támogatásra. Ezt a felfogást a csanádi püspök azzal utasította vissza, hogy felekezete földjeinek túlnyomó része nem uralkodói, hanem magánadományokból ered. Bud János hozzászólásában hangsúlyozta, hogy szívesen támogatja a katolikus kérések teljesítését. Azonban pénzügyminiszterként ügyelnie kell az ország finansziális teljesítőképességére. Klebelsberg zárszavában kijelentette, hogy: „A maga részéről legfőbb feladatának a katolikus egyház nagy gazdagságára vonatkozó balhiedelem eloszlatását s ezzel a nyugalomnak megteremtését tekintti.”⁴⁷

⁴⁵ MREZsL 2.a.fond. II. 97. doboz, b. csomó. Egyházi sérelmek orvoslása 1926-1927. 2901/1926.

⁴⁶ MREZsL 2.a.fond. IV. 129. doboz, a. csomó. Iktatószám nélküli irat. Jegyzőkönyv az 1926. évi október hó 29-én a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumban tartott egyházpolitikai értekezletről. 37. p. Petri Pál református, Tóth István evangélikus vallású volt.

⁴⁷ MREZsL 2.a.fond. IV. 129. doboz, a. csomó. Iktatószám nélküli irat. Az 1926. október 29-i egyházpolitikai értekezlet jegyzőkönyve. 46. p. Kormos László református egyháztörténész Glattfelder memorandumával és a fenti értekezlettel kapcsolatban azt a megállapítást teszi, hogy katolikus részről kiszámított akcióról volt szó „...a Bethlen és Baltázár közt kiéleződött vita idején...” Lásd: Kormos László: A református egyház a magyar politikai életben. In: Tanulmányok a Magyarországi Református

A katolikus egyházi vezetők távozását követően a protestáns felekezetek eljáróival folytatták a megbeszélést az állami tisztségviselők. A reformátusokat Darányi Ignác főgondnok, Baltazár Dezső püspök és Benedek Zsolt egyetemes konventi tanácsos képviselte. Az evangélikusok Radvánszky Albert egyetemes felügyelőt, Raffay Sándor püspököt, Kaas Albert nemzetgyűlési képviselőt és Kuthy Dezső egyetemes egyházi főtitkárt küldték az értekezletre.⁴⁸ Ők lényegében nem tudtak nyilatkozni a Glattfelder-féle memorandumot illetően, mert még nem ismerték annak pontos tartalmát. Azonban megígérték, hogy megteszik észrevételeiket, amint áttanulmányozták az iratot és a katolikusok igényeit. Általánosságban kijelentették, hogy a reformáció híveinek semmilyen anyagi követelése nincs a katolikus felekezettel szemben. Elvárásaikat ezen a téren az állam iránt támasztják. Ezek közül ismertették a legfontosabbakat: a lelkesi korpótlékok és az adócsökkentési segélyek teljes valorizációját, a pécsi tudományegyetem soproni evangélikus teológiai fakultása számára építkezési segély biztosítását, stb. Bud János ismételtén kijelentette, hogy elvileg a kérések teljesítése mellett van, azonban az államháztartás helyzete erősen korlátozza ennek lehetőségét.

Az egyházpolitikai értekezlet jegyzőkönyvét és a Glattfelder-memorandumot a kultuszminiszter megküldte a protestáns egyházi vezetőknek. A reformátusok egyetemes konventjének elnöksége és az evangélikusok egyetemes felügyelője abban állapodtak meg, hogy a két egyház közösen készíti el a katolikusok felvetéseire vonatkozó állásfoglalását. Azt a Protestáns Közös Bizottság elé terjesztik és eljuttatják a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumba.⁴⁹ A dokumentumot Benedek Zsolt, a református konvent tanácsosa, valamint Rásó Lajos, az evangélikus egyház egyetemes főügyésze fogalmazta meg.⁵⁰ A Klebelsberg Kunónak elküldött memorandum alján az

Egyház történetéből 1867-1978. Id. mű, 281. p. Kormossal annyiban teljesen egyetértünk, hogy a katolikus főpásztorok alapos megfontolás után tettek lépéseket az államsegélyek ügyében. Az is tény, hogy a liberális politikai álláspontot képviselő Baltazár Dezső több esetben nyíltan bírálta Bethlen István miniszterelnöki tevékenységét, s ez vitát eredményezett közöttük. Azonban 1926-ban éppen nyugalom jellemezte a tiszántúli református püspök és a kormányfő viszonyát. Ennek következtében Baltazár ebben az évben csatlakozott az Egységes Párthoz. Vö.: Leel-Össy Lóránt: Baltazár Dezső püspök élete és munkássága. OPEN ART Nyomda, Esztergom, 2000. 88. p.

⁴⁸ MREZsL 2.a. fond. IV. 129. doboz, a. csomó. Iktatószám nélküli irat. Az 1926. október 29-i egyházpolitikai értekezlet jegyzőkönyve. 47. p.

⁴⁹ EOL Eci. 33. doboz. 1016/1926.

⁵⁰ MREZsL 2.a. fond. IV. 128. doboz, c. csomó. 4219/1927. A Protestáns Közös Bizottság 1927. október 28-i ülésén a Benedek Zsolt és Rásó Lajos által összeállított memorandumot már annak a kultuszminisztériumban megtörtént átadása után hagyta jóvá. A testület tagjai döntöttek arról is, hogy a református és az evangélikus gyülekezetekben statisztikai felmérést végeztetnek. Ennek céljával az 1848. évi XX. törvényeikk pénzügyi vonatkozású részének végrehajtását tükröző adatok pontos összegyűjtését jelölték meg. Lásd: MREZsL 2.a. fond. IV. 128. doboz, c. csomó. 4219/1927. és 4702/1928.

1927. május 6-i keltezés állt. Aláírásukkal ellátták a két nagy hazai protestáns egyház vezetői. A nagy körültekintéssel elkészített, terjedelmes irat elején a reformáció követői ismételtelen leszögezték, hogy az 1848. évi XX. törvénycikk alapján csak az állam iránt vannak anyagi igényeik. A katolikus egyházzal szemben ilyen követeléseik nincsenek. Változatlanul hangoztatták, hogy a fenti törvény nem ad lehetőséget arra, hogy az egyes felekezetek között az ország népességéből való részesedésük szerint osszák szét az államsegélyeket. Természetesnek tartották, hogy a katolikusok és a protestánsok vallási közösségei között meglevő jelentős anyagi különbségek miatt utóbbiak jogosultak a nagyobb állami dotációra. Annak bizonyítására, hogy ezt a magyar kormányok korábban szintén így látták, utaltak Apponyi Albert 1917-es törvényjavaslatára. Hivatkoztak arra, hogy a protestánsok a lakosságból való részesedésüknek megfelelően sokkal több iskolát tartanak fenn. Ezáltal az egész nemzet számára végeznek hasznos szolgálatot. Kétségbe vonták a Glattfelder-féle kimutatásban a katolikus birtokok jövedelmeire vonatkozó számítások helyességét. Saját kalkulációjuk alapján az összes katolikus egyházi földbirtok évi jövedelmét 26 000 000 pengőre, a protestáns felekezeti ingatlanokét 3 000 000 pengőre becsülték. Rámutattak, hogy ezekhez hozzátéve az államsegélyeket a Rómához hű egyháziak egy hívükre történő leosztásban is nagyobb éves összeggel gazdálkodhatnak, mint a reformált vallásfelekezetek. Az emlékirat készítői felhívták a figyelmet arra, hogy a vagyoni helyzet tekintetében nem szabad megfeledezni az egyházak pénztökei közötti eltérésekről, a katolikusoknak járó kegyúri juttatásokról és más tényezőkről. Mindezek következtében elfogadhatatlannak minősítették azt a beállítást, hogy a pénzbeli állami támogatások tekintetében a katolikusság igazságtalan hátrányban van a protestánsokhoz képest. Fenntartották azt az álláspontjukat, hogy ők szenvednek el ezen a téren jogtalanságot. A minisztériumi bizottságnak a Glattfelder-memorandumról készített véleményét ismerve tartottak attól, hogy beadványukat tárgyalagos elemzés nélkül söpri le az asztalról. Ezért azt javasolták, hogy egy független bizottság mérje fel a katolikus, a református és az evangélikus egyház vagyonát és jövedelmeit. Ennek pártatlan ítélete alapján történjen meg a felekezeti államsegélyek összegeinek hosszú távú megállapítása.⁵¹

A protestánsok számos mérlegelésre méltó tényrt tartalmazó memoranduma nem tudta a kultuszminisztériumi vezetést rábírn a katolikus álláspontot támogató magatartásának

⁵¹ MREZsL 2.a. fond. IV. 129.doboz, a. csomó. 1382/1927.

megváltoztatására. A keresztény felekezetek vagyoni helyzetét felmérő pártatlan bizottságot nem hoztak létre. Ezt annak ellenére tették, hogy egy ilyen testület megszervezésének lehetőségét a Glattfelder-memorandum ugyancsak felvetette. Valószínűleg attól tartottak, hogy a teljes tárgyilagossággal készített kimutatás inkább a protestáns állításokat igazolná. Az 1927-1928-as állami költségvetésben pedig a katolikusságnak járó összeget 1 000 000 pengővel, a reformált egyházaknak jutót viszont csak 848 224 pengővel emelték meg az 1926-1927-eshez képest. Petri Pál államtitkárnak egy 1933. december 14-én keltezett összefoglalójából a fentiekén kívül az is kiderül, hogy az 1928-1929-es és az 1929-1930-as büdzsében egyre jobban növekedett a katolikusok támogatása a protestánsokéhoz viszonyítva. 1930-1931-től 1933-1934-ig a világgazdasági válság következtében a felekezeti államsegélyek összegei csökkentek. Azonban a reformátusok és az evangélikusok éves állami dotációja kisebb mértékben esett vissza, mint a katolikusoké.⁵²

Az 1926. október 29-i egyházpolitikai értekezletről megnyugodva távozhattak a katolikus egyház képviselőiben ott megjelentek. Biztosak lehettek abban, hogy Klebelsberg Kunó mindent elkövet a katolikusság finansziális igényeinek kielégítéséért, Bud János pedig nem fog ez elé akadályt gördíteni. Az újabb katolikus-protestáns erőpróbáról hamarosan értesült a széles nyilvánosság. A Pesti Napló például 1927. január 30-án pontos beszámolót közölt a Glattfelder-memorandum tartalmáról, a miniszteriális bizottság arról alkotott véleményéről és az 1926. októberi kultuszminisztériumi egyeztetésen elhangzottakról.⁵³ Foglalkoztak a témával mindkét fél egyházi lapjai is. Haller István pedig „Katolikus egyházi vagyon és protestáns államsegély. Egyenlő elbánást kérünk...” címmel 1927 nyarán egy brosúrát jelentetett meg. Ebben a volt kultuszminiszter – akkoriban a Keresztény Gazdasági és Szociális Párt országgyűlési képviselője – először a reformátusok 1924 és 1926 közötti azon fontosabb állásfoglalásait elemezte, amelyek az 1848. évi XX. törvénycikk végrehajtásának visszáságaival foglalkoztak. Érdekes, hogy figyelme nem terjedt ki az

⁵² MREzSL 2.a fond. II. 97. doboz, b. csomó. Iktatószám nélküli irat. Petri Pál észrevételei a kultusztárca 1934-35. évi költségvetésének tervezetéhez 1933. december 14-én.

⁵³ Pályi Ede: Glattfelder csanádi püspök országos kultuszadót kíván. A katolikus főpapság panasolja, hogy a protestáns egyház aránylag jobban van ellátva, mint a katolikus egyház. = Pesti Napló. Felelős szerk.: Mester Sándor. 1927. január 30. 9-10. p. A szerző a cikk címében arra utal, hogy Glattfelder Gyula elképzelhetőnek tartotta az egyházak pénzügyi szükségleteinek egy részét újfajta adóval fedezni. Még jobbnak tartotta volna, ha az állami adó bizonyos hányadát utalták volna át az egyes felekezeteknek az összlakosságból való arányszámuk szerinti felosztásban.

evangelikusok hasonló megnyilatkozásaira. Ezután a katolicizmusnak a magyar kultúrtörténetben betöltött szerepét méltatta, majd cáfolta azt a protestáns véleményt, hogy a katolikus egyházi földvagyon állami eredetű. Adatokkal gazdagon illusztrálta egyházának a trianoni békeszerződés következtében elszenvedett anyagi veszteségeit és az azóta folyósított államsegélyek vonatkozásában a reformáció hazai híveivel szembeni hátrányát. Követelte, hogy utóbbit számolják fel. Végül elutasította, hogy a protestánsok „... az államsegélyt rekompenzáció gyanánt kérjék az ellenében, hogy túriuk a katolikus egyházi vagyonnak mai állapotában való meghagyását.”⁵⁴ Haller könyvét az általa erőteljesen bírált evangéliumi egyházak természetesen nehezményezték. Raffay Sándor is így tett a Bányai Evangélikus Egyházkerület 1927. szeptember 15-i közgyűlésén. A püspök emellett rámutatott, hogy a kultuszminisztérium az államsegélyekről zajló vitában a katolikusok javára elfogult magatartást tanúsít.⁵⁵ A reformátusoknál az egyetemes konvent elnöki tanácsának 1928. február 3-i ülésén került szóba a volt kultuszminiszter kiadványa. Megállapították, hogy bár a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium nem válaszolt a protestánsok 1927. május 6-i memorandumára, annak adataihoz Haller hozzájutott, mert szerepelnek könyvecskéjében.⁵⁶

Minél nyugtalanabban figyelték a reformált egyházak az állami dotációt illető kéréseik sorsát, annál elégedettebben nyugtázták a helyzet alakulását a katolikusok. Az 1927. június 21-én tartott püspökkari értekezleten Glattfelder Gyula számolt be az általa készített emlékirat következményeiről. Örömmel közölte, hogy a kultusztárca 1927-1928-as költségvetéséből a katolikus egyháznak 1 000 000 pengő többletsegély jut. Ennek felét Klebelsberg Kunó visszatartja a Magyar Katolikus Tanulmányi Alap számláján, hogy terhére beruházási kölcsönt tudjon felvenni az egyház intézményeinek. Másik felét a katolikus papok nyugdíjának rendezésére, illetve a teológiai tanárok fizetésekiegészítésére lehet fordítani. Gróf Zichy Gyula kalocsai érsek és Hanauer Árpád István váci megyés püspök arról tájékoztatta főpaptársait, hogy Klebelsbergtől ígéretet kaptak az új alföldi templomok és plébániák építésének pénzbeli támogatására.⁵⁷ A leírtakból látható, hogy a katolikus egyházi vezetés államsegélyekre vonatkozó rövid távú kívánságainak többsége teljesült. Ezért a püspökök 1927. október 19-i

⁵⁴ Haller István: Katolikus egyházi vagyon és protestáns államsegély. Egyenlő elbánást kérünk... Apostol-nyomda, Budapest, é.n. [1927.] 46.p.

⁵⁵ EOL BEEK Lt. Ka. Kgy jkv. Az 1927. szeptember 15-i közgyűlés jegyzőkönyve. 13.p.

⁵⁶ MREZsL 2.a. fond. II. 98. doboz, a. csomó. Egyházi sérelmek orvoslása 1927-1931. és 1939. 592/1928.

⁵⁷ A magyar katolikus püspökkari tanácskozások...I. kötet. Id. mű, 197-198.p.

konferenciájukon úgy döntöttek, hogy köszönetet mondanak a kultuszminiszter segítségéért. Az irat megfogalmazására felkért Glattfeldert azonban arra bíztatták, hogy érzékeltesse Klebelsberggel: félmillió pengő nem elegendő azokra a célokra, amelyekre a miniszter átutalta.⁵⁸ A Petri Páltól idézett adatok mutatják, hogy a vallás- és közoktatásügyi tárca birtokosa minden tőle telhetőt megtett, hogy a továbbiakban is megfeleljen a katolikus elvárásoknak.

Az 1929. március 13-án lezajlott püspökkari értekezleten Serédi Jusztinián számolt be az államsegélyek alakulásának legújabb fejleményéről. Elmondta, hogy a reformátusoknak jutott támogatás 40 000 pengővel fog emelkedni sárospataki főiskolájuk megsegítése címén. Erről értesülve a hercegprímás azonnal tiltakozott a miniszterelnöknél, a pénzügyminiszternél és a kultuszminiszternél. Klebesberg Kunó bizalmasan közölte Serédivel, hogy a katolikusok kompenzálására évi 65 000 pengővel növelik a nekik járó dotációt.⁵⁹ Klebelsberg minden jóindulata ellenére sem volt azonban elkerülhető, hogy a világgazdasági válság idején csökkentsék a katolikus felekezet állami segélyezését. Ezzel a kellemetlen témával a főpásztorok először 1930. március 3-i tanácskozásukon voltak kénytelenek foglalkozni. A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium katolikus ügyosztálya élén ekkor már Madarász István címzetes apát állt. Az ő közléséből tudta meg Serédi, hogy az 1930-1931-es költségvetési évben 5%-kal csökkentik a kultusztárca költségvetését, ami a katolikus egyház anyagi támogatására szintén kihat. Sőt, a már elfogadott 1929-1930-as pénzügyi keretből sem folyósítanak a katolikusoknak körülbelül 75 000 pengőt. A katolikusságot érintő takarékosági intézkedésekről a minisztérium írásbeli értesítéseit szintén megkapták az egyházi vezetők. A püspökök úgy döntöttek, hogy a pénzbeli redukció miatt memorandumban tiltakoznak, amelyben „...a protestánsokkal egyenlő elbánás érvét is ki kellene domborítani.”⁶⁰ Hiába emelték azonban fel szavukat a főpapok Bethlen István miniszterelnöknél, ifjabb Wekerle Sándor pénzügyminiszternél és Klebelsberg Kunó kultuszminiszternél. Az anyagi elvonást nem lehetett elkerülni. A kormánytagoktól pedig nem érkezett hivatalos válasz. Ezért az 1930. november 6-i püspökkari konferencia résztvevői elhatározták, hogy újabb beadványban fejezik ki

⁵⁸ Id. mű, 208.p.

⁵⁹ Id. mű, 262.p.

⁶⁰ Id. mű, 295.p. Madarász 1928 szeptemberében váltotta fel a VKM I. ügyosztálya élén Breyer Istvánt.

nemtetszésüket, mert további segélycsökkentésről keringenek hírek.⁶¹ Klebelsberg komoly zavarban érezhette magát, hogy az általa nagyrabecsült katolikus egyházi vezetőknek nem járhat kedvében. Emiatt még azt a tiszteletlenséget is elkövette, hogy második emlékiratukat szintén válasz nélkül hagyta. Ellenben megérkeztek a minisztériumból azok az értesítések, amelyek az ismételt finansziális elvonásokról tájékoztatták a püspököket. Ők 1931. március 18-i értekezletükön megbízták az esztergomi érseket, hogy újból járjon el egyházuk anyagi érdekeik védelmében.⁶² Ezután Klebelsberg már nem merte megtenni, hogy válaszra se méltassa Serédit. 1931. június 19-én kelt levelében buzgón mentegette magát hosszú hallgatásáért. A legfontosabb dolgot illetően hangsúlyozta, hogy az 1931-1932-es költségvetési előirányzat kidolgozásakor „...az egyházi segélyek redukciója a legmesszebbmenő kímélettel történt.”⁶³ Sőt, állítása szerint az 1931-1932. évi büdzsé katolikus egyházi és iskolai célokra nagyobb összeget tervezett fordítani, mint az előző.

Klebelsberg azonban nem tudhatta előre, hogy 1931 júliusában a válság a magyar bankrendszer is eléri, a Bethlen-kormány pedig 1931. augusztus 19-én lemond. A gróf Károlyi Gyula által vezetett új kabinetben rövid ideig Ernst Sándor töltötte be a kultuszminiszteri pozíciót. Hiába volt katolikus kanonok Ernst, a súlyosbodó pénzügyi körülmények következtében 1931. szeptember 12-én kénytelen volt újabb segélycsökkentésről értesíteni egyházi eljáróit.⁶⁴ Nem lett jobb a helyzet 1931. december közepétől sem, amikor már Karafiáth Jenő állt a VKM élén. Csak Hóman Bálint 1932 októberétől 1938 májusáig tartó első kultuszminiszersége alatt nyílt mód az egyházak dotálásának a megszokott keretek közé történő visszaállítására. A válság lecsengésével rendeződő államháztartás az 1930-as évek második felében tette lehetővé a felekezetek pénzbeli segélyezésének újbóli növelését. Az 1934-1935-ös állami költségvetés felsőházi vitájában Glattfelder Gyula képviselte a katolikus egyház álláspontját. A csanádi megyés püspök 1934. június 15-én elhangzott felszólalásában két fő területen kérte az egyházának járó anyagi támogatás emelését. Egyrészt a Magyar Katolikus Vallásalap és a Tanulmányi Alap megsegítését tartotta fontosnak. Másrészt a

⁶¹ Id. mű, 336.p.

⁶² Id. mű, 348-349.p.

⁶³ Id. mű, 384.p.

⁶⁴ Ugyanott.

katolikus felekezeti iskolák tanszemélyzete fizetésének és járandóságainak miniszteriális rendezését sürgette.⁶⁵

A világgazdasági válság éveiben a hazai két nagy protestáns vallási közösség sem kerülhette el államsegélyeinek csökkentését. Ezért az 1930-as évek elején a református és az evangélikus egyház vezetése az 1848. évi XX. törvénycikk anyagi vonatkozású része igazságosabb végrehajtásának változatlan követelése mellett folyamatosan szorgalmazta az őket sújtó pénzügyi elvonások beszüntetését. Az egyházmegyei és egyházkerületi tanácskozások napirendi pontjai között ugyanúgy állandó jelleggel szerepelt ez a két téma, mint a reformátusoknál az egyetemes konvent ülésein, vagy az evangélikusok egyetemes közgyűlésein. A katolikusokhoz hasonlóan a két protestáns egyház is memorandumok sorában kérte a kormánytól, hogy anyagi támogatásukat ne fogják vissza, vagy legalább csak kisebb mértékben redukálják. Például az 1930. november 21-én tartott evangélikus egyetemes közgyűlésen sajnálattal állapították meg, hogy államsegélyük mintegy 16 000 pengővel csökkent.⁶⁶ Ezért elhatározták, hogy felterjesztésben kérik az illetékes minisztériumoktól a további redukció mellőzését. Sőt, kérelmezték a lelkészi és a tanítói segélyek emelését. A következő - 1931. november 27-i - országos közgyűlésen Radvánszky Albert egyetemes felügyelőnek arról kellett beszámolnia, hogy memorandumuk nem érte el célját, s ismételten „tetemes összegű” elvonást kell az egyháznak elszenvednie.⁶⁷ Az 1932. november 18-án összeült egyetemes közgyűlésen megjelentek úgy döntöttek, hogy a Tiszai Evangélikus Egyházkerület felterjesztését elfogadva újabb beadványt intéznek a kormány szervekhez. Ebben azt a kívánságukat fejezték ki, hogy az 1848. évi XX. törvénycikk alapján felekezetüknek folyósított államsegély értékét ne szállítsák lejjebb, mert „...az lehetetlenné teszi az egész egyházi szervezet fenntartását.”⁶⁸ Nagy meglepetést eredményezett, amikor Radvánszky Albert az 1933. november 10-i országos tanácskozáson bejelentette, hogy az evangélikusság pénzügyi támogatását nem csökkentette tovább a kultuszminisztérium.⁶⁹ Az 1934. október 26-i egyetemes

⁶⁵ Az 1931. évi július hó 18-ára hirdetett országgyűlés felsőházának naplója. III.kötet. Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat, Budapest, 1935. 324-329.p. Glattfelder beszédében deklarálta egyháza vezetésének azt az egész Horthy-korszakban hangoztatott véleményét is, hogy a Pázmány Péter Tudományegyetem katolikus jellegű intézmény.

⁶⁶ EOL Eek jkv. V.kötet. Az 1930. november 21-i közgyűlés jegyzőkönyve. 12.p.

⁶⁷ EOL Eek jkv. V. kötet. Az 1931. november 27-i közgyűlés jegyzőkönyve. 5-6.p.

⁶⁸ EOL Eek jkv. V. kötet. Az 1932. november 18-i közgyűlés jegyzőkönyve. 13.p.

⁶⁹ EOL Eek jkv. V. kötet. Az 1933. november 10-i közgyűlés jegyzőkönyve. 10.p.

közgyűlésen Radvánszky már egyenesen arról beszélt, hogy egyháza és a kormány viszonyát „...a megértés, a méltánylás és a segítségre irányuló készség lelke hatja át.”⁷⁰ Ezt a kijelentését az újabban kapott kiegészítő finansziális segéllyel támasztotta alá. Valószínűleg nem tévedünk, ha feltételezzük, hogy az állami vezetés részéről az evangélikusság irányában 1933-1934-ben megnövekedett „megértést” és „méltánylást” elősegítette, hogy ekkor éppen a lutheránus Gömbös Gyula volt a miniszterelnök.

A reformátusok államsegélyeit szintén erőteljesen megnyirbálták a gazdasági világválság idején. Hiába tiltakozott újra és újra az egyház vezetése, az 1930-ban elkezdődött pénzügyi elvonás az ő esetükben is folytatódott. Az Országos Református Lelkészegyesület hetente megjelenő hivatalos közlönyének, a Lelkészegyesületnek 1932. szeptember 24-i száma ismertette az 1932-1933-as állami költségvetés kihatását felekezetükre. Eszerint az 1931-1932-es, már egyébként is erősen visszafogott, juttatásokhoz képest a reformátusoknak járó egyházi közigazgatási segély 30%-kal, a lelkeszi nyugdíjintézeti támogatás 15%-kal, az adóteher-csökkentési hozzájárulás 10%-kal csökkent. A közalapi, teológiai akadémiai, egyházkerületi, intézményi, személyi és építkezési segélyek tételei 10-50%-os visszaesést mutattak.⁷¹ Az állami támogatások redukálásának és a növekvő inflációnak a gyülekezetekre gyakorolt hatását így fogalmazta meg a cikkíró: „Az ismételten leszállított államsegélyek és a felemelt, vagy az egyházakra áthárított terhek következtében főleg iskolafenntartó egyházaink a legsúlyosabb helyzetbe jutottak. Mind szélesebb körben kísért a gondolat, hogy az iskolát átadják a községnek.”⁷²

Az 1930-as évek első felében bekövetkezett pénzügyi elvonások egyaránt érzékenyen érintették a hazai katolikus és a protestáns egyházakat. Azonban mindkét tábor úgy érezte, hogy a másik felet kevésbé sújtja az államsegélyek csökkentése. A reformátusok negyedik budapesti országos zsinatának harmadik ülészsza 1930. május 7-én már foglalkozott egy ilyen esettel. Dóczi Imre, a zsinat iskolaügyi szakbizottságának előadója azt tette szóvá, hogy a kultuszminisztérium 20-30%-kal csökkentette a református középiskolai tanárok fizetéskiegészítési segélyét. Ugyanakkor a katolikus tanító szerzetesrendek azonos jellegű támogatása változatlan maradt. Ez ellen a zsinat

⁷⁰ EOL Eek jkv. V. kötet. Az 1934. október 26-i közgyűlés jegyzőkönyve. 7.p.

⁷¹ Sütő Kálmán: Egyházunk anyagi sérelmei.= Lelkészegyesület, 1932. szeptember 24. 282.p.

⁷² Ugyanott.

tiltakozott, s felkérte Klebelsberg Kunót, hogy az egyenlőtlen elbánást szüntesse meg.⁷³ A katolikusokban szintén tovább működtek a kialakult reflexek. Láttuk, hogy az 1930. március 3-i püspökkari konferencia a katolikus államsegélyek csökkentése ellen készítendő memorandumba jónak látta belevenni a protestánsokkal egyforma bánásmódra való hivatkozást. Ugyanilyen lépés volt az, hogy 1933-ban Madarász István - a kultuszminisztérium katolikus ügyosztályának vezetője – Serédi Jusztnián kérésére kimutatást készített az államsegélyek csökkentésének felekezeti arányairól. Madarász 1933. november 21-én kelt iratában a dologiakra adott állami támogatások változásából próbálta kimutatni egyháza hátrányát. Szerinte az 1932-1933-as költségvetési évben a katolikusok dologi kiadásokra kapott segélye 316 384 pengővel (20,5%), az 1933-1934-es büdzsé keretében pedig 434 384 pengővel (28%) lett kevesebb. A protestánsok hasonló célú támogatása viszont mindkét alkalommal 391 622 pengővel (17%) esett vissza. Ennek alapján Madarász azt kérte, hogy a kultusztárca 1934-1935-ös költségvetéséből a katolikusok kapjanak 30 000 pengő többletet. Ennek a kimutatásnak megcáfolására készítette el Petri Pál államtitkár 1933. december 14-én a korábban már hivatkozott számításait. A református Petri a katolikus ügyosztály vezetőjének saját felekezetére vonatkozó adatait nem vonta kétségbe. Ám a protestánsoknál a vizsgált két költségvetési évben egyformán 505 432 pengő (22%) veszteséget mutatott ki. Egyéb szempontokat is figyelembe véve arra a megállapításra jutott, hogy nem a katolikusok, hanem a reformáció követői tarthatnak jogosan igényt többletre az államsegélyből.⁷⁴

Az 1930-as évek második felétől már nem zajlottak látványos viták a felekezeti államsegélyek közötti aránytalanságokról. A protestánsok még mindig gyakran felvetették egyházi fórumaikon az 1848. évi XX. törvénycikk anyagi kihatású része igazságosabb végrehajtásának szükségességét. Ám tisztában voltak azzal, hogy nincs esélyük arra, hogy ennek valamilyen komolyabb gyakorlati következménye lesz. Jól szemlélteti ezt az a tény, hogy az 1930-as és 1940-es évek fordulóján tartott evangélikus egyetemes közgyűlések jegyzőkönyveiben szinte szó szerint ez a szöveg ismétlődik: „Az 1848. évi XX. t.-c. végrehajtása tárgyában az egyetemes főjegyző bejelenti, hogy az év folyamán új momentum nem merült fel. Az egyetemes közgyűlés kimondja, hogy

⁷³ A Magyarországi Református Egyház Budapestén 1928. évi május hó 8. napján megnyílt országos zsinatának jegyzőkönyve. III. kötet. Harmadik ülősszak 1930. május 1-12. Bethlen Gábor Irodalmi és Nyomdai RT., Budapest, 1930. 386-387.p.

⁷⁴ MREZSL 2.a. fond. II. 97. doboz, b.csomó. Iktatószám nélküli irat. Petri Pál észrevételei a kultusztárca 1934-35. évi költségvetésének tervezetéhez 1933. december 14-én. Madarász kimutatásának adatait Petri idézi.

az 1848. évi XX. t.-c. végrehajtásának kérdését továbbra is állandóan napirenden tartja.”⁷⁵ A katolikus püspöki kar mindössze egyszer foglalkozott az államsegélyek felekezeti szerinti megoszlását érintő kérdéssel ebben az időben. A főpásztorok 1943. március 17-i konferenciáján egy budapesti protestáns diákotthonról és egy középiskoláról esett szó. Serédi Jusztinián bejelentette, hogy a Darányi-diákház számára a főváros telket adományozott. A Lónyay utcai gimnázium építéséhez pedig jelentős pénzbeli dotációt helyezett kilátásba. A kollégium a kormánytól ugyancsak kapott finansziális támogatást. A hercegprímás minderről értesülve erőteljesen fellépett felekezete érdekeinek megvédelmezéséért. Ennek eredményeként Budapest önkormányzata területet adott egy katolikus diákotthonnak és öt év alatt folyósítandó 1 200 000 pengőt szavazott meg az építkezéshez való hozzájárulásra. A kultuszminisztertől az esztergomi érsek azt kérte, hogy az állam a Darányi-diákháznak nyújtott segélyhez mérten a katolikusok részére országos arányszámuknak megfelelő összeget juttasson. Ezzel kapcsolatban azt az ígéretet kapta, hogy a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumban összeírják a két nagy keresztény irányzatnak a pengő bevezetése óta adott ilyen jellegű segélyeket. Ha kiderül, hogy a katolikusok ezen a téren hátrányban vannak, akkor kiegyenlítik azt.⁷⁶

Az 1930-as évek folyamán – az előző évtizedhez hasonlóan – időről időre napvilágot láttak a katolikus egyház földbirtokait illető protestáns kritikák és a rájuk adott válaszok. A Kálvinista Szemle című hetilap például 1932. április 30-i számában foglalkozott ezzel a témával. Hamar István református teológiai akadémia tanár „A római katolikus egyházi vagyon kérdése” címet viselő írása az Országos Pázmány Egyesület egyik rendezvénye kapcsán született meg. Ezen Tewrewk-Pallaghy Attila egyetemi magántanár és Meszlényi Zoltán esztergomi kanonok tartott előadást a katolikus földvagyon védelmében. Mindketten amellett érveltek, hogy egyházuk ingatlanait nem lenne helyes állami földbirtok-politikai célokra igénybe venni. Erre reagálva Hamar Prohászka Ottokár példájára utalt és a következőket írta: „...sokkal bölcsebben tenné a magyar r. kath. főpapság, ha (...) úgy kezelné és úgy használná fel latifundiumait, hogy azok a nemzeti gazdasági és kulturális élet erőforrásainak bizonyuljanak, ne pedig az irigykedés, vagy a nyers szekularizáció tárgyaivá

⁷⁵ EOL Eek jkv. VI. kötet. Az 1938. november 12-i közgyűlés jegyzőkönyve. 19.p. – Az 1939. november 10-i közgyűlés jegyzőkönyve. 18.p. – Az 1940. november 8-i közgyűlés jegyzőkönyve. 20.p. – VII. kötet. Az 1941. november 7-i közgyűlés jegyzőkönyve 53.p. –stb.

⁷⁶ A magyar katolikus püspöki tanácskozások...II. kötet. Id. mű, 374-375.p.

váljanak.”⁷⁷ A cikkben szereplő kétféle álláspont vizsgált időszakunk befejeződéséig jellemző maradt a katolikus birtokállomány megítélését illetően. Az egyházi vezetés – az 1930-as évek második felében jelentkező katolikus reformmozgalmak bírálataival mit sem törődve – ragaszkodott a nagyjavadalmak megtartásához. A protestánsok pedig kárhóztatták a felsőklérus szociális és társadalmi érzéketlenségét. A vita végére csak az 1945-ös földosztás tett pontot.

A Horthy-korszakot az 1848. évi XX. törvénycikk végrehajtásához kapcsolódó anyagi jellegű polémiákkal párhuzamosan – gyakran azokkal összefonódva – végigkísérték a katolikusok és a reformált hitet követők érvényesülési lehetőségeiről zajló szóváltások. Utóbbiak egzisztenciális kihatásai miatt szintén erőteljesen foglalkoztatták a közvéleményt. Alig ocsúdott fel a három nagy hazai történelmi keresztény egyház a Tanácsköztársaság és a vesztes világháborút lezáró trianoni békeszerződés okozta sokkból, már megindult a fenti kérdés körüli huzavona. A Rómához hű egyháziak és a protestánsok kölcsönösen azzal kezdték vádolni egymást, hogy a másik táborba tartozók kiszorítják őket az állami hivatalok, a helyi közigazgatás, a tudományos élet, stb. jó pozícióiból.

Katolikus részről sokak már azt is rosszállással nézték, hogy a nemzetgyűlés 1920. március 1-jén a református Horthy Miklóst választotta Magyarország kormányzójává. Csernoch János hercegeprímás - józanul mérlegelve hazánk kül – és belpolitikai helyzetét – elfogadta Horthy ideiglenesnek szánt államfői megbízatását. 1920. március 2-án levélben üdvözölte az új kormányzót, s biztosította a katolikus egyház támogatásáról.⁷⁸ Horthy két nappal később írt válaszában a „keresztény-nemzeti eszme” megvalósításához, mint katolikus-protestáns közös célhoz kérte Csernoch segítségét.⁷⁹ A második királypuccsot követően a kormányzó ismét levélben fordult az esztergomi érsekhez. Aggodalmát fejezte ki amiatt, hogy az ő és a szintén református Bethlen István által vezetett kormány IV. Károly iránti magatartásában egyesek a katolicizmus elleni tendenciát látnak.⁸⁰ A hercegeprímás éppen IV. Károly és a Habsburg-ház trónfosztása nemzetgyűlési megszavazásának napján vetette papírra reakcióját. Megnyugtatta Horthyt, hogy a királykérdést a katolikus főpásztorok nem tekintik felekezeti ügynek. Kijelentette, hogy megbízik a Bethlen-kabinetben, ám így folytatta:

⁷⁷ Kálvinista Szemle. Felelős szerk.: Kovács J. István. 1932. április 30. 141.p.

⁷⁸ EPL Cat. B. 469/1920. Csernoch János levele Horthy Miklósnak 1920. március 2-án

⁷⁹ EPL Cat. B. 469/1920. Horthy Miklós levele Csernoch Jánosnak 1920. március 4-én.

⁸⁰ EPL Cat. B. 3511/1921. Horthy Miklós levele Csernoch Jánosnak 1921. november 3-án.

„Az érzékeny nagy publikum előtt azonban föltűnő volt az aránytalanul sok protestáns miniszter s így keletkezett a katolikusok közt az az ellenőrizhetetlen hangulat a protestánsok erős térfoglalásáról, amelyet állítólag más magas állami hivatalok betöltésénél is tapasztalnak. Ilyen híreket többnyire a mellőzött politikusok és tisztviselők terjesztenek, akik mellőzöttségük indokát nem akarják másban fölismerni, mint a vallásukban.”⁸¹ Csernoch nem tagadta, hogy sok katolikusban növekszik az elégedetlenség a reformáció hazai követői iránt. Azonban rámutatott, hogy ebben a reformátusok és az evangélikusok is hibásak, mert egyházi gyűléseiken rendszeresen foglalkoznak a katolikuság érzékenységét bántó témákkal. A bíboros ugyanakkor kijelentette, hogy mindent elkövet a felekezeti villongások elkerüléséért. Ismerve Csernoch további tevékenységét, megállapíthatjuk, hogy tartotta magát utóbbi ígéretéhez. 1927 júliusában bekövetkezett haláláig toleráns magatartást tanúsított a protestánsok iránt, s így igyekezett mérsékelni egyházának ilyen vonatkozásban türelmetlen és agresszív tagjait. Higgadt és tárgyilagos politikai megfontolásból a társadalmi és közéleti konszolidáció őszinte támogatójává vált és a vallási béke fenntartására való törekvéssel igyekezett segíteni a Bethlen-kormányok munkáját.⁸²

A hercegrímás 1921. november 16-án számolt be a többi főpásztornak a második királypuccs kapcsán Horthyval történt levélváltásáról. A püspökkari konferencia jegyzőkönyve szerint Csernoch válaszában tartalmát a püspöki kar helyeslőleg vette tudomásul.⁸³ Ismerve azonban az értekezleten jelen levő gróf Mikes János szombathelyi és gróf Zichy Gyula pécsi megyés püspök intranzigens legitimista meggyőződését, ezt a helyeslést nem tekinthetjük egyöntetűnek.⁸⁴ Az esztergomi érsek kétségtelenül meglevő jóindulata ellenére egyre erősödött bizonyos katolikus körök protestánsokat bíráló hangja. Ebben a vonatkozásban élen jártak a jezsuiták. A rend jeles tagja, Bangha Béla szerkesztésében megjelenő Magyar Kultúra című katolikus folyóirat különös előszeretettel támadta a reformált egyházakat. Az 1921. novemberi szám például Czékus Gézától közölt cikket „Protestáns kurzus?” címmel. Ebben a szerző az ország politikai berendezkedését kritizálva a következőket írta: „Ma-holnap (sic!) már nincs is

⁸¹ EPL Cat. B. 3511/1921. Csernoch János levele Horthy Miklósnak 1921. november 6-án.

⁸² Dévényi Ivánné: Csernoch János tevékenysége az ellenforradalmi rendszer első éveiben. =Századok. A Magyar Történelmi Társulat közlönye. Felelős szerk.: Kónya Sándor. 1977/1. szám, 68-69. és 71.p.

⁸³ A magyar katolikus püspökkari tanácskozások...I. kötet. Id. mű, 78.p.

⁸⁴ Mikes János és Zichy Gyula királykérdéssel kapcsolatos álláspontjára vonatkozóan lásd: Kardos József: Legitimizmus. Legitimista politikusok Magyarországon a két világháború között. Korona Kiadó, Budapest, 1998. 73-75.p.

keresztény kurzus: protestáns kurzus van. A 10 miniszter közül a többség protestáns s bezzeg nem lehet azt mondani, hogy kiválóbbak volnának a mellőzött katolikus szakembereknél...”⁸⁵ Czékus és a mögötte állók tehát homlokegyenest ellenkező módon ítélték meg a helyzetet, mint a hercegprímás. Hamarosan már olyan befolyásos katolikus politikusok is a reformátusok és az evangélikusok irritáló közéleti és hivatali előretöréséről beszéltek, mint Haller István. A volt kultuszminiszter egyháza 1922. március 12-én Sopronban tartott nagygyűlésén kijelentette: „A katolikus öntudat azt jelenti, hogy ebben az országban komolyan akarunk dolgozni, de nem engedjük, hogy kiszorítsanak azokból a pozíciókból, amelyekkel megvédjük a katolikus társadalmat.”⁸⁶ Természetesen az ilyen megnyilvánulásokat a megvádolt protestánsok sem hagyták szó nélkül. Amikor Haller 1922. áprilisának elején Győrben megint arra célozgatott, hogy hazánkban gazdaságilag és szellemileg elnyomják a katolikusokat, az evangélikusok megbírálták. Harangszó című hetilapjuk „Karcolatok a hétről” rovatában szemére vetették, hogy vallás- és közoktatásügyi miniszterként pontosan ő volt, aki előnyökben részesítette a saját felekezetéhez tartozókat.⁸⁷ Hallert azonban ez egy cseppet sem zavarta. Az 1922. október 10-12-én Budapesten megrendezett XIV. Országos Katolikus Nagygyűlésen arról beszélt, hogy a közhivatalokban és a vezető állásokban növelni kell a katolikusok számát. Protestáns részről villámgyorsan válaszoltak neki. Az 1922. október 12-én szintén a fővárosban ülésező evangélikus egyetemes közgyűlésen Zsigmondy Jenő bányakerületi felügyelő utasította vissza az exminiszter felvetését.⁸⁸

A reformátusok sajtója és hivatalos egyházi fórumai szintén rendszeresen foglalkoztak az egyes felekezetekhez tartozók érvényesülési lehetőségeivel. Így például az Országos Református Lelkészegyesület 1923. október 18-22-i sárospataki közgyűlésén Baltazár Dezső püspök mutatott rá a tanügyi és hivatali állások „elkatolizálására”. A tanácskozásról részletesen beszámoló katolikus Egyházi Lapok cikkírója ezzel kapcsolatban felháborodottan vetette a gyűlésező kálvinista lelkeszek szemére: „Azt képzelik, hogy beültetvén hitsorsosait a legmagasabbtól kezdve a leglényegesebb polcokba és a többibe is csak olyant engedvén, aki >>felekezeti nem elfogult<<, ők diktálnak...?!”⁸⁹ Az ORLE következő években tartott kongresszusain

⁸⁵ Magyar Kultúra. Felelős szerk.: Bangha Béla. 1921. november, 386.p.

⁸⁶ Nemzeti Újság, 1922. március 14. 2.p.

⁸⁷ Harangszó, 1922. április 9. 125.p.

⁸⁸ EOL Eek jkv. IV. kötet. Az 1922. október 12-i közgyűlés jegyzőkönyve, 4.p.

⁸⁹ A kálvinisták országos tanácskozása. = Egyházi Lapok, 1923. október, 167.p.

rendszeresen szó volt a vallási közösségek tagjainak egzisztenciális boldogulásáról. Az 1925. augusztus 24-i kecskeméti ORLE-konferencia Klebelsberg Kunóhoz intézett memoranduma – mellyel már foglalkozunk – rámutatott: „...állami hivatalainkból hitsorsosaink rendszeresen kiszoríthatnak...”⁹⁰ A kultuszminiszter 1925. decemberi válaszában részletes kimutatásokat közölt a fennhatósága alá tartozó állami intézmények alkalmazottainak felekezeti megoszlásáról. Eszerint a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium személyzete, a budapesti tudományegyetem és a műegyetem tanári kara, az elemi iskolai, gyógypedagógiai, polgári valamint középiskolai oktatógárda esetében a protestánsok aránya nem érte el az ország népességéből való 27,3%-os részesedésüket. A többi egyetem, a gazdasági szakiskolák, a tanító- és óvónőképzők, a polgári iskolai tanár- és tanárnőképzők, a kereskedelmi és művészeti tanintézetek, az Országos Magyar Gyűjteményegyetem és a tanfelügyeleti rendszer alkalmazottai körében viszont meghaladták a 27,3%-ot.⁹¹ A református egyház vezetése által 1926 februárjában elkészített újabb összefoglaló Klebelsberg adatait felhasználva mondott ismételt kritikát a reformátusoknak az állami oktatási hálózatban adódó munkavállalási esélyeiről.⁹²

Az 1920-as évek végén az esztergomi érseki aulában elérkezettnek látták az időt, hogy a protestánsok állami, közigazgatási és katonai vezető tisztségeikben való felülreprezentáltságának állandó emlegetése után végre tiszta vizet öntsének a pohárba. Ezért hozzáláttak, hogy pontos adatokat szerezzenek be. A Bethlen István miniszterelnök által rendelkezésükre bocsátott kimutatást 1929. november 3-án iktatták.⁹³ Ebből kiderült, hogy nem helytálló a reformáció követőinek a vezető állásokban érvényesülő nyomasztó túlsúlyáról szóló híresztelés. A kilenc oldal terjedelmű, igen alapos összesítés az egyes minisztériumok és a hozzájuk tartozó szakigazgatási szervek irányítóinak és vezető beosztásában – magasabb fizetési osztályban – levő munkatársainak felekezeti hovatartozását tartalmazta. A benne szereplő adatok közül a legfontosabbakat az alábbi táblázatban közöljük. (A felekezetek

⁹⁰ MREZsL 2.a. fond. II. 97.doboz, b. csomó. 3749/1925.

⁹¹ MREZsL 2.a. fond. II. 97. doboz, b. csomó. 296/1926.

⁹² MREZsL 2.a. fond. II. 97.doboz, b. csomó. 846/1926.

⁹³ EPL Cat. D/c. 4024/1929. Serédi Jusztinián még 1928-ban folytatott megbeszélést Bethlen Istvánnal a katolikusok számarányáról az állami és közhivatalokban. A hercegprímás ekkor kapott ígéretet a miniszterelnöktől az erre vonatkozó kimutatás elkészítésére. Lásd: A magyar katolikus püspöki tanácskozások...I.kötet. Id. mű, 269.p.

összszakosságból való részesedésénél az 1930-as népszámlálás tényeit vettük figyelembe, mert a statisztika elkészülte időben ehhez esik legközelebb.)

A vezető pozícióban levő állami tisztségviselők felekezet szerinti százalékos megoszlása

	Katolikus	Protestáns	Ortodox	Izraelita
A felekezet összszakosságból való részesedése 1930-ban	67,1	27,1	0,5	5,1
Miniszterek	55	45	0	0
Politikai államtitkárok	33	67	0	0
Főispánok	68	32	0	0
Alispánok	60	28	12	0
Követek	80	20	0	0
Konzulok	78	22	0	0
Tábornokok	64	35	1	0
Bírák és ügyészek	61	36	1	2
Tankerületi főigazgatók	86	14	0	0

Ebből az összesítésből látszik, hogy katolikusok által oly sokat hangoztatott erőteljes protestáns dominancia csak a miniszterek (11 fő) és a politikai államtitkárok (9 fő) esetében létezett. A többi fontos pozíció betöltésénél a reformáció követői országos arányszámukat vagy nem sokkal haladták meg, vagy el sem érték. Az eredeti kimutatás többi adatánál (5 474 fő) a protestánsok néhány nem jelentős kategória kivételével sehol nem haladták meg az összszakosságból való részesedésüket. Érdeemes odafigyelni arra, hogy a tankerületi főigazgatók (7 fő) esetében mindössze 14 % (1fő) volt a protestánsok aránya. Ez is jelzi, hogy Klebelsberg minden tőle telhetőt megtett a katolikus érdekek védelmére. Serédi Jusztinián és környezete meglepődhetett, amikor a valóságos tények kiderültek. Ezért az iratokat ad acta tették és hallgattak tartalmukról. Az 1930-as évek katolikus sajtójában és egyházi rendezvényein pedig folyt tovább a protestánsok elviselhetetlen pozícióbeli fölényéről szóló propaganda.

A reformált egyházakhoz tartozók nem fogadták el a katolikus vádakát. A fenti kimutatás adatai azonban azt is jelentik, hogy a reformátusok és az evangélikusok szintén túloztak, amikor a Rómát követő egyház tagjaitól elszenvedett egzisztenciális

elnyomásra panaszkodtak. A legfontosabb mintegy 5 500 állami állás tekintetében ez mindenképpen elmondható. Ettől függetlenül az egyszerű emberek szintjén előfordult, hogy hol egyik, hol másik nagy keresztény irányzat hívei szenvedtek valamilyen hátrányt a másik féltől hitbeli meggyőződésük miatt. Amikor az 1928-as „Mortalium animos” kezdetű pápai enciklika még jobban felkorbácsolta az amúgy is indulatokatól feszülő felekezeti érzelmeket, nagy vehemenciával rontott egymásnak a két vallási tábor. Az 1928-1929-ben folyamatossá vált katolikus-protestáns pengeváltások során mindkét oldalon szinte állandóan előkerültek a másik féltől elszenvedett egzisztenciális vonatkozású sérelmek. Ennek – no meg az új hercegprímás, Serédi Jusztinián protestánsok iránti ellenszenvének – döntő szerepe lehetett abban, hogy pontosan 1928-ban merült fel Esztergomban az előbb ismertetett adatok beszerzésének gondolata. A felekezetközi helyzet 1929-re annyira elmérgesedett, hogy Bethlen István sem kerülhette el a megszólalást ebben a kérdésben. A miniszterelnök az Egységes Párt 1929. október 15-én tartott értekezletén kitért a katolikusok és a protestánsok gyászos hazai viszonyára. Ezzel kapcsolatban kijelentette: „Én nem engedhetem meg, hogy a magyar hivatali állások felekezeti szempontok szerint osztassanak szét. Tekintet nélkül arra, hogy ki milyen felekezetű, csak az lehet magyar hivatalnok, de akkor lennie is kell, aki arra megfelelő és érdemeket szerzett.”⁹⁴ Ez szépen hangzott, de a gyakorlatban nem sok eredménye lett.

Amíg a vezető beosztású állami és önkormányzati tisztviselők vallási megoszlásáról készült kimutatást az esztergomi érseki aulában 1929-ben ad acta tették, addig ugyanebben az évben napvilágot látott a felekezeti viszonyok egy másik elemzése. Kovács Alajos helyettes államtitkár, a Központi Statisztikai Hivatal igazgatója készítette, s a Magyar Katolikus Almanach harmadik kötetében jelent meg. A tanulmány nagy körültekintéssel mutatta be a magyarországi katolikusság földrajzi elhelyezkedését, demográfiai, foglalkozási, műveltségi és egyéb viszonyait. Kovács nem a legjobb hivatali pozíciókban levők adatait vizsgálta, hanem az ország teljes lakosságára vonatkozó összegzést közölt. A kereső népességen belül három kategóriát különített el: a polgárságot (önálló egzisztenciával rendelkezők), az értelmiséget

⁹⁴ A miniszterelnök és a felekezeti béke. = Kálvinista Szemle, 1929. október 19. 342.p. Bethlen állásfoglalásával a katolikus püspökök is foglalkoztak 1929. október 25-én tartott értekezletükön. Serédi Jusztinián nem tartotta kielégítőnek a miniszterelnök nyilatkozatát, mert azt az általánosságok szintjén maradó megfogalmazása miatt a protestánsok a maguk javára értelmezték. Lásd: A magyar katolikus püspöki tanácskozások...I.kötet. Id. mű, 269-270.p.

(tisztviselők) és a munkásságot (segédszemélyzet). Ezek felekezeti megoszlásáról a következő adatokat közölte:⁹⁵

A kereső népesség fő csoportjainak százalékos megoszlása felekezetek szerint

	Katolikus	Protestáns	Izraelita	Egyéb és ismeretlen
A felekezethez tartozók részesedése a kereső népességből	65,4	28,3	5,5	0,8
Polgárság	62,1	31,5	5,6	0,8
Értelmiség	56,0	21,1	22,4	0,5
Munkásság	69,3	26,6	3,3	0,8

A táblázatban olvasható és a tanulmányban még szereplő egyéb adatok alapján Kovács a következő megállapítást tette: „...a katolikusok vagyoni és társadalmi helyzet tekintetében kedvezőtlenebb viszonyok között vannak, mint akár a protestánsok, akár különösen a zsidók.”⁹⁶ Nincs okunk kételkedni a hozzáértő szakember kimutatásának hitelességében. Ennek alapján azt mondhatjuk, hogy a katolikusok azon állítása, ami a magas rangú közhivatalok betöltőire vonatkozóan az Esztergomban található 1929-es statisztikában nem igazodott, fő vonásaiban helytállónak bizonyult a népesség egésze tekintetében. A lakosság protestáns részének általában véve jobb egzisztenciális és pozícióbeli helyzetét azonban a katolikusság oldaláról igen gyakran eltúlozták. A Horthy-korszak katolikus sajtójában és egyházi rendezvényein sokszor írtak és beszéltek úgy a reformáció hazai követőiről, mint akik elnyomják és szemérmetlenül kihasználják az ország legnagyobb vallási közösségét.

A világgazdasági válság hatására megnövekvő munkanélküliség következtében az 1930-as évek első felében a korábbinál is élesebb küzdelem zajlott az álláshoz jutási lehetőségek körül. Ennek felekezeti vonatkozásban szintén érzékelhetők voltak a kihatásai. 1932. szeptember 11-én Shvoy Lajos székesfehérvári megyés püspök egy katolikus népgyűlésen ismételt az követelte, hogy egyházának tagjai kapjanak

⁹⁵ Kovács Alajos: A katolikusok statisztikája Csonka-Magyarországon. In: Magyar Katolikus Almanach. III. évfolyam. 1929. Szerk.: Gerevich Tibor, Lepold Antal, Zsembery István. Stephaneum Nyomda és Könyvkiadó R.T., Budapest, é.n. 909.p.

⁹⁶ Ugyanott.

nagyobb egzisztenciális érvényesülési teret. Erre a protestáns választ a Dunáninneni Evangélikus Egyházkerület 1932. szeptember 14-16-án tartott közgyűlésén adták meg, amely éppen a főpap székvárosában zajlott. Sztranyavszky Sándor egyházkerületi felügyelő Shvoy beszédére utalva határozottan elutasította azt a törekvést, amely „a kenyérhez való jogot” a katolikusságnak akarja kisajátítani.⁹⁷ Ravasz László – a Dunamelléki Református Egyházkerület lelkeszi vezetője – szintén több alkalommal foglalkozott a szóban forgó kérdéssel. A Református Élet című hetilap 1934. december 1-jei száma részleteket közölt Ravasz éves püspöki jelentéséből. A nagy tekintélyű egyházi vezető úgy látta, hogy minden hivatali tisztség betöltésénél vallási közösségek mérkőznek egymással. Szerencsétlen és káros dolognak tartotta katolikus részről a felekezeti arányosítás mindenáron való erőltetését olyan állások esetében, amelyek odaítélésénél a szakértelem meglétének kellene döntenie.⁹⁸ A katolikusok azonban rendületlenül támadták tovább a reformáció egyházaihoz tartozókat, amiért azok kisajátítják a jóléti pozíciókat. Ezt hangoztatta Bangha Béla is 1935. január 23-án Kiskunhalason. Az Actio Catholica keretében rendezett gyűlésen felszólaló neves jezsuita szerzetes a tőle megszokott kíméletlenséggel támadta a protestánsokat. Kijelentette, hogy mind helyi, mind országos szinten: „Zselléreként kezelnek akkor, amikor nekünk kellene gazdáknak lenni.”⁹⁹ Ezután összefogásra buzdította hallgatóit, mert csak így vehetik fel sikeresen a harcot az őket elnyomó reformátusok és evangélikusok ellen. Bangha beszéde kapcsán a Református Élet 1935. február 2-i száma felemelte szavát a „jezsuita gerilla-harc” ellen, elutasítva a vádaskodást. A katolikusság háttérbe szorítottságának témája az 1935. szeptember 29. és október 1. között Budapesten tartott XXVI. Országos Katolikus Nagygyűlésen szintén előkerült. Ugyanis Huszti József egyetemi tanár felszólalásában azt sürgette, hogy a magyar katolikus értelmiség kapja meg az őt megillető helyet hazánk társadalmában. Erre reagálva a Református Élet 1935. október 5-i számában Péter János rámutatott, hogy számos területen éppen a protestáns intelligencia szenved hátrányt Magyarországon. Erre példaként hozta fel, hogy a közelmúltban pozíciójukba került tankerületi főigazgatók közül 6 katolikus, 1 református és 1 evangélikus.¹⁰⁰

⁹⁷ A dunáninneni evang. egyházkerület közgyűlése. = Harangszó, 1932. szeptember 25. 311.p.

⁹⁸ A felekezetközi élet gyakorlati követelményei. Dr. Ravasz László püspöki jelentéséből. = Református Élet, 1934. december 1. 386.p.

⁹⁹ Bangha jezsuita páter Kiskunhalason. = Református Élet, 1935. február 2. 38.p.

¹⁰⁰ Péter János: A római katolicizmus önmagáról. = Református Élet, 1935. október 5. 320.p.

1936 nyarán egy egyetemi tanári állás körül csaptak össze az indulatok. Az történt, hogy a Pázmány Péter Tudományegyetem Elme- és Ideggyógyászati Tanszékére pályázók közül a református Benedek László kapott kinevezést a katolikus jelölttel szemben. Az eset kapcsán Glattfelder Gyula nyilvánosan tiltakozott. A csanádi püspök bírálatára válaszoló Hóman Bálint kultuszminiszter kifejtette, hogy az egyetem állami intézmény, ezért oktatóinak kiválasztásánál nem lehet döntő a vallásuk. Hóman pártatlan állásfoglalását a protestánsok megnyugvással vették tudomásul.¹⁰¹ A katolikus főpásztorok azonban különösen nehezményezték a híveik közé tartozó miniszter nyilatkozatát. Ők ugyanis állandóan azt hangoztatták, hogy a budapesti tudományegyetem a jogfolytonosság következtében egyházi jellegű intézmény. Ezért az 1936. október 7-i püspökkari értekezleten úgy határoztak, hogy komoly hangú átiratot intéznek Hómanhoz. Ebben nyomatékosan kéri, hogy a jövőben a fentihez hasonló eset ne forduljon elő.¹⁰² A keresztény felekezetek között az egyháztagjaik érvényesülési lehetőségeit illetően folyó torzszalkodás az 1930-as és az 1940-es évek fordulóján visszacsatolt területekre is áterjedt. Ezt példázza a rozsnyói püspökség hazánkhoz visszakerült része katolikus papságának és tanítóságának 1938. december 29-i memoranduma. A magyar kormányhoz benyújtott emlékirat pontokba foglalta össze megfogalmazóinak kívánságait. Az egyik arra vonatkozott, hogy a hivatalok betöltőinek vallási megoszlását hozzák összhangba az egyes felekezetek országos részarányával.¹⁰³

Az 1940-es évek elején egy nagy jelentőségű államjogi és politikai esemény kapcsán az általunk tárgyalt vonatkozásban szintén szerepet kaptak a felekezeti szempontok. Horthy István 1942. február 19-i kormányzóhelyettségé választásáról van szó. A legitimisták és a katolikus egyházi vezetők dinasztikus törekvést láttak ebben a lépésben. Igazuk volt, hiszen Horthy Miklós ezen az úton próbálta biztosítani, hogy fia kövesse őt hivatalában. Bár a kormányzóhelyettesről szóló 1942. évi II. törvény nem tartalmazott automatikus utódlási jogot, a kormányzó mégis úgy vélhette, hogy ebből a pozícióból könnyen léphet helyére gyermeke.¹⁰⁴ A katolikus főpásztoroknak komoly fenntartásai voltak a kormányzóhelyettes-választás tekintetében. Serédi Jusztinián feljegyzésben örökölte meg az eseménnyel kapcsolatos véleményét és magatartását. A

¹⁰¹ Ismét egy jellemző eset. =Harangszó, 1936. augusztus 16. 274.p.

¹⁰² A magyar katolikus püspökkari tanácskozások...II. kötet. Id. mű, 126.p.

¹⁰³ EPL Cat. D/c. 409/1939.

¹⁰⁴ Püski Levente: A Horthy-rendszer (1919-1945) . Modern magyar politikai rendszerek sorozat. Pannonica Kiadó, h.n., 2006. 28-29.p.

hercegrímás részben azért szerette volna elkerülni Horthy István megválasztását, mert az újabb akadályt jelentett egy esetleges Habsburg-restauráció számára. Másrészt kifogásai voltak életmódját, református vallását, és katolikus feleségével kálvinista szertatás szerint kötött házasságát illetően.¹⁰⁵ Ennek ellenére a nagyobb baj – német beavatkozás, vagy az ország belső rendjének megingása – elkerülése miatt végül főpaptársai nagy részével együtt elfogadta a kormányzóhelyettes személyét. Horthy István 1942. augusztus 20-án bekövetkezett halálát követően viszont minden erejével részt vett annak megakadályozásában, hogy Horthy Miklós csecsemő unokájából kormányzóhelyettest, netalán királyt kreáljanak.¹⁰⁶

Az 1919 és 1945 közötti időszakot végigkísérték a katolikusok és a protestánsok vitái a felekezeteknek járó állami finansziális támogatásokról és híveik érvényesülési lehetőségeiről. A második világháború éveiben ezek vesztek meg korábbi hevesességükből, azonban nem szűntek meg teljesen. A Horthy-korszak úgy zárult le, hogy a felekezeti ellentétek ezen részének megszüntetésére nem sikerült hatékony megoldást találni.

¹⁰⁵ Serédi Jusztinián hercegrímás feljegyzései 1941-1944. Sajtó alá rend., előszó, bev. és jegyz.: Orbán Sándor és Vida István. Sisak és cylinder sorozat. Zrínyi Kiadó, Budapest, 1990. 13. és 56-58.p. Horthy Miklós emlékirataiban azt írta, hogy Serédi azok közé tartozott, akik kizárólag fiát tartották alkalmasnak a kormányzóhelyettesi posztra. Ez az állítás nyilvánvalóan nem helytálló. Vö.: Horthy Miklós: Emlékirataim. Szerk.: Antal László. Extra Hungariam sorozat. Európa Könyvkiadó-História, Budapest, 1990. 259.p.

¹⁰⁶ Serédi Jusztinián hercegrímás feljegyzései 1941-1944. Id. mű, 56. és 77-104.p. A hercegrímás arra is utal, hogy bizonyos híresztelések szerint Ravasz László volt az egyik fő kezdeményezője a csecsemő kormányzóhelyettségé választásának, vagy királlyá koronázásának. A református püspök ezt emlékezéseiben határozottan cáfolta. Vö.: Ravasz László: Emlékezéseim. Egyetemi Nyomda, Budapest, 1992. 161.p.

IV. 3. Ellentétek a katolikus és protestáns lelkészek közös vallási ténykedései és az egyházi ünnepek körül

A Horthy-korszak folyamán állandó problémát jelentett a katolikus és protestáns lelkészek együttes aktív szereplése az állami, katonai és helyi közösségi ünnepeken. A református és az evangélikus egyház nem gördített akadályt az elé, hogy lelképásztora a Rómához hű egyházi személyekkel közösen áldják meg az új intézményeket, emlékműveket és zászlókat. Megengedett volt számukra a hivatalos és társadalmi rendezvényeken vallásos beszédek és imák elmondása akkor is, ha azokon katolikus kollégáik szintén papi minőségükben működtek közre. A másik félhez tartozó klerikusok számára azonban mindez tiltott volt. Ez abból következett, hogy az 1918. május 19-én életbe lépett Codex Iuris Canonici helytelenítette a más hitet követőkkel történő vallási érintkezést. A törvénykönyv 1258. kánonja szerint a *communicatio in sacris* – azaz a szent dolgokban való közösködés – a nem katolikusokkal csak passzív formában volt megengedett. Ez azt jelentette, hogy egy katolikus pap vagy hívő más felekezetek szertartásain csak külső szemlélőként lehetett jelen, ha ezt hivatali, közéleti vagy udvariassági szempontok indokolták.¹ A rendelkezést szigorúan értelmezőknek az volt a véleménye, hogy minden esemény idegen vallási cselekménynek minősül, ha protestáns lelkész aktívan szerepel rajta. Így azok a katolikus papok, akik ezt a felfogást képviselték, csak akkor voltak hajlandóak liturgikus szolgálatot végezni világi rendezvényeken, ha arra a reformációt követő egyháziak nem kaptak módot. Ebből aztán komoly viták keletkeztek, hiszen ilyen esetekben a református és evangélikus lelképásztorok igazságtalanul mellőzöttek érezték magukat.

Addig, amíg az Apostoli Szentszék határozottan nem nyilatkozott a *communicatio in sacris* tilalmának gyakorlati alkalmazása kérdésében, a protestánsok iránt jóindulatot tanúsító katolikus papok nem ragaszkodtak e szabály szigorú betartásához. Közéjük tartozott Csernoch János is. Ezért amikor 1919. november 16-án Horthy Miklós a Nemzeti Hadsereg élén bevonult Budapestre, nem volt kifogása azellen, hogy a protestáns egyházi vezetőkkel közösen üdvözljék a fővezért és csapatait. Az Országház előtti téren celebrált misét követően a magyar asszonyok nevében Tormay Cecil író

¹ Bánk József: Kánoni jog. II. kötet. Id. mű, 35.p.

egy zászlót adott át Horthynak és katonáinak. A lobogót a hercegprímást követően Petri Elek református és Raffay Sándor evangélikus püspökök, valamint Józán Miklós unitárius esperes áldották meg. Az eseményről tudósító Új Nemzedék című katolikus napilap az egyházfők által végzett közös zászlómegáldásról úgy vélekedett, hogy az „...az egyetemes keresztényi szolidaritást megkapóan fejezte ki...”²

Azonban ahogy kezdett szertefoszlni a katolikus klérus tagjaiban a Tanácsköztársaság által okozott sokk, egyre kevesebben voltak hajlandók gyakorolni „az egyetemes keresztényi szolidaritás” fentihez hasonló gesztusait. Ezért aztán a Protestáns Közös Bizottság kormányhoz címzett 1920. április 21-i emlékirata egyebek mellett a következő panaszt tartalmazta: „...legutóbb a nemzeti hadsereg felesketésénél csak a róm. kath. szempont vétetett figyelembe, amennyiben csak róm. kath. tábori mise keretében lett a hadsereg felesketve, a protestáns istentisztelet teljes mellőzése mellett úgy, hogy a protestáns vallású katonák is a róm. kath. szertartás szerinti mise keretében tették le esküjüket.”³ A református és evangélikus egyházi érdekeket képviselő testület kérte, hogy ilyen hátrányos megkülönböztetésre többet ne kerüljön sor. Ám a bizottság tiltakozása ellenére folytatódott a protestáns lelkeszek gyakori mellőzése a különféle világi ünnepségeken. Ezek közül az 1920-as évek elején legnagyobb port felvert esetben pedig éppen a hadsereg katolikus tábori püspöke, Zadravecz István lett az országos botrány kiokkabotója. Zadravecz már 1921-ben kihívta maga ellen a protestánsok haragját azzal, hogy XV. Benedek pápával Kapisztrán Szent Jánost a magyar haderő patrónusává nyilvánította. Az erről szóló pápai okiratot 1921. július 24-én olvasta fel a budapesti helyőrségi templomban.⁴ Azonban a reformált hitet követő katonák vallási érzékenységre hivatkozó protestáns egyházi vezetők éles tiltakozása miatt Belitska Sándor honvédelmi miniszter bizonytalan időre elhalasztotta Kapisztránnak a magyar csapatok védőszentjeként való hivatalos elismerését.⁵

1922-ben ismét komoly indulatokat kavart Zadravecz István a hazai protestantizmus köreiből. A Pusztaszeri Árpád Egyesület felkérte a tábori püspököt, hogy 1922. szeptember 3-án mutasson be misét a szervezet Árpád-emlékünnepe. A szegedi székhelyű társaság évente rendezett a pusztaszeri honfoglalási emlékműnél

² Bevonult a hadvezér. A nemzeti hadsereg Budapesten. = Új Nemzedék, 1919. november 18. 5.p.

³ EOL Eci. 20. doboz. 146/1920.

⁴ Péter Zadravecz titkos naplója. Szerk. és bev.: Borsányi György. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1967. 68.p.

⁵ Balogh Margit-Gergely Jenő: Egyházak az újkori Magyarországon 1790-1992. Kronológia. Id. mű, 182.p.

megemlékezést. Erről Zadravecz tudott, hiszen éveket töltött Szegeden a ferences rendház vezetőjeként. A meghívást elfogadta. Azonban óvást emelt, amikor megtudta, hogy az 1922-es ünnepségen a misét követően Bakó László szegedi református lelkész fog beszédet és imát mondani. Viselkedésének hátteréhez tartozik, hogy a budapesti pápai nuncius tárgyalt vele az ügyről. Lorenzo Schioppa ugyanis a készülő rendezvényről értesülve magához kérte a püspököt és számon kérte tőle a református lelkipásztorral tervbe vett együttes egyházi szolgálatát. Zadravecz megnyugtatta Schioppát, hogy a szervezők az ő tudta nélkül vették fel a programba Bakó közreműködését. Ezután értesítette az egyesület vezetését, hogy csak abban az esetben celebrál misét Pusztaszeren, ha utána protestáns egyházi személy nem kap módot a szereplésre.⁶ A kellemetlen szituációba került előjárók úgy igyekeztek menteni a helyzetet, hogy Bakót az ünnepségtől függetlenül tartandó istentiszteletre vagy az azt követő banketten történő felszólalásra próbálták rávenni. Ezt a református lelkipásztor a katolikusokkal szembeni hátrányos megkülönböztetés miatt visszautasította, az ünnepély pedig a protestáns egyházak hivatalos részvétele nélkül zajlott le. Az esetet a szegedi, majd az országos sajtó részletesen ismertette, s nagy botrány kerekedett. A reformáció hívei egységesen követelték Zadravecz felelősségre vonását a nemzeti és a keresztény egységet megbontó magatartása miatt. Többek között erről írt a Harangszó című evangélikus hetilap 1922. szeptember 17-i száma.⁷ Ugyanezen a napon a szintén hetente megjelenő Evangélikusok Lapja éles hangon ítélte el az általa „nagyon is korlátolt műveltségű” embernek nevezett tábori püspök tettét. Az újság megállapította: „Zadravecz tehát egy nagy lépéssel tovább siklott azon a lejtőn, mely a felekezeti gyűlölködés sötét posványai felé halad.”⁸

A reformátusok ugyancsak kemény hangon bélyegezték meg Zadravecz újabb protestánsellenes megnyilvánulását. Akkor volt felháborodásuk, hogy a parlament elé vitték az ügyet. A nemzetgyűlés 1922. szeptember 15-i ülésén Janka Károly napirend előtti felszólalásában részletesen ismertette a pusztaszeri skandalum történetét. Az Egységes Párthoz tartozó református lelkész a magyarság összefogásának szükségességére hivatkozva sürgette, hogy katolikus részről a jövőben ilyen esetekre ne

⁶ Péter Zadravecz titkos naplója. Id. mű, 98-99.p.

⁷ Karcolatok a hétről. = Harangszó, 1922. szeptember 17. 293.p.

⁸ Árpád és Zadravecz. = Evangélikusok Lapja. Felelős szerk. és kiadó: Scholtz Oszkár. 1922. szeptember 17. 5.p.

kerüljön sor.⁹ A Jankának válaszoló Klebelsberg Kunó Zadravecz viselkedését az ünnepély szervezése során elkövetett hibával próbálta mentegetni. Ugyanakkor a kultuszminiszter megígérte, hogy tárgyalni fog Csernoch Jánossal arról, miként lehet a katolikus és a protestáns lelkészeknek méltó módon közreműködni az állami és társadalmi rendezvényeken.¹⁰ Vass József félreértést emlegetve igyekezett kisebbiteni a tábori püspök felelősségét a kínossá vált ügyben. Ezt követően azt fejtegette, hogy miért tiltja meg egyháza a protestáns lelkészekkel történő együttes istentiszteletek tartását papjainak. A népjóléti és munkaügyi miniszteri tisztséget a katolikus klérus tagjaként betöltő Vass szerint a hívőkben könnyen kialakuló vallási közömböségtől akar óvni a bölcs rendelkezés. Ilyen módon tulajdonképpen a protestáns egyházak számára is hasznos a szóban forgó tiltás. Végül azt javasolta, hogy a hazafias és társadalmi rendezvények egyházi részét mindegyik felekezett a saját templomában tartsa meg és csak ezután gyűljenek össze közös ünneplésre.¹¹

A történetek rendkívül kellemetlenek voltak a Pusztaszeri Árpád Egyesület számára is. Egyrészt azért, mert egyesek a szervezet vezetését próbálták megtenni bűnbaknak a történetekért. Másrészt a szervezet protestáns tagjait sértette a tábori püspök viselkedése. A hasonló esetek elkerülése céljából az egyesületi vezetés 1923 februárjában levélben tudakozódott az esztergomi érseki aulánál, hogy van-e dogmatikai akadály a Rómához hű és a reformált hitet követő lelkipásztorok együttes közreműködésének rendezvényeiken.¹² Esztergomból 1923. március 24-én arról értesítették az egyesületet, hogy kérdésekre a választ a váci püspökségen keressék, mert annak joghatósága alá tartozik Pusztaszer.¹³ Hanauer Árpád István váci megyés püspök pedig nem engedélyezte a katolikus és a protestáns papok közös szereplését a pusztaszeri ünnepségeken.¹⁴ Ezzel azonban az ügynek még nem volt vége! A református egyház egyetemes konventje 1923. június 14-i ülésén tárgyalta a Pusztaszeren történeteket. A testület úgy határozott, hogy a vonatkozó iratokat a vallás- és közoktatásügyi

⁹ Az 1922. évi június hó 16-ára hirdetett nemzetgyűlés naplója. IV. kötet. Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat, Budapest, 1922. 375-379.p.

¹⁰ Id. mű, 379.p.

¹¹ Id. mű, 379-382.p. Zadravecz visszaemlékezése szerint Vass előzetesen megbeszélte a nemzetgyűlésben Jankának adott válasza tartalmát a tábori püspökkel. Lásd: Páter Zadravecz titkos naplója. Id. mű, 99.p.

¹² EPL Cat. 25. 518/1923. Bárdoss Béla Istvánnak, a Pusztaszeri Árpád Egyesület ügyvezető alelnökének levele a hercegprímási hivatalhoz. A dátum nélküli iratot 1923. február 21-én iktatták Esztergomban.

¹³ EPL Cat. 25. 518/1923. Válasz Bárdoss Béla István levelére 1923. március 24-én.

¹⁴ Páter Zadravecz titkos naplója. Id. mű, 100.p.

miniszterhez terjeszti fel megvizsgálás és elégtételadás végett.¹⁵ Baltazár Dezső, a konvent lelkészi elnöke Ravasz László református és Raffay Sándor evangélikus püspöktársaival közösen jutatta el határozott hangú beadványát a kultusz- és a honvédelmi miniszterhez. Azok az iratot továbbították Zadraveczhez. A tábori püspök válaszában arra hivatkozott, hogy a Bakóval történő közös egyházi ténykedés megtagadásában részéről nagy szerepet játszott a református lelkész inkorrekt magatartása egy olyan kálvinista kollégájával szemben, aki kitűnt a szegedi ellenforradalmi szervezkedésben.¹⁶ A kínos pusztaszeri ügy úgy zárult le, hogy hivatali szempontból nem lett semmi káros következménye a tábori püspökre nézve.

Zadravecz több alkalommal tárgyalt Lorenzo Schioppával a világi rendezvényeken történő katolikus-protestáns közös egyházi ténykedés kérdéséről. Kérte a nunciust, hogy szerezzen az ügyben Rómából döntést, amely meghatározza az egyöntetű cselekvés irányát.¹⁷ Nem mindegyik főpásztor volt ugyanis olyan elutasító ezen a téren, mint a tábori püspök. Például Csernoch János ebben a vonatkozásban is toleráns magatartást tanúsított a reformáció egyházai iránt. A protestánsokkal szembeni keményebb vonalat képviselő főpapok ismételt jelzéseire hamarosan megérkezett a vatikáni reakció. Az 1923. május 16-án tartott püspökkari értekezlet napirendi pontjai között szerepelt, hogy az Apostoli Szentszék kifogásolta a reformátusokkal és az evangélikusokkal közös istentiszteletek és zászlómegállások tartását. A püspökök ennek hatására úgy döntöttek, hogy ezekben az ügyekben szigorúan alkalmazkodni kell az egyházi előírásokhoz.¹⁸ A protestánsok állandó tiltakozásának hatására gróf Csáky Károly honvédelmi miniszter átiratban kérte gróf Klebelsberg Kunó kultuszminisztert, hogy járjon el a katolikus egyház vezetésénél a közös istentiszteletek ügyében. Csáky szükségesnek tartotta nyilvános katonai és hazafias ünnepségek alkalmával a katolikus és a protestáns felekezetek lelkészeinek együttes vallási szereplését, s ennek támogatását kérte a Rómához hű főpásztoroktól. A katolikus püspökök 1924. október 15-i értekezletükön tárgyaltak a honvédelmi tárca birtokosának felvetéséről. A főpapok elutasító válasz adtak. Hangsúlyozták, hogy a szóban forgó rendezvények egyházi részét minden

¹⁵ A Magyarországi Református Egyház Egyetemes Konventje Budapestén, 1923. évi június hó 12-14. napjain tartott ülésének jegyzőkönyve. Id. mű, 147.p.

¹⁶ Péter Zadravecz titkos naplója. Id. mű, 100.p.

¹⁷ Id. mű, 101.p.

¹⁸ A magyar katolikus püspökkari tanácskozások...I. kötet. Id. mű, 111.p.

felekezetnek a saját istentiszteleti helyén, külön-külön kell megtartania. Az ünnepélyek tisztán polgári részén pedig a katolikus papok akadály nélkül megjelenhetnek.¹⁹

Ez a megoldás tulajdonképpen elfogadható lett volna a reformátusok és az evangélikusok számára is. A baj az volt, hogy sok helyen a világi hatóságok, vagy a katolikus papok ragaszkodtak a miséknek az ünnepségek keretében történő megtartásához. Ilyenkor a protestáns lelkészeket változtatlanul háttérbe szorították. A zászlók és más jelvények megáldásának problémáját pedig nem oldotta meg a főpásztorok fenti javaslata. Ugyanis ezek esetében a katolikus egyházi szabályok tiltották, hogy más felekezet lelkészei bárhol áldásban részesítsék őket a katolikus papok után. Ezek a kérdések újra terítékre kerültek az 1926. március 17-i püspökkari tanácskozáson. Ekkor az egyházi vezetők körében személyesen megjelent Cesare Orsenigo, a Lorenzo Schioppát követő új budapesti pápai nuncius. Ő az Apostoli Szentszék nevében egyebek között szóvá tette, hogy még mindig gyakori Magyarországon a más vallásúakkal történő „veszedelmes közösködés”. Szokás protestáns papokat meghívni katolikus egyházi rendezvényekre. Sőt, előfordulnak még közös istentiszteletek is. Mindez káros, mert hitbeli indifferentizmust szül. Helytelen továbbá politikai megnyilatkozásokat és gyűléseket egyházi szertartásokkal egybekötni és politikai színezetű énekeket énekelni a templomokban. A nuncius távozását követően a főpapok megtárgyalták a Vatikán üzenetét. Megállapították, hogy a más hitet vallókkal történő „veszedelmes közösködés”, valamint katolikus templomokban és gyűléseken való politikai tevékenység tekintetében nem tudnak feltűnő visszaélésekről. Megállapodtak, hogy ezekre a dolgokra a jövőben fokozottan odafigyelnek. Szmrecsányi Lajos egri érseket pedig megbízták, hogy Rómát a püspökök nevében informálja és nyugtassa meg a felmerült kifogások tekintetében.²⁰

A katolikus egyházi vezetők határozatát leggyorsabban Mikes János szombathelyi megyés püspök valósította meg a gyakorlatban. 1926. július 22-én kiadott körlevelében tájékoztatta egyházmegyéje papjait a következőkről: „...nem engedhető meg, hogy bármiféle nemzeti vonatkozású ünnepélynél ugyanazon helyen legyen egymás után vagy együttesen katolikus és másvallású istentisztelet; vagy hogy zászlók és hasonló jelvények megáldásánál a katolikus pappal együtt másvallású lelkészek is közreműködjenek. A nemzeti jellegű ünnepeknél mindenki menjen a saját templomába,

¹⁹ Id. mű, 143-144.p.

²⁰ Id. mű, 171-172.p.

ott végezze el az istentiszteletet s utána az ünnepély világi vonatkozásánál megint valamennyien találkozhatnak. A >>vándor-áldások<<, hogy bizonyos jelvényeket egyik hitvallású templomból a másikba hordozzanak megáldásra, egyáltalán nem egyeztethetők össze az Egyháznak (sic!) a szentelményekről vallott felfogásával.”²¹ Mikes János azt is leírta pásztorlevelében, hogy idézett utasítása a püspöki kar állásfoglalása alapján született meg. Amint közismertté vált a szombathelyi püspök körirata, kitört a felekezeti vihar. A reformátusok egyetemes konventjének elnöki tanácsa 1926. augusztus 23-án elhatározta, hogy Mikes utasítását hivatalos sajtónyilatkozatban bélyegzi meg és beadványban tiltakozik ellene Klebelsberg kultuszminiszternél.²² A helyzetet súlyosbította, hogy még nem ült el az a katolikus-protestáns vita sem, amely Hanauer Árpád István váci püspök egy 1924-ben kiadott hitoktatási rendeletéből kerekedett. A beigért sajtónyilatkozatot nem csak a református, hanem a világi sajtótermékek is közölték. A 8 Órai Újság nevű napilap „A református konvent éles támadása Mikes püspök ellen” címmel hozta 1926. augusztus 29-i számában a kommunikét. Ez megállapította, hogy a főpásztori rendelkezés ugyan nem jogsértő, de nélkülözi a protestánsok megértésének és a nemzeti összefogás iránti elkötelezettségnek legkisebb jelét is. Ezért a konventi elnökség szerint a pásztorlevelben kifejeződő szellemiség „nem keresztényi és nem magyar.”²³ 1926. szeptember 4-én gróf Degenfeld József főgondnok, a konvent világi elnöke és Baltazár Dezső püspök, konventi lelkesítő vezető memorandumban fordult Bethlen István miniszterelnökhöz. Ebben felsorolták egyházuknak a hazai katolicizmustól elszenvedett sérelmeit. Ezek között előkelő helyen szerepelt Mikes pásztorlevele. Különösen aggasztónak találták, hogy a főpásztor a katolikus püspöki kar egységes álláspontjaként állítja be körlevele tartalmát. Reményüket fejezték ki, hogy ez nem helytálló, mivel nem tudtak a püspökök 1926. március 17-i határozatáról. Főleg azt nem akarták elhinni, hogy Csernoch János is mindenben osztaná az egyházában a protestánsokkal mereven szembeforduló csoport véleményét. Az esztergomi érsekről őszinte elismeréssel a következőket írták: „Ez az ősz egyházfejedelem – a távolabbi és a közelebbi múltban egyaránt – sokszor adta tanújelét, hogy állásának nemcsak egyházi, hanem közjogi követelményeivel is

²¹ MREZsL 2.a. fond. II. 97.doboz, b. csomó. Egyházi sérelmek orvoslása 1926-1927. Iktatószám nélküli irat. A szombathelyi püspök 1926. évi július hó 22-én kiadott IV. körlevele 1926. számú közleményének másolata.

²² MREZsL 2.a. fond. II. 97. doboz, b. csomó. 2326/1926.

²³ 8 Órai Újság. Felelős szerk.: Nadányi Emil. 1926. augusztus 29. 1.p.

számolni tud. Meg vagyunk győződve, hogy (...) őeminenciája meg fogja akadályozni, hogy a felekezeti visszavonás elhíntetett magvai felburjánózzanak...”²⁴

A reformátusokénál nem volt kisebb az evangélikusok felháborodása sem a Mikes-féle állásfoglalás miatt. Az evangélikusság vezetői közül Raffay Sándor ütötte meg a legélesebb hangot ebben a kérdésben. A Bányai Evangélikus Egyházkerület 1926. október 7-én tartott közgyűlésén elmondott püspöki jelentésében kemény szavakkal bélyegezte meg azokat a katolikusokat, akik elzárkóznak a reformáció követőivel való felekezeti együttműködéstől. Úgy látta, hogy ők tervszerűen ki akarják zárni a református és az evangélikus lelkészeket és világi vezetőket a közösségi ünneplésből. Ehhez hozzávéve még a vegyes házasságok katolikus kezelését, a reverzálisok erőltetését, a katolicizmus behozhatatlan vagyoni fönlényét és egyéb tényezőket, Raffay kijelentette: „...ma egy vértelen ellenreformáció korszakát éljük.” Majd hozzátette: „Sajnálkozással, de a harcot nem félő bátorság nyíltságával állapítom meg, hogy szerencsétlen hazánkban a felekezetközi helyzet napról-napra romlik.”²⁵ Az 1926. október 29-én a kultuszminisztériumban tartott egyházpolitikai értekezleten a protestánsok hivatalosan értesültek a Glattfelder-memorandum létéről. A benne foglaltak még feszültebbé tették a kereszténység két nagy hazai irányzatának viszonyát. Az egyházi sajtóban és rendezvényeken megsokasodtak az egymást támadó megnyilvánulások. A helyzet már a kultuszminisztert is kezdte nyugtalanítani, ezért 1926 decemberében felhívást intézett a torzsalkodó felekhez. Klebelsberg Kunó rámutatott, hogy hazafias szempontból aggasztó a keresztények tusakodása. Kérte, hogy egyházi fórumaikon térjenek vissza a teológiai és elvi ellentétek tudományos igényű elemzéséhez. Katolikusok és protestánsok egyaránt hagyjanak fel a személyeskedéssel és ne zavarják az állampolgárok békés együttélését. A vallás- és közoktatásügyi tárca birtokosának nyilatkozata megjelent a lapokban. A Kálvinista Szemle 1926. december 25-én elismeréssel nyugtázta Klebelsberg lépését. Ám a szó szerint közölt felhívásához hozzáfűzte, hogy ha a katolikus és a protestáns felekezetek törvényekben megfogalmazott egyenlősége és viszonyossága valóban létezne, akkor senki nem törekedne azt vallási viták provokálásával megbontani.²⁶

²⁴ MREZsL 2.a. fond. II. 97. doboz, b. csomó, 2376/1926.

²⁵ EOL BEEk Lt. Ka. Kgy jkv. Az 1926. október 7-i közgyűlés jegyzőkönyve. 11.p.

²⁶ A kultuszminiszter és a felekezeti béke. = Kálvinista Szemle, 1926. december 25. 424-425.p.

A protestánsok nem hiába bíztak Csernoch János bölcs és józan ítélőképességében. A hercegprímás kísérletet tett arra, hogy a katolikusok és a protestánsok viszonyát terhelő számos tényező közül legalább egyet kiküszöböljön. Csernoch 1926. november 8-án levélben fordult Pietro Gasparri vatikáni bíboros államtitkárhoz a közös istentiszteletek és a zászlószentelések ügyében. Az esztergomi érsek utalt az Apostoli Szentszék Cesare Orsenigo által az 1926. március 17-i püspökkari értekezleten ismertetett észrevételeire. Összegezte Mikes püspök körlevelének negatív következményeit. Feltárta a magyarországi katolicizmus helyzetének speciális jellemzőit, amelyek hazánk lakossága vallási megoszlásából, történelmünkéből és a belpolitikai állapotokból következtek. Rámutatott, hogy a keresztény-nemzeti rendszer fenntartására a politikailag megosztott katolikusok egyedül nem képesek. Ehhez szükségük van a jóindulatú protestánsok támogatására. Ez viszont nem nyerhető el a reformációt követők vallási érzékenységének figyelembevétele nélkül. Nem tagadta, hogy állami és társadalmi ünnepeken több esetben protestáns egyházi szertartások követték a miséket. Azonban hangoztatta, hogy ilyenkor a katolikusokat hitükben sohasem bántották, s fölényük mindenkor kitűnt. Kitért arra, hogy nálunk állami és társadalmi részről változatlanul nagy az igény a világi rendezvényeknek egyházi szertartásokkal történő egybekapcsolására. Természetesnek tartják az egyesületek zászlóinak megáldatását is. Csernoch hivatkozott a felekezeti béke megővésének szükségességére és a kormány ezirányú határozott kérésére. Ezért afelől érdeklődött a vatikáni államtitkárnál, hogy a magyar főpásztorok nem alkalmazhatnák-e a gyakorlatban rugalmasabban a más hitet követőkkel történő vallási érintkezésről szóló egyházi előírásokat. Erre vonatkozóan a következő kérdéseket tette fel: Megengedhető-e valamilyen formában világi ünnepeken a misék előtt vagy után protestáns lelkipásztorok aktív szereplése? Zászlószentelésekkor lehetséges-e nem katolikus egyházi személyek valamilyen módon történő közreműködése?²⁷

A hercegprímás levele diplomáciai remekmű volt. A magyar katolicizmus érdekeire hivatkozva úgy igyekezett az Apostoli Szentszéket az eretneknek számító protestánsok iránti engedmények tételére rávenni, hogy közben a legkisebb kétség sem merülhessen fel Rómához való feltétlen hűségéhez. Ám a Vatikán hajlíthatatlan volt. A Szent Officium Csernoch kérdéseire adott válaszát Orsenigo nuncius 1927. július 17-én kelt

²⁷ EPL Cat. D/a. Püspökkari tanácskozások háttéranyaga 1918-1927. 3401/1926. Csernoch levelének magyar nyelvű fogalmazványa mellett található a latin fordítás szövege is.

levelében közölte az esztergomi érsekkel. A katolikus egyház legfőbb hitügyi hatóságának 1927. június 22-én megszületett állásfoglalása elutasító volt. Sem istentiszteletek, sem zászlómegáldások tekintetében nem tette lehetővé a reformátusokkal és az evangélikusokkal történő akár legkisebb együttműködést.²⁸ Csernoch Jánosnak ez volt az utolsó próbálkozása a magyarországi katolikusok és protestánsok viszonyának javítására. A nuncius levelének megírása után nyolc nappal a hercegprímás elhunyt. Az esztergomi érseki székből őt követő Serédi Jusztiniánnak pedig eszébe se jutott, hogy a fenti probléma kompromisszumos megoldásáért újabb lépéseket tegyen. Ellenkezőleg! A protestánsokkal szembeni ellenszenvéről közismert Serédi éberén ügyelt arra, hogy a más hitet vallókkal történő „vallási közösködés” tilalmát szigorúan betartsák a katolikusok.²⁹ Ezért a Horthy-korszak hátralevő részében számos alkalommal kerekedett vita az egyházi személyek világi rendezvényeken való aktív szerepvállalása körül.

Tárgyalt kérdéskörünk rendezetlensége miatt az Országos Testnevelési Tanács 1927. szeptember 28-án tájékoztatást kért a kultuszminisztertől. A szervezet vezetői arra vonatkozóan igényeltek állásfoglalást Klebelsberg Kunótól, hogy a sportegyesületek, valamint a levante- és cserkészcsapatok egyházi szertartásokkal egybekötött ünnepségeit hogyan rendezzék meg. A vallás- és közoktatásügyi miniszter 1928. január 31-én kelt iratában a következő útmutatást adta: A szóban forgó rendezvények egyházi és polgári részét válasszák el egymástól. Az istentiszteletekre minden felekezet saját templomában kerüljön sor. Ezt követően közösen jelenjenek meg az események profán tartalmú mozzanatainál. Épületek, helyiségek, emlékművek, zászlók és jelvények megáldására csak akkor kerüljön sor, ha az adott egyesület egyvallású. Akkor is megengedhető a felszentelés, ha a szervezetben csak elenyésző számú más hitű tag van és ők nem kifogásolják a többség vallása szerinti eljárást. Egyéb esetekben csak polgári

²⁸ EPL Cat. D/a. Püspökkari tanácskozások háttéranyaga 1918-1927. 1858/1927. Cesare Orsenigo levele és a Szent Officium határozata latinul íródott.

²⁹ A nem katolikusokkal való vallási érintkezés tilalmát időnként meglehetősen szélsőségesen értelmezték a főpásztorok. Erre például hozható fel a következő eset. Az 1941. október 8-án tartott püspökkari értekezlet rosszállását fejezte ki azért, mert előfordult, hogy katolikus templomban rendezett hangversenyen más vallású énekes szólózott és a műsoron nem egyházzenei számok is szerepeltek. Ezért a főpapok elhatározták, hogy szigorúban ellenőrzik az ilyen eseményeket. Lásd: A magyar katolikus püspökkari tanácskozások...II. kötet. Id. mű, 304-305.p.

keretek között történjen az avatás.³⁰ Klebelsberg az iratot megküldte az egyes felekezetek vezetőinek, hogy kikérje vele kapcsolatos véleményüket. A református egyház egyetemes konventjének elnöki tanácsa 1928. március 7-én foglalkozott a kultuszminiszter irányelveivel. A tanács tagjai egyetértettek Klebelsberg javaslatainak az istentiszteletekre vonatkozó részével. Amiatt azonban aggodalmaskodtak, hogy az egyesületekben a felekezetiileg kisebbségben levők véleményét mindig figyelembe fogják-e venni. Arra kérték a minisztert, hogy amennyiben ezt nem tudja garantálni, akkor inkább csak polgári ünnepségek keretében történjen az épületek, emlékművek és zászlók avatása.³¹ A katolikus püspökök 1928. március 20-án tartott értekezletükön tárgyalták meg a vallás- és közoktatásügyi miniszternek az Országos Testnevelési Tanács számára adott útmutatását. A főpásztorok semmi érdemi kifogásolnivalót nem találtak Klebelsberg rendelkezésében, csupán néhány apró stiláris változtatás javasoltak a szövegben.³² Serédi Jusztinián 1928. március 27-én kelt levelében értesítette erről a kultuszminisztert. A hercegprímás kijelentette: „A püspöki kar egyébként az instrukciót szívesen látja, mert az elejét fogja venni sok kényes helyzetnek.”³³

Serédi az 1930-as években is buzgón őrködött afelett, hogy a katolikus papok nem sértsék meg az állami és társadalmi rendezvényeken vallási funkciójukat végezve egyházuk szabályait. Erre példaként idézhetjük a következő esetet. Mészáros János budapesti érseki helynök 1930. április 18-án írt levelében aziránt érdeklődött a hercegprímástól, hogy mondhat-e beszédet egy tervezett fővárosi nagygyűlésen katolikus egyházi személy, ha a protestáns felekezetek vezetői szintén felszólalnak. A demonstrációt a Szovjetunióban zajló vallásüldözés ellen tartanák. Maga Mészáros se nagyon hajlott a dologra.³⁴ Az esztergomi érsek válaszában határozottan elzárkózott azelől, hogy a katolikus egyház a rendezvényen képviseltesse magát.³⁵

Az 1930-as év egyébként a szokásostól eltérő volt a hazai katolikusok és a protestánsok kapcsolatainak történetében. Ugyanis a magyarországi katolikusság ekkor emlékezett meg Szent Imre halálának 900. évfordulójáról. Ebből az alkalmából a

³⁰ MREZsL 2.a. fond. II. 98. doboz, a. csomó. Egyházi sérelmek orvoslása 1927-1931. és 1939. Iktatószám nélküli irat. A VKM 318/1928. elnöki számú átirata. Tervezet az Országos Testnevelési Tanács számára.

³¹ MREZsL 2.a. fond. II. 98. doboz, a. csomó. 1088/1928.

³² A magyar katolikus püspökkari tanácskozások... I.kötet. Id. mű, 215.p.

³³ EPL Cat. D/a. Püspökkari tanácskozások háttéranyaga 1928-1940. 356/1928.

³⁴ EPL Cat. D/c. 1269/1930. Mészáros János levele Serédi Jusztiniánnak 1930. április 18-án.

³⁵ EPL Cat. D/c. 1269/1930. Serédi Jusztinián levele Mészáros Jánosnak 1930. április 22-én.

katolikus főpásztorok Szent Imre jubileumi évet hirdettek. Az erről szóló püspökkari körlevelet 1929. november 5-én tették közzé.³⁶ Az ünnepi esztendő egyházi és állami rendezvényei 1930. április 5-től november 16-ig tartottak. A megsokasodott népmissziók, nagygyűlések, zárandoklatok és körmenetek részben a hazai katolicizmus nagyságát és erejét voltak hivatottak sugározni.³⁷ Ez próbára tette a reformátusok és az evangélikusok türelmét. Különösen bántották a reformáció követőinek érzékenységet az olyan megnyilatkozások, mint Huszár Károly „A Szent Imre-év jelentősége” című írása. A volt miniszterelnök a jubileumra megjelent emlékkönyvben kijelentette: „Az egész magyarság legszebb lélekvirága Szent Imre.”³⁸ Ezzel egyszerűen semmibe vette a protestánsokat, akik Imre herceget nem tisztelték szentként, s jelentőségéről egészen másként vélekedtek, mint Huszár. Gyakorolta viszont a számára ilyen kérdésekben kötelező tapintatot Klebelsberg Kunó, aki a Szent Imre-emlékév ünnepségein való részvételtől szóló rendeletében csak a katolikus vallású tanulók számára írta elő a megemlékezéseken történő megjelenést.³⁹ Összességében elmondható, hogy a nagyszabású katolikus rendezvénysorozat minden komolyabb felekezeti összetűzés nélkül zajlott le. Ettől függetlenül volt néhány eset, amikor a reformáció követői szóvá tették a jubileum kapcsán keletkezett sérelmüket. Így például a Protestáns Közös Bizottság 1931. április 17-i ülésén azt nehezményezték, hogy a budafoki állami polgári fiúiskola folyosóján Szent Imre életnagyságú szobrát állították fel. A testület úgy látta, hogy ezáltal sérült az intézmény felekezetiileg semleges jellege. Azonban tekintettel az ügy nem túlzottan nagy horderejére, az intézkedést a település evangélikus hatóságaira bízták.⁴⁰

Az 1930-as években változatlanul fennállt a katolikus-protestáns ellentét az állami, társadalmi és katonai ünnepségeken való egyházi jelenlét tekintetében. A reformáció követői számos esetben tiltakoztak az ilyen alkalmakon történő mellőzésük ellen. Erre került sor például 1932 tavaszán, a Hadirokkantak Országos Nemzeti Szövetsége (HONSz) zászlóavatása alkalmával is. A szervezet zászlóját Serédi Jusztinián szentelte

³⁶ EPL Circulares. 1929. „Szent Imre tisztelőinek üdv. az Úrban!” A magyar katolikus püspökök közös körlevele 1929 Szent Imre ünnepén. (1929. november 5.)

³⁷ A Szent Imre jubileumi év országos programja megtalálható a következő helyen: Emlékkönyv Szent Imre herceg 900 éves jubileumára. Szerk.: Balanyi György és Schütz Antal. Stephaneum Nyomda R.T., Budapest, 1930. 95-100.p.

³⁸ Id. mű, 8.p.

³⁹ EPL Circulares. 1930/IV. 39-40.p.

⁴⁰ MREZSL 2.a. fond. IV. 128. doboz, c. csomó. Közös protestáns bizottsági jegyzőkönyvek 1907-1940. 2470/1931.

fel 1932. május 29-én – hősök vasárnapján – a budapesti Szent István-bazilikában tartott misét követően. Természetesen a hercegprímás csak úgy vállalta el a kegyes aktus elvégzését, ha a HONSZ vezetősége biztosítja a református és az evangélikus egyház képviselőinek a rendezvényről való távolmaradásáról. Amikor ez kiderült, rendkívül felháborította az evangéliumi egyházakat. A fővárosi református egyházközségek elnökségeinek 1932. május 24-én tartott értekezletén elítélték a protestánsokat érő újabb hátrányos megkülönböztetést. Ennek igazságtalanságára rámutatva kijelentették: „Mikor az ezeréves Magyarországért hadba kellett szállni, nemcsak egy felekezet fiait szólították harcba; mikor a zászló becsületéért életet kellett áldozni, nemcsak egy felekezet katonái hullatták véréüket.” Ebből következően teljes joggal állapították meg: „Sok százezer protestáns hadirokkant lelkén jóvá nem tehető sérelem volna tehát az, ha zászlójuk felszentelésénél nekik és anyaszentegyházuk papjainak a kerítésen kívül volna a helye.”⁴¹ Végül az értekezlet résztvevői felszólították a HONSZ vezetőit, hogy változtassanak az ünnepség tervezett menetén. A reformátusság előjáróit pedig felkérték, hogy a kormánynál próbálják meg elérni annak gyors és érélyes közbelépését. Az evangélikus egyház irányítói szintén tiltakozásukat jelentették be a felekezetüket érő újabb méltánytalanság ellen. Ravasz László református és Raffay Sándor evangélikus püspökök megtették a szükséges lépéseket a hadirokkantak szövetségénél és az illetékes kormányszerveknél. Hiába volt azonban minden igyekezetük. A katolikus kánonjogi előírásokhoz mereven ragaszkodó Serédi álláspontja győzött. Egyedül ő szentelte fel a zászlót.⁴² Ezért Ravasz és Raffay visszalépett a HONSZ védnökségéből. A protestáns hadirokkantak számára pedig külön istentiszteletet tartottak 1932. május 29-én a budapesti Deák téri evangélikus templomban. Ezen a reformációt követők összefogásának jegyében Ravasz püspök végezte az igehirdetés szolgálatát. Az eseményről beszámoló Református Figyelő című hetilapban Muraközy Gyula lelkész - aki a kiadvány egyik szerkesztője volt - megállapította: „Ismét előtérbe lépett az államvallás kísértete, a római kánonnak azzal a gögöcs rendelkezésével, hogy Róma

⁴¹ Meddig még? A magyar reformátusság és az egész magyar társadalom egységes állásfoglalására van szükség a felekezeti béke megbontásával szemben! = Református Figyelő. Szerk.: Victor János, Muraközy Gyula, Bereczky Albert. 1932. május 28. 177.p.

⁴² Hamar István: Legyen vége az egyoldalú felekezeti irányzatnak! = Kálvinista Szemle, 1932. június 4. 181-182.p.

papja ne legyen kitéve összehasonlításnak más felekezetek lelkészeivel, tilos lévén bármiféle hazafias, vagy társadalmi ünnepségen való együttműködés.”⁴³

1932-ben volt még egy eset, amikor a széles közvélemény figyelmét felkeltő eseményen a protestáns lelkészek nem lehettek jelen hivatalos minőségükben. Ez a Nógrád és Hont közigazgatásilag egyelőre egyesített vármegye területén levő Romhányban történt. 1932. október 9-én avatták ugyanis fel a Rákóczi-szabadságharc romhányi csatájának emlékművét, amelyet csak katolikus szertartással szenteltek fel.⁴⁴ Az ügy pikantériáját az adta, hogy az ünnepséget a református Soldos Béla főispán felügyelete alatt szervezték. Jelen volt rajta az evangélikus Gömbös Gyula miniszterelnök és Sztranyavszky Sándor - a Dunáninneni Evangélikus Egyházkerület felügyelője – akit nemsokára a kormánypart elnökévé választottak. Azt azonban még rájuk való tekintettel sem lehetett elérni, hogy a két nagy hazai reformált egyház lelkészei szintén megáldhassák az emlékművet. Az esetet a helyi protestánsok illetékesei jelentették egyházi feletteseiknek. Az evangélikusok 1932. november 18-án tartott egyetemes közgyűlésén a jelenlevők erről tárgyalva megállapították, hogy az evangéliumi egyházakat az állami és társadalmi rendezvényeken a katolikusok hivatalos közreműködésével szemben rendszeresen mellőzik. A kormánynál tett ezirányú panaszaikkal semmi eredményt nem tudtak elérni és erre már nincs is reményük. Így a tanácskozó testület a további sérelmek elkerülése végett elhatározta, hogy egy újabb beadványt intéz az állami vezetéshez. Ebben azonban már nem azt kérik, hogy hivatalos eszközökkel tegyék lehetővé a katolikusokkal együtt való jelenlétüket az ünnepi alkalmakon. Ellenkezőleg! Azt indítványozzák, hogy semmilyen egyházi szertartás ne legyen azokon az eseményeken, amelyeken a katolikus papok nem hajlandók együtt szerezni a protestáns kollégáikkal.⁴⁵ A közgyűlés erről a határozatáról értesítette a református egyház egyetemes konventjét és a Protestáns Közös Bizottságot. A konvent elnöksége szintén megtette a maga részéről a szükséges lépéseket. Ennek következtében az 1933. május 4-i konventi ülésen tárgyalhatták Hóman Bálint választát. A kultuszminiszter arról értesítette a reformátusok központi igazgatási testületét, hogy már

⁴³ M. Gy. [Muraközy Gyula]: A hadirokkantak zászlója. = Református Figyelő, 1932. június 4. 181-182.p.

⁴⁴ EOL Eei. 62. doboz. 1015/1932.

⁴⁵ EOL Eek jkv. V.kötet. Az 1932. november 18-i közgyűlés jegyzőkönyve. 18-19.p.

intézkedett az ügyben.⁴⁶ Az intézkedés lényegére vonatkozóan bővebben a Protestáns Közös Bizottság 1933. május 23-án tartott ülésének jegyzőkönyve ad tájékoztatást. Eszerint Hóman felkérésére Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter bizalmas köriratot küldött a főispánoknak. Arról értesítette őket, hogy ahol az egyoldalú vallási szertartás felekezeti érzékenységre adhat okot, ott az ünnepélyeket kizárólag polgári keretek között kell megtartani.⁴⁷ Ezt az eljárást a reformáció követőinek közös testülete ugyanúgy tudomásul vette, mint a reformátusság és az evangélikusság illetékes irányító szervei.

Hiába történt azonban határozott lépés állami részről a világi rendezvényeken való egyházi jelenlét kompromisszumos szabályozására vonatkozóan, a problémás esetek nem értek véget. Ezért aztán Kapi Béla 1936 szeptemberében készült püspöki jelentésében egy évre visszamenőlegesen csupán a Dunántúli Evangélikus Egyházkerület területén a következő sérelmeket sorolta fel: Az Országos Frontharcos Szövetség csornai és kaposvári csoportjának zászlóavatási ünnepségén csak katolikus pap szentelte fel a lobogót. Igaz, utóbbi helyen egy későbbi alkalommal evangélikus szertartásra is sor került. A tabi ipartestület zászlaját nem áldhatták meg protestáns lelkészek. A soproni tűzrezred emlékművének leleplezésénél szinté kizárólag katolikus szertartást terveztek. Azonban ott a protestánsok határozott fellépésére a Honvédelmi Minisztérium erőyes közbeavatkozása megakadályozta a reformált felekezetek lelkészeinek mellőzését.⁴⁸

Időközben a magyarországi katolicizmus számára újabb nagy évforduló közeledett. 1938-ban volt 900 esztendeje annak, hogy államalapító királyunk meghalt. A magyar népet a keresztény hitre térítő uralkodót a katolikus egyház szentjei sorában tiszteli. Érthető tehát, hogy a magyar főpásztorok impozáns rendezvénysorozattal kívántak megemlékezni Szent Istvánról. Mivel első uralkodónk, az önálló magyar államiság megteremtője volt, ezért az ország vezetése szintén fontosnak tartotta a jubileum nagyszabású megünneplését. A magát keresztény-nemzetinek definiáló rendszer irányítói számára teljesen természetes volt, hogy a világi és az egyházi emlékezést

⁴⁶ A Magyarországi Református Egyház Egyetemes Konventje Budapesten, 1933. évi május hó 3-5. napjain tartott ülésének jegyzőkönyve. Hivatalosan kiadta: Benedek Zsolt. Bethlen Gábor Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, Budapest, 1933. 265.p.

⁴⁷ Ugyanott. Valamint MREZsL 2.a. fond. IV. 129. doboz, a. csomó. Közös Protestáns Bizottság ügyei 1908-1936. Iktatószám nélküli irat. Jegyzőkönyv a két protestáns egyházat közösen érdeklő ügyek tárgyalására kiküldött bizottságnak 1933. május 23-án tartott üléséről. 15-16.p.

⁴⁸ EOL Eei. 81. doboz. 1248/1936. 6.p.

hangolják össze. Így a Szent István-emlékévet állami rendezvényként hirdették meg, de kiemelt szerepet játszott benne a katolikus egyház. Az országos ünnepek jó lehetőséget adtak a területi revíziós törekvések fő ideológiai alapját jelentő Szent István-i állameszme minden addiginál szélesebb körű népszerűsítésére. Ugyanakkor kiváló alkalom nyílt arra, hogy hazánk magára vonja a külföld figyelmét. Mindezt jól tudva Horthy Miklós kormányzó már 1936. augusztus 20-án felszólította Gömbös Gyula miniszterelnököt és kormányát, hogy megfelelő módon gondoskodjanak a jubileum előkészítéséről.⁴⁹ Még 1936. augusztus végén megalakult a Szent István Emlékév Végrehajtó Bizottsága. Hamarosan létrehozták a Szent István Emlékév Országos Bizottságát is, hogy a hivatali és társadalmi előkelőségek felekezetre való tekintet nélküli bevonásával még nagyobb hangsúlyt adjanak az előkészületeknek. Így a katolikus előkelőségek mellett meghívást kaptak a testületbe a református egyházkerületek püspökei és főgondnoki. Ők azzal a feltétellel fogadták el ezt a megítéltetést, hogy „...a rendezendő ünnepek kizárólag nemzeti ünnepek jellegével fognak bírni...”⁵⁰ Szintén a katolikus rendezvényektől való elkülönítést feltételezve vállalták a tagságot az evangélikus egyházi vezetők. A bizottság egyik társelnöki posztját Sztranyavszky Sándor, a képviselőház elnöke, majd földművelésügyi miniszter és a Dunáninnyi Evangélikus Egyházkerület felügyelője töltötte be.⁵¹ A grémium legfőbb védnöke a református Horthy Miklós lett.

Államalapítónk az egész világot átfogó katolicizmus szentjei közé tartozik. Ezért a magyar katolikuság joggal kérte, hogy halálának 900. évfordulóját egyházuk úgy ünnepelje meg, hogy közben más országok katolikusai több ismeretet szerezzenek hazánkról. Erre legjobb lehetőségként az kínálkozott, hogy a katolikus egyház talán legnagyobb szabású ünnepségsorozatának, az eucharisztikus világkongresszusoknak soronkövetkezőjét nálunk rendezzék meg. E terv megvalósításáért a magyar katolikus püspöki kar már hosszú évek óta mozgósította minden összeköttetését a külföldi katolikus szervezeteknél. Különösen kiemelkedett ezen a téren Serédi Jusztinián esztergomi érsek tevékenysége.⁵² Ennek eredményeként a magyar katolikus sajtó 1936. december 6-án közönlhetette az örömhírt olvasóival: a Szent István-jubileum alkalmából a

⁴⁹ A Szent István Emlékév. Id. mű, 3.p.

⁵⁰ MREZsL 2.a. fond. II. 103. doboz, c. csomó. Emlékünnepek: István király napja 1926-1949. 918/1938.

⁵¹ EOL Eei. 87. doboz. 277/1938.

⁵² Meszlényi Antal: A magyar hercegrímások arcképsorozata (1707-1945). Szent István Társulat, Budapest, 1970. 420.p.

XXXIV. Nemzetközi Eucharisztikus Kongresszus – másként XXXIV. Eucharisztikus Világkongresszus – rendezésének jogát Budapest kapta meg.⁵³ A katolikus egyház a kongresszusra és a Szent István-jubileumra való felkészülést egybekapcsolta, s ennek keretét adva meghirdette a „kettős szentévet”, melynek megnyitására 1937. május 23-án került sor. A Magyar Katolikus Püspöki Kar egyházi részről mindkét ünnepségsorozat szervezésével az Actio Catholicát bízta meg. 1937 végén pedig körlevelet adtak ki, melyet 1937. december 31-én olvastak fel az ország katolikus templomaiban.⁵⁴ A pástorlevél hódolni hívta a magyarságot a szent király emléke elé. Az 1938-as esztendő első hónapjai az egész országban az eucharisztikus világkongresszusra és a Szent István-évfordulóra történő előkészületek jegyében teltek. A katolikusok eucharisztikus missziókat, triduumokat, lelkigyakorlatokat, eucharisztikus gyűléseket és napokat rendeztek a kongresszus lelki előkészítésére. Ezek méretei messze meghaladták az 1930-as Szent Imre-év eseményeiét. Eközben a Szent István Emlékév Végrehajtó Bizottsága szintén végezte feladatait a jubileum előkészítése során, de: „A bizottság már megalakulásakor kimondta, hogy nem kíván befolylni az Eucharisztikus Kongresszus ügyeibe, amelynek (sic!) intézésére már megalakultak a hivatott szervek s az 1938 májusában tartandó egyházi ünnepségeket rendezési és illetékességi szempontból különálló ünnepségeknek tekinti.”⁵⁵ Az ország vezetése tehát az eucharisztikus világkongresszust jogilag tisztán katolikus felekezeti rendezvénynek tekintette, mint ahogyan az valóságosan az is volt. A Szent István-emlékévet viszont hivatalos állami rendezvénysorozatként kezelték. Ezért a protestánsok hitelveik megsértése nélkül kapcsolódhattak be az emlékév eseményeibe, míg a kongresszusi megmozdulásoktól távol tartották magukat.

Az 1938. május 25-29. között megtartott budapesti eucharisztikus világkongresszus hatalmas tömegeket megmozgató, látványos ünnepségei teljes sikerrel zárultak.⁵⁶ A rajtuk részt vevő külföldi főpapok, hívők és újságírók számára a rendezvények azt az üzenetet sugározták, hogy a háborús lázban égő Európában Magyarország a rend és a

⁵³ A hercegprimás szözata a magyar társadalomhoz. = Nemzeti Újság, 1936. december 6. 7.p. Az eucharisztikus kongresszusok a katolikus egyház fényes külsőségekkel megrendezett ünnepségei az oltárszentség tiszteletére. Rendeznek helyi, egyházmegyei, országos és nemzetközi eucharisztikus kongresszusokat. Az első nemzetközit 1881-ben tartották Lille-ben. A nemzetközi eucharisztikus kongresszusok valóban világméretűvé a két világháború között váltak.

⁵⁴ Gergely Jenő: Eucharisztikus Világkongresszus Budapesten /1938. Id. mű, 79.p.

⁵⁵ A Szent István Emlékév. Id. mű, 4.p.

⁵⁶ A kongresszusi előkészületekről és eseményekről szóló részletes beszámólót lásd: A XXXIV. Nemzetközi Eucharisztikus Kongresszus emlékkönyve. Id. mű, 5-239.p.

béke szigete. A kongresszus problémamentes lebonyolításához elengedhetetlen volt a katolikus szervezők és a világi hatóságok szoros és hatékony együttműködése. Ez azonban még nem lett volna eléendő a kívánt eredmények eléréséhez. Szükség volt hozzá a hazai katolikusok és protestánsok viszonylag nyugodt kapcsolatának biztosítására is. A korábbi évekhez hasonlóan feszült felekezeti közeli légkörben számítani kellett volna arra, hogy a reformáció követői erőteljesen támadni fogják a számukra katolikus erődemonstrációnak ható világkongresszust. Ez megnehezítette volna a rendezők munkáját. Ezt felismerve már 1937 elejétől békésebb magatartást kezdtek tanúsítani a Rómához hű magyarországi körökben az evangéliumi egyházak iránt. Még párbeszédet is kezdeményeztek arról, hogy lehetséges-e a keresztyény egyházak uniója, vagy legalább baráti együttműködése. (Ennek részletezésére később kitérünk.) A világkongresszus sikeres lebonyolítását össznemzeti érdeként tüntették fel. Arra hivatkoztak, hogy a rendezvény eredményessége komoly hasznot hozhat külpolitikai téren Magyarországnak. Gróf Zichy János – országgyűlési képviselő és a katolikus közélet nagy befolyású szereplője – már 1937 januárjában így nyilatkozott: „Kapcsoljunk ki a szent évre minden érzékenykedést, minden keserűséget, minden jogos aspirációnak érvényre juttatására irányuló törekvés tényleges megnyilatkozását. Itt a világ összes katolikussai fognak ünnepet ülni, mely ünnepet nem zavarhatja meg semmi disszonancia.”⁵⁷ Zichy nyilatkozatával kapcsolatban a Református Élet című hetilap 1937. január 16-i száma megjegyezte, hogy nyilvánvaló a katolikusok törekvése nagy megmozdulásuk idején a felekezeti nyugalom biztosítására. A cikkíró kifejtette, hogy a protestánsoknak szintén érdeke a katolikusokhoz fűződő kapcsolataik normalizálása. Azonban rámutatott, hogy Zichy csak taktikai megfontolásból akarja a felekezeti viták háttérbe szorítását, mert a katolikusoknak átmenetileg az a hasznos. Ez pedig nem hozhat igazi változást a két nagy keresztyény irányzat hazai viszonyában.⁵⁸

A református és az evangélikus egyház vezetői alaposan átgondolták a budapesti eucharisztikus világkongresszussal kapcsolatos magatartásukat. Figyelembe vették a nemzeti érdekeket, az állami vezetés elvárásait és azt, hogy a katolikus-protestáns viszony ideiglenes javulása kiindulási alapja lehet egy hosszabb távú pozitív folyamatnak. Ezért úgy döntöttek, hogy tartózkodó álláspontra helyezkednek és nem gördítenek akadályokat az esemény lebonyolítása elé. Ettől függetlenül mindent

⁵⁷ Gróf Zichy János és az eucharisztikus kongresszus. = Református Élet, 1937. január 16. 25.p.

⁵⁸ Ugyanott.

megtettek, hogy híveiket erősítsék saját vallási meggyőződésükben, ellensúlyozva ezzel a kongresszus várható hatását. Erre irányuló tevékenységüket összehangolták. Törekvéseik eredményességének növeléséhez segítséget kaptak Gerhard Ohlemüllertől, a Protestáns Világszövetség főtítkárától. Ohlemüller Budapestre utazott és 1938. február 11-én bizalmas értekezletet tartott a református és evangélikus egyházi vezetőkkel. A megbeszélés eredményeként a következőkben állapodtak meg: 1. A hazai két nagy protestáns egyház irányítói ünnepélyes közös nyilatkozatban fejtik ki az eucharisztikus világkongresszussal és a Szent István-emlékévvvel kapcsolatos állásfoglalásukat. Ezt német, angol és francia nyelven is közzé teszik. Erre azért van szükség, mert a katolikus propaganda külföldön a kettő eseményt összemossa s ez megzavarja az ottani protestánsokat. A nyilatkozat megszövegezését Ravasz László és Kapi Béla püspökök vállalták. 2. A világkongresszus eseményeiről az Internationales Protestantisches Presse-Büro (Nemzetközi Protestáns Sajtóiroda) ad részletes tájékoztatást magyar, német, angol, francia, svéd és esetleg holland nyelvű kiadványában. Ezért a sajtóiroda munkatársai Ohlemüller vezetésével hivatalosan jelen lesznek a kongresszusi eseményeken. 3. A Protestáns Világszövetség 1938 októberében Strasbourgban tartandó nagygyűlésén foglalkoznak a budapesti kongresszus tanulságaival.⁵⁹

A fenti határozatok értelmében Ravasz László és Kapi Béla elkészítette az ünnepélyes nyilatkozatot, melyet a Protestáns Közös Bizottság 1938. március 3-i ülésén véglegesítettek.⁶⁰ A deklarációt 1938. március 21-i keltezéssel körlevélként küldték meg a református és az evangélikus gyülekezetekhez. Aláírták mindkét egyház püspökei és világi vezetői. A pásztorlevél határozottan elkülönítette egymástól az államalapítóról történő megemlékezést és az eucharisztikus világkongresszust. Előbbivel kapcsolatban leszögezte: „Hagyományos nemzethűségünk és példaadó hazafiságunk nemcsak arra indít, hogy saját egyházaink körében nagy királyunk alakját az Ige fényében szemléljük, hanem arra is kötelez, hogy a nemzeti ünneplés nagy közösségéből is részt kérjünk.”⁶¹ Utóbbira vonatkozóan pedig így foglaltak állást: „Római katolikus testvéreink eucharisztikus kongresszusra sereglenek össze a világ minden részéből, hogy

⁵⁹ MREZsL 2. a. fond. II. 101. doboz, b. csomó. Eucharisztikus kongresszus 1937-1938. 1594/1938. 12-14.p. Az érdekesség kedvéért említjük meg, hogy Ohlemüller eredetileg katolikus, sőt jezsuita szerzetes volt. Később tért át a protestantizmus táborába. Vö.: Ohlemüller Gerhard. = Evangélikus Élet, 1941. július 12. 4-5.p. A cikk Ohlemüller nekrológja.

⁶⁰ EOL Eei. 90. doboz. 1691/1938.

⁶¹ MREZsL 2. a. fond. II. 101. doboz, b. csomó. Iktatószám nélküli irat. Körlevél a magyarországi református és evangélikus egyház pásztoraihoz és gyülekezeteihez. 1938. március 21.

hódoljanak az oltári szentségben hitük szerint testet öltő Krisztus előtt. Bizonyára mindenki, aki a reformáció hű gyermeke, világosan látja és határozottan érzi, hogy öntudatos református és evangélikus keresztyén ember ezzel az ünnepléssel semmiféle lelki közösséget nem vállalhat, mert az oltári szentségről szóló római katolikus dogma hitünk tanításával merőben ellenkezik. Kíváncsnak tarjuk azonban, hogy római katolikus testvéreink ünneplését részünkről semmiféle bántó hang meg ne zavarja. Viszont ugyanakkor önmagunk iránt tartozó kötelességnek ismerjük azt is, hogy Isten örök kijelentésén: a Szentírás alapján megállva, magunkat, gyülekezeteinket erősítsük és vigasztaljuk az evangélium ősi tanításaival...⁶²

Az Ohlemüllerrel 1938. február 11-én folytatott megbeszélés másik határozata értelmében az eucharisztikus világkongresszusról részletes beszámolót közölt az Internationales Protestantisches Presse-Büro. 1938. május 23-tól 30-ig - a kongresszus hivatalos megnyitása előtti második naptól a bezárása utáni napig - május 26. kivételével naponta jelentek meg a tudósítások. A levéltárban ránk maradt anyagban az eredetileg tervezetthez képest nincsenek svéd és holland nyelvű számok, viszont a magyarul, németül, angolul és franciául kiadott változatok mellett olasz szövegűeket is találhatunk.⁶³ Az ismertetések tárgyilagosan követik végig az eseményeket és elemzik a jelentősebb beszédeket. Természetesen a hazai református és evangélikus sajtó szintén foglalkozott a kongresszussal, bár konkrét eseményeivel nem annyira aprólékosan, mint a fenti kiadvány. 1937-1938 folyamán a protestáns lapokban, rendezvényeken, istentiszteleteken és egyéb alkalmakon fontos téma volt a világkongresszus és a Szent István-emlékév. A lelkipásztorok és a képzett világiak igyekeztek hitükben megerősíteni az egyszerű embereket. Igehirdetések, előadások, néhány kis füzet, valamint újságcikkek magyarázták el, mi a különbség az oltáriszentség – vagy ahogy a reformáció követői nevezik: úrvacsora – katolikus, evangélikus és református értelmezése között. A népszerű stílusban megírt vékony brosúrák közül említésre méltó Scholz László evangélikus lelkész „Az eucharisztikus kongresszusokról” címmel megjelent eszmefuttatása.⁶⁴ A nagyobbik hazai protestáns egyház híveihez szólt Beliczay Angéla „Részt vehetünk-e mi reformátusok az eucharisztikus kongresszuson?”

⁶² Ugyanott.

⁶³ MREZsL 2. a. fond. II. 101. doboz, b. csomó. 3495/1938.

⁶⁴ Scholz László: Az eucharisztikus kongresszusokról. Simon és Garab Könyvnyomdája, Cegléd, 1937. Ez a rövid dolgozat eredetileg a Keresztyén Igazság című folyóiratban jelent meg. Vö.: Scholz László: Mi célja van az eucharisztikus kongresszusoknak? = Keresztyén Igazság, 1937. november, 267-271.p.

című tájékoztató munkája.⁶⁵ A kálvinisták öntudatának erősítésére 1938. augusztus 23-án Debrecenben megrendezték a magyar reformátusok első világgyűlését. Az eseménnyel kapcsolatban Ravasz László határozottan kijelentette: „...ez az összejövetel nem volt ellentétetés semmi más gyűléssel szemben.”⁶⁶ A püspök megállapításától eltérően úgy véljük, hogy nem véletlenül rendezték pontosan a katolikusok „kettős szentévében” ezt a nagyszabású református megmozdulást. Az evangélikusok – jóval kevesebben lévén – nem tudták ilyen nagy formátumú egyházi megnyilvánulással ellensúlyozni a katolikus demonstrációt. Azonban a tőlük telhetőt ők is megtették. Amíg az oltáriszentség tiszteletére összegyűlt százezrek hőmpölyögtek a fővárosi utcákon, addig Budapest evangélikus templomaiban esténként istentiszteleteket tartottak. Az ezeken elhangzó igehirdetések és az alkalmakat záró ünnepélyes úrvacsoravétel igyekezett erősíteni hitükben a megjelenteket.⁶⁷

A világkongresszus evangélikusságra gyakorolt hatását illetően a felekezet vezetői alapvetően pozitív értékelést adtak. A lutheránus püspökök közül leginkább Raffay Sándornak okozott problémát a katolikus rendezvénysorozat, hiszen az ő székhelye volt Budapesten. Ennek ellenére Raffay a Bányai Evangélikus Egyházkerület 1938. szeptember 6-7-i közgyűlésén kijelentette: „...meg kell dicsérnem népünket is, mely az eucharisztikus kongresszus alatt tanúsított kímélő és figyelmes magatartásával és vigyázásával megmutatta, hogy a mások ünneptartásának napjain is tud a Krisztus evangéliumához méltó módon viselkedni s nemcsak meg nem ingott hitében és az evangélium egyházához való hűségében, hanem abban csak még jobban megerősödött.”⁶⁸ A reformátusság irányítói ugyancsak meglelégedéssel nyugtázták híveik magatartását a katolicizmus nagyszabású rendezvényével kapcsolatban. Ravasz László szintén ezen az állásponton volt. A Református Élet 1938. szeptember 3-i száma részleteket közölt a dunamelléki egyházkerület püspökének beszédéből, amit az Országos Református Lelkészegyesület szokásos közgyűlésén mondott el. Ebben Ravasz megállapította, hogy a reformátusok hitüket komolyan vevő emberekként, tiszteletteljes tartózkodással viszonyultak a világkongresszushoz. A másik fél ezzel kapcsolatos reakcióját illetően kijelentette: „Örömmre szolgál, hogy ezt katolikus

⁶⁵ Beliczay Angéla: Résztt vehetünk-e mi reformátusok az eucharisztikus kongresszuson? Sylvester Nyomda, Budapest, 1938.

⁶⁶ Az út 1938-ban. Dr. Ravasz László püspök, az ORLE elnöke megnyitó beszédéből. =Református Élet, 1938. szeptember 3. 331.p.

⁶⁷ EOL Eei. 88. doboz. 741/1938.

⁶⁸ EOL BEEk Lt. Ka. Kgy jkv. Az 1938. szeptember 6-7-i közgyűlés jegyzőkönyve. 12-13.p.

résről is észrevették és méltányolták, ha talán nem is olyan mértékben, aminőben rajtunk kívül álló szempontokból kívánatos lett volna.”⁶⁹

A katolikus egyház hazai vezetői elégedettek voltak az eucharisztikus világkongresszussal. Tudták jól, hogy a protestánsok semleges tartózkodása nélkül nehezebb - vagy talán lehetetlen – lett volna a ténylegessel megegyező sikerrel lebonyolítani a nagyszabású rendezvényt. Ennek ellenére a kongresszusról megszületett katolikus értékelések nemigen utaltak arra, hogy méltányolnák a reformátusok és az evangélikusok visszafogott viselkedését. Sőt! Huszár Károly a Magyar Kultúra című katolikus folyóirat 1938. június 5-i számában „A kongresszus után” címmel megjelent cikkében éppenséggel leckéztető módon szólt a reformáció hazai követőihez. A volt miniszterelnök egyébként jelentős szerepet játszott a világkongresszus megszervezésében.⁷⁰ A rendezvény jelentőségét elemezve kijelentette, hogy a „nemkatolikus keresztények” érzékenységét bántó megnyilvánulásra nem került sor az impozáns megmozduláson. Ezt például állítva a protestánsok elé, a következőt üzentek nekik: „Nagyon kívánatos volna, hogy azok, akik nem katolikusok, a jövőben hasonlóképpen (sic!) cselekednének.”⁷¹ Huszárnál tárgyilagosabb hangot ütött meg Serédi Jusztinián, amikor 1938 júniusának elején háláját nyilvánította Budapest vezetésének és lakosságának a kongresszus lebonyolításához nyújtott segítségükért. A hercegprímás erre vonatkozó közleményében egyebek mellett ez állt: „Nemcsak papjainknak és kedves híveinknek, de kivétel nélkül minden magyar testvérünknek nyilvánosan is kifejezem elismerésemet és köszönetemet.”⁷² Bár az esztergomi érsek nem nevezte meg a protestánsokat, de olyan fogalmazást használt, amibe ők ugyancsak beleérthetők voltak.

1938. május 30-án - az eucharisztikus világkongresszus bezárását követő napon - került sor a Szent István-émlékév katolikus egyházi megnyitójára. A jubileumi év állami megnyitása június 25-én történt meg az Országház kupolacsarnokában, a Szent István Emlékév Országos Bizottságának díszközgyűlésével. Ezt követően országszerte

⁶⁹ Az út 1938-ban. Dr. Ravasz László püspök, az ORLE elnöke megnyitó beszédéből. =Református Élet, 1938. szeptember 3. 330.p. Baltázár Dezső 1936-ban bekövetkezett halála után Ravasz Lászlót választották az Országos Református Lelkészegyesület elnökévé. Vö.: Kónya István: A magyar református egyház felső vezetésének politikai ideológiája a Horthy-korszakban. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967. 99.p.

⁷⁰ Gergely Jenő: Id. mű, 94-95.p.

⁷¹ Magyar Kultúra, 1938. június 5. 326.p.

⁷² EPL Serédi Jusztinián magánlevéltára. 8. doboz. Kongresszusi iratok. Iktatószám nélküli irat. Főpásztori köszönet Budapest közönségének.

megsokasodtak az emlékünnepek, szobor- és képleleplezések, újonnan épült, vagy felújított létesítmények átadásai. A hivatalos állami ünnepek az 1938. augusztus 15. és 20. közötti napokban, az ún. „Szent István hetében” összpontosultak. Augusztus 15-én felavatták a restaurált esztergomi Árpád-kori királyi palotát, és a Szent Tamás-hegyen Antal Károly Szent István-domborművét. Augusztus 16-án, 17-én és 19-én a budai Vár királyi palotájának márványtermében közszemlére tették ki a Szent Koronát. Augusztus 18-án az országgyűlés két háza együttes ülést tartott Székesfehérváron államalapítónk emlékére. Ekkor hoztak törvényt „Szent István király dicső emlékének megörökítéséről”. Augusztus 20-án a megszokottnál még fényesebb külsőségek között tartották meg Budapesten a Szent István-napi Szent Jobb-körmenetet.⁷³ Első uralkodónk ereklyéjét azonban a jubileumi év alkalmából nemcsak a szokásos fővárosi körmenetben láthatta hazánk népe. A Szent Jobbot ugyanis már ezt megelőzően, május 31. és július 5. között országjáró körútra vitték az Aranyvonaton.⁷⁴

A református és evangélikus egyházi vezetők 1938. március 21-i körleveléből láthattuk, hogy a Szent István-emléket az eucharisztikus világkongresszustól eltérő módon ítélték meg. Utóbbtól, mint kizárólagosan katolikus eseménytől, távol tartották magukat. Előbbi állami rendezvényeibe viszont protestáns öntudattal kapcsolódtak be. Az ország irányítói azzal segítették elő a nem katolikus hívők részvételét az ünneplésben, hogy augusztus 20-át Szent István emlékeztére nemzeti ünnepnek nyilvánították. Erre a lépésre a protestánsok kifejezett kérésére került sor. A református egyház egyetemes konventje 1937. május 4-i ülésén foglalkozott István király történelmi jelentőségének megünneplésével. A jelenlevők a konvent elnöki tanácsának indítványa alapján úgy döntöttek, hogy kérelmezik a magyar törvényhozásnál egy olyan nemzeti ünnep bevezetését, amely államalapítónkról emlékezik meg. Azt kérték a zsinattól, hogy foglaljon állást a kérdésben és adja meg a szükséges utasításokat a konventnek. Ugyanakkor felhívták a református gyülekezeteket, hogy már 1937. augusztus 22-én istentisztelet keretében foglalkozzanak első uralkodónk dicső tetteivel.⁷⁵ A határozatok elfogadásakor hangsúlyozták, hogy nem a katolikus szentet kívánják ünnepelni, hanem a nemzet talán legkiemelkedőbb személyiségét és a magyar

⁷³ A Szent István Emlékév. Id. mű, 85.p.

⁷⁴ Gergely Jenő: Id. mű, 149-150.p.

⁷⁵ A Magyarországi Református Egyház Egyetemes Konventje Budapesten, 1937. évi május hó 3-4. napjain tartott ülésének jegyzőkönyve. Hivatalosan kiadta: Benedek Zsolt. Bethlen Gábor Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, Budapest, 1937. 353-354.p.

kereszténység alapjainak lerakóját. A reformátusok negyedik budapesti országos zsinata 1937. december 8-án támogatta az István királyról megemlékező állami ünnep bevezetéséről szóló konventi kezdeményezést.⁷⁶ Az egyetemes konvent 1938. április 28-án a zsinat utasítása értelmében tárgyalta az országgyűlés által az államalapító tiszteletére kijelölendő nemzeti ünnep ügyét. A konventi tagok felkérték Ravasz Lászlót, hogy dolgozza ki az első magyar uralkodóról való megemlékezés istentiszteleti rendjét.⁷⁷ A püspök eleget tett a megbízásnak, s az általa összeállított anyagot felhasználva zajlottak le 1938. augusztus 20-án a református istentiszteletek.⁷⁸ Az evangélikus felekezet előjárói szintén támogatták Szent István napjának állami ünnepé nyilvánítását. Számukra még könnyebb volt a változás elfogadása, mint a reformátusoknak. Hiszen számos gyülekezetükben már korábban is sor került egyházi szertartásokra augusztus 20. alkalmával. Természetesen ők sem a szentet ünnepelték Istvánban, hanem a magyar történelem és kereszténység kimagasló alakját. Ezt bizonyítja Kapi Béla dunántúli püspök egy levele, amit 1930. október 29-én írt Radvánszky Albert egyetemes felügyelőhöz.⁷⁹

Szent István napjának állami ünnep rangjára emelését a katolikusok szintén támogatták. Ők ugyanis abból a szempontból nézték a dolgot, hogy egy jeles egyházi alkalmuk össznemzeti megbecsülésben részesül. Ezért Serédi Jusztinián örömet fejezte ki, amikor Imrédy Béla miniszterelnök az István király emlékének megerősítéséről szóló törvényjavaslatot véleményezésre megküldte neki. Ebben a javaslatban szerepelt augusztus 20. nemzeti ünnepé nyilvánítása. A hercegprímás 1938. augusztus 7-én Imrédynek írt válaszában csak néhány apró változtatást tartott fontosnak a szövegben.⁸⁰ Mielőtt az esztergomi érsek által véleményezett tervezetet parlamenti szavazásra bocsátották volna, még törvényt hoztak ennek szükségességéről. Így született meg az 1938. évi XXIV. törvénycikk. Ez kimondta, hogy az országgyűlés 1938. augusztus 18-án Székesfehérváron fogja megtárgyalni a Szent István emlékéről és nemzeti ünnepéről

⁷⁶ A Magyarországi Református Egyház Budapestén 1928. évi május hó 8. napján megnyílt országos zsinatának naplója. VII. kötet. Hetedik ülészak 1937. december 7-11. Bethlen Gábor Irodalmi és Nyomdai RT., Budapest, 1938. 2201-2205.p.

⁷⁷ A Magyarországi Református Egyház Egyetemes Konventje Budapestén, 1938. évi április hó 27-28. napjain tartott ülésének jegyzőkönyve. Hivatalosan kiadta: Benedek Zsolt. Bethlen Gábor Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, Budapest, 1938. 329.p.

⁷⁸ MREZsL 2.a. fond. II. 103. doboz, c. csomó. 5320/1938.

⁷⁹ EOL Eei. 51. doboz. 1254/1930.

⁸⁰ EPL Cat. D/c. 3581/1938. Imrédy Béla levele Serédi Jusztiniánnak „1938. évi augusztus hó” keltezésel. Valamint Serédi Jusztinián válasza Imrédy Bélának 1938. augusztus 7-én.

szóló javaslatot. Az 1938. évi XXIV. törvény tervezetével 1938. június 21-én foglalkozott a képviselőház. Bizonyára nem volt véletlen, hogy előadóként a református Tasnádi Nagy András ismertette a törvényjavaslatot. A Nemzeti Egység Pártjához tartozó Tasnádi Nagy beszédét követő hozzászólók támogatásukat fejezték ki Szent István emlékének megörökítésére vonatkozóan. Közülük a katolikusok – Kenéz Béla, gróf Sigray Antal és Ernst Sándor – egyházuk szentjét is dicsérték első uralkodónk tetteinek méltatásakor. A Független Kisgazdapárthoz tartozó Tildy Zoltán kálvinista lelkészként természetesen másként viszonyult az államalapítóhoz. Azonban szintén fontosnak tartotta a törvény elfogadását, s kijelentette: „Amikor az első apostoli királyunk alakjára visszanézünk, mi magyar reformátusok is hirdetjük azt, hogy István király keresztyénsége a mi keresztyénségünk (*Éljenez és taps.*), hite a mi hitünk, izzó és forró magyarsága a mi magyarságunk, az a meggyőződése, hogy hivatása van ennek a nemzetnek a mi meggyőződésünk és mi mindannyian, akik magyarok vagyunk, magyarul érzünk ezen a földön, mélységes hódolattal és munkára, áldozatra való elszántsággal állunk itt ünnepelni az első magyar királyt.”⁸¹

A felsőházban 1938. június 27-én került sor a képviselőház által már megszavazott javaslat vitájára. A katolikus egyház nevében felszólaló Glattfelder Gyula beszéde a protestánsok szemszögéből nézve összességében visszafogottnak volt minősíthető. A csanádi megyés püspök készséges örömmel tette le a voksát amellett, hogy Székesfehérváron hozzanak törvényt az államalapítóról, mely addigi katolikus ünnepének nemzeti jelleget ad. ⁸² Igennel szavaztak a protestáns felekezetek képviselőiben nyilatkozók is. Ravasz László tömören, de nagyon világosan magyarázta el, miért van szükség erre az államjogi aktusra a protestánsok szempontjából. Kijelentette, hogy a reformáció hazai követői mély tisztelettel viseltetnek a legnagyobb magyar uralkodó iránt. Ám hitelvi okokból a Szent István-kultuszban nem vehetnek részt. Viszont ha az István királyról történő megemlékezésre minden évben nemzeti ünnep ad lehetőséget, akkor az evangéliumi hitet vallók hazánk becsületes polgárait, lelkiismereti teher nélkül kapcsolódhatnak be a népünk összetartozását kifejező rendezvényekbe.⁸³ A református püspök kristálytisztá logikával előadott

⁸¹ Az 1935. évi április hó 27-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. XX. kötet. Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat, Budapest, 1938. 9.p.

⁸² Az 1935. évi április hó 27-ére hirdetett országgyűlés felsőházának naplója. III. kötet. Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat, Budapest, 1938. 478-480.p.

⁸³ Id. mű, 480.p.

gondolatmenetét követően Kapi Béla, a dunántúli evangélikusság lelki vezetője emelkedett szólásra. Kapi ugyancsak kiállt a készülő törvény mellett, mert az István király által megteremtett keresztény államban és nemzeti szellemben látta a magyarság fennmaradásának zálogát.⁸⁴ A hozzászólások után a felsőház is megszavazta az 1938. évi XXIV. törvénycikket. Ennek értelmében aztán sor került az országgyűlés két házának együttes ülésére 1938. augusztus 18-án Székesfehérváron. Ekkor fogadták el az 1938. évi XXXIII. törvénycikket „Szent István király dicső emlékének megörökítéséről”. Ennek 2. §-a mondta ki augusztus 20. nemzeti ünnepé nyilvánítását.⁸⁵ Ezt a tényt mindhárom nagy történelmi keresztény egyház meglepéssel vette tudomásul. Korabeli katolikus vélemény szerint: „A nemzeti ünnepé való avatás kétségtelenül megtörtént volna a protestánsok követelése nélkül is, mint az állami hódolat egyik ténykedése. Ámde az is kétségtelen, hogy kívánságuk is hozzájárult ennek megtörténtéhez.”⁸⁶ Hivatalos állami ünnepnap lévén 1938. augusztus 20-án istentiszteletek keretében emlékeztek meg az ország protestáns templomaiban az államalapítóról. Például Budapesten, a Deák téri evangélikus templomban Kapi Béla püspök végezte az egyházi szertartást, amit közvetített a rádió.⁸⁷

Mint azt már említettük, a Szent István-emlékév alkalmából az országban körbehordozták a Szent Jobbot. Államalapító királyunk ereklyéjét az ún. Aranyvonat szállította, amelynek útvonalát úgy tervezték meg, hogy minden nevezetes várost érintsen. Az eredeti elgondolás alapján a május-júliusi hét utat 1938 őszén követte volna a többi. Ám Csehszlovákia sorsa körül kiéleződött a nemzetközi helyzet, s emiatt ezekre csak 1939 tavaszán került sor.⁸⁸ A Szent Jobb országjárása – vagy ahogy akkoriban nevezték: országlátása – kitűnő alkalmat nyújtott arra, hogy a vidék lakossága előtt demonstrálják az állam és a katolikus egyház jó viszonyát. Ám ezek a rendezvények ismét a katolikusok és a protestánsok közötti felekezeti feszültségeket szültek. Hiszen a reformáció követői számára a katolikus ereklyekultusz bálványimádásnak minősül. Ezért távol kell tartaniuk magukat attól. Azonban több helyen a túlbuzgó helyi

⁸⁴ Id. mű, 481-482.p.

⁸⁵ Magyar Törvénytar. Milleniumi emlékkiadás. 1938. évi törvénycikkek. Jegyzetekkel ellátták: Degré Miklós és Várady-Brenner Alajos. Franklin-Társulat, Budapest, 1939. 528.p.

⁸⁶ Czékus Géza: Szent István ünnepének nemzeti ünnepé avatása mit hozott gyakorlati szempontból? = Egyházi Lapok, 1938. augusztus, 162-165.p.

⁸⁷ EOL Eei. 89. doboz. 1110/1938. Valamint: Lámpás az oltár zsámolyán. Kapi Béla püspök feljegyzései életéről és szolgálatáról. Szerk. és jegyz.: Mirák Katalin. Kiadja a Berzsenyi Dániel Evangélikus Gimnázium (Liceum) és Kollégium, Sopron, 2004. 510.p.

⁸⁸ A Szent István Emlékév. Id. mű, 191-192.p.

hatóságok protestáns tanulókat is kivezényeltek a királyi jobb fogadására. Ez ellen természetesen szüleik és lelkészeik egyaránt tiltakoztak. Egy idevonatkozó másik problémáról Farkas István püspöknek a református egyetemes konventi elnökséghez 1938. június 9-én írt levele tájékoztat. A Tiszáninneri Református Egyházkerület lelkészi vezetője így kezdi az ügy ismertetését: „Július 4-én lesz Miskolcon az Aranyvonat befutása és végighurcolják a városon a Szent István Jobbot (sic!).”⁸⁹ Idézett mondata jól szemlélteti, hogyan vélekedett nagyon sok protestáns az ereklyével tartott körmenetekről. Farkas székhelyén a baj abból adódott, hogy a város polgármestere elrendelte, hogy a nem katolikusok is lobogózzák fel házaikat és világítsák ki ablakaikat a processzió idejére. A püspök ezt nem akarta az egyházi épületek esetében engedélyezni. A konvent vezetésétől azért kért ezzel kapcsolatban utasítást, mert attól tartott, hogy a kivilágítatlan ablakokat a „fanatikus tömeg” esetleg beveri. A konvent elnökségi tanácsa 1938. június 24-i ülésén elhangzott, hogy a másik három református egyházkerület vezetése megtagadta intézményeik feldíszítését a Szent Jób-körmenetekre. Ilyen értelmű üzenetet küldtek Farkas Istvánnak is.⁹⁰ Farkas és a konventi elnökség levelei mellett nem találtunk olyan iratot, ami arra utalt volna, hogy a püspök aggodalma beigazolódott.

Összességében megállapítható, hogy a Szent István-emlékév eseményei a szórványosan előforduló kisebb helyi konfliktusoktól eltekintve, a felekezetek egymáshoz való viszonya szempontjából nyugodtan zajlottak le. A jubileumi rendezvények evangélikus értékelését Raffay Sándor egyházkerülete már említett 1938. szeptember 6-7-i közgyűlésén adta meg. Nehezményezte, hogy az állami ünnepségsorozatban szokásos módon a katolikus egyház erős dominanciája érvényesült. Hangoztatta, hogy a protestánsokat ismét másodrangúként kezelték, pedig ők ugyancsak nagy tisztelettel fordulnak államalapító uralkodónk személye felé. Mindezek ellenére úgy érezte, hogy az evangélikusság méltó módon kapcsolódott bele a nemzeti megemlékezésekbe.⁹¹ A nagyobbik hazai protestáns egyház részéről Ravasz László a Dunamelléki Református Egyházkerület 1938. november 17-én tartott tanácskozásán elemezte az emlékév tanulságait. A püspök rámutatott, hogy katolikus oldalról próbálkozás történt az eucharisztikus világkongresszus és a Szent István-emlékév

⁸⁹ MREZsL 2.a. fond. II. 101. doboz, b.csomó. 3411/1938.

⁹⁰ MREZsL 2.a. fond. II. 101. doboz, b.csomó. 4746/1938.

⁹¹ EOL BEEk Lt. Ka. Kgy jkv. Az 1938. szeptember 6-7-i közgyűlés jegyzőkönyve. 13.p.

kereteinek összemosására. A kongresszus azonban csak a katolikusság megmozdulása volt, míg első királyunk emlékét az egész magyarság ünnepelte. Ezt a különbséget a református hívők világosan látták és protestáns öntudattal vették ki részüket a nemzet államalapítónk iránti hódolatából.⁹² A katolikusság vezetői valóban törekedtek arra, hogy a Szent István-jubileum egyházi és állami eseményeit egybekapcsolják, s felekezeti jelleggel töltsék meg a hivatalos rendezvényeket. Egyébként a „kettős szentév” lebonyolításáért felelős Actio Catholica Országos Elnöksége teljesen elégedett volt a Szent Istvánról való megemlékezésekkel. Az elnökségi tagok különösen a Szent Jobb országjárásának sikerét emelték ki, ami felülmúlta „a legvérmesebb várakozásokat is”.⁹³

Alig zárultak le államalapító királyunk emlékűnnepségei, máris újabb feszültségek keletkeztek a katolikus és a protestáns egyházi személyek együttes közszereplése terén. A Felvidék magyarlakta részeinek visszaszerzésekor tartott rendezvényeken ugyanis megint méltánytalanul bántak a reformáció egyházaival. A magyar katonák bevonulásakor sorra kerülő üdvözléseken a katolikus papok többsége nem volt hajlandó protestáns kollégaival közösen végezni egyházi szolgálatot. Csapataink után Horthy Miklós kormányzó 1938. november 6-án Komáromba, november 11-én pedig Kassára léptetett be lován.⁹⁴ Az egész ország figyelmét magára vonó kassai ünnepségen hivatalosan csak a katolikus egyház képviselői lehettek jelen. Ezzel kapcsolatban Kapi Béla, a Dunántúli Evangélikus Egyházkerület püspöke 1939. január 6-án kelt körlevelében így fejezte ki elkeseredését: „Vajjon kit terhel a felelősség, hogy a nemzet egységének boldog ünnepét a magyar protestáns egyházak mellőzésének egész sora megzavarta? Ha történeti szükség volt a római katolikus püspöknek a katolikus lakosság hódolatát tolmácsoló külön beszéde, akkor miért ítélték némaságra a református és evangélikus egyházakat? Miért utasították el a protestáns egyházak ama kérését, hogy az ő templomaikban is legyen hálaadó istentisztelet? Miért mellőzték a protestáns egyházakat annál a magasztos ünnepségnél, midőn (sic!) húsz év elmúltával magyar papi áldás hullott a magyar zászlóra?”⁹⁵ A püspök a történetekért nem a katolikus

⁹² Nagy események éve. Dr. Ravasz László püspöki beszámolójából.= Református Élet, 1938. november 19. 454.p.

⁹³ EPL Serédi Jusztinián magánlevéltára. 8. doboz. Iktatószám nélküli irat. Az Actio Catholica Országos Elnökségének beszámolója az 1937-38. munkaévről. 7.p.

⁹⁴ Sallai Gergely: Az első bécsi döntés. Osiris Kiadó, Budapest, 2002. 150.p.

⁹⁵ EOL Dunántúli Evangélikus Egyházkerület Levéltára. 53. doboz. Püspöki körlevelek. VI/1938-39. számú körlevél. 1.p.

egyházat, hanem az ünnepséget szervező állami és helyi közigazgatási hatóságokat tette felelőssé. Nem így vélekedett az Evangélikus Élet. A hetilap ugyanis 1938. november 19-i számában arról számolt be, hogy Serédi Jusztinián utasította a visszatért felvidéki katolikus papokat, hogy protestáns lelkészekkel ne működjenek együtt ünnepségeken.⁹⁶ Kassa ugyan nem az esztergomi érsekséghez tartozott, de a hercegrímás rendelkezése például szolgálhatott az ottani egyházi hatóságok számára.

A következő években újra és újra történtek olyan esetek, amelyeknél hivatalos rendezvényeken mellőzték a protestáns egyházi személyeket. Az egyik ilyen a református egyház egyetemes konventje 1939. április 20-i ülésén tárgyalta a Kecskeméti Református Egyházmegye lelkipászorainak beadványa alapján. Ez azt a panaszt tartalmazta, hogy a katonai jellegű ünnepségeken csak a katolikus tábori lelkészek szolgálatát veszik igénybe. A konvent az iratot továbbította Soltész Elemér protestáns tábori püspöknek, hogy tegyen lépéseket a probléma megoldására.⁹⁷ A reformátusok központi igazgatási testülete 1943. május 20-án foglalkozott a Békésbánati Református Egyházmegyében levő Kétegyházán történt vallássérelmi esettel. Eszerint a településen még 1942 júniusában csak katolikus szertartással szentelték fel az állami napközi otthont. A tanácskozás résztvevői a konventi elnökséget kérték fel, hogy ismételten járjon el a magyar kormánynál az ilyen esetek további bekövetkezésének megakadályozásáért.⁹⁸ Az 1944. május 4-i konventi ülésen a Nemzetvédelmi Minisztérium új helyiségeinek megáldása volt az egyik téma. Azt ugyanis még 1943-ban csak katolikus pap végezte el. A konvent immár sokadszorra azzal a kéréssel fordult az illetékes kormányszervekhez, hogy „...olyan épületeknek vagy más létesítményeknek, amelyek nem csupán egy vallásfelekezet, hanem általában az egész közösség érdekét szolgálják, ünnepélyes megnyitásánál vagy rendeltetésére átadásánál, ha vallásos szertartás egyáltalán igénybevételik, valamennyi érdekelt keresztyén vallásfelekezet egyházi szertartása foglaljon helyet, mert a csupán egy vallásfelekezet közreműködésével tartott ünnepély azt a látszatot kelti, mintha az ünnepélyt tartó intézmény nem az egész nemzetet, hanem csupán egy vallásfelekezet javát kívánna

⁹⁶ Ünneprontók. = Evangélikus Élet, 1938. november 19. 6-7.p. A cikk L.M.V. aláírással jelent meg.

⁹⁷ A Magyarországi Református Egyház Egyetemes Konventje Budapest, 1939. évi április hó 19-20. napjain tartott ülésének jegyzőkönyve. Hivatalosan kiadta: Benedek Zsolt. Bethlen Gábor Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, Budapest, 1939. 319.p.

⁹⁸ A Magyarországi Református Egyház Egyetemes Konventje Budapest, 1943. évi május hó 19-20. napjain tartott ülésének jegyzőkönyve. Hivatalosan kiadta: Kiss József. Bethlen Gábor Irodalmi és Nyomdai RT., Budapest, 1943. 464-465.p.

szolgálni, ami egyrészt téves megítélésre, másrészt keserűségre adhat alkalmat és a keresztyén vallásfelekezetek között szükséges, nemzeti szempontból is megbecsülhetetlen jelentőségű egyetértésnek megzavarására alkalmas.”⁹⁹ Ez a barokk szerzőket megszegyenítő hosszúságú körmondat jól foglalta össze a protestánsok álláspontját a szóban forgó kérdésben. Ám ekkor már kisebb gondja is nagyobb volt az illetékeseknek, mit ennek gyakorlati megvalósítási lehetőségein töprengeni.

A katolikus és a protestáns lelkészek állami, katonai és társadalmi rendezvényeken történő együttes közreműködésének problémája végigkísérte az egész Horthy-korszakot. Szorosan kapcsolódott hozzá a nagyszabású felekezeti ünnepségsorozatok más vallási közösségek részéről való tolerálhatósága. Az előző két fejezetben tárgyalt kérdésekhez hasonlóan ezen a téren sem született a Rómához hű és a reformációt követő egyházak számára egyaránt elfogadható, átfogó megoldás. Az eddig elemzett vitatémákon kívül még számos – ám a vizsgáltaknál kisebb horderejű – jelenség terhelte a kereszténység két nagy irányzatának viszonyát az 1919 és 1945 közötti Magyarországon. Úgy véljük azonban, hogy a leírtakkal megfelelően tudtuk szemléltetni azokat a sokszor anakronisztikusan éléssé váló ellentéteket, melyek a katolikus és a protestáns egyházak között léteztek hazánkban az első világháború végétől a második befejeződéséig. Természetesen ezek nem voltak függetlenek a katolikusok és a protestánsok kapcsolatának nemzetközi vonatkozásban tapasztalható alakulásától. Azonban nálunk a történelmileg kialakult rossz reflexek egyházi téren is kevésbé épültek le, mint Európa szerencsésebb nyugati régiójában. Így aztán a korabeli magyar társadalmat feszítő gazdasági, politikai és szociális problémák kiegészültek egy vallási vetülettel. A Horthy-korszak közéletében fontos tényezőként volt jelen a hazai katolicizmus és protestantizmus sokszor látványosan konfliktusos viszonya.¹⁰⁰ A keresztyén felekezetek meg-megújuló torzalkodásai pedig olyan energiákat emésztettek fel, amelyek birtokában katolikusok és protestánsok egyaránt még többet tehettek volna saját fejlődésükért és a magyarság szolgálatáért.

⁹⁹ A Magyarországi Református Egyház Egyetemes Konventje Budapesten, 1944. évi május hó 4. napján tartott ülésének jegyzőkönyve. Hivatalosan kiadta: Kiss József. Bethlen Gábor Irodalmi és Nyomdai RT., Budapest, 1944. 305.p.

¹⁰⁰ Hatos Pál: A magyar protestantizmus és eszmei fordulata Tisza Istvántól Ravasz Lászlóig. = Múltunk. Politikatörténeti folyóirat. Felelős szerk.: Sipos Balázs. 2005/1. szám, 114.p.

V. Törekvések a hazai katolikus és protestáns egyházak kapcsolatainak javítására

V. 1. Kísérletek a katolikus és protestáns felekezetek együttműködésének megvalósítására az 1920-as évek Magyarországon

Dolgozatunk eddigi részében a Horthy-korszak katolikus-protestáns egyházi kapcsolatait terhelő számos tényező közül a legjelentősebbeket mutattuk be. Ezek a problémák az egész időszakban fennálltak, s igen széles körben hatottak. A vegyes házasságban élő több százezer ember életében a reverzálisok erőltetése okozott komoly lelkiismereti konfliktusokat. A különböző keresztény felekezetekhez tartozók vélt vagy valós érvényesülési nehézségei szintén sokak életét keserítették meg. Az egyházak államsegélyei körüli nézeteltérések országos publicitást kaptak. A katolikus és a protestáns lelkészek világi ünnepségeken való együttes szereplései körüli viták rendszeresen foglalkoztatták a helyi vagy a szélesebb közvéleményt. S ezekhez jöttek még a kisebb jelentőségű, de azért nem elhanyagolható vallási ellentétek.¹ Azonban szerencsére nem kizárólag ezek határozták meg az 1919 és 1945 közötti időszak arculatát a három nagy magyarországi keresztény egyház tekintetében. Egyes egyének vagy kisebb közösségek esetében a legfeszültebb felekezetközi állapotok idején is lehetett kiegyensúlyozott és indulatmentes az egymás iránti viszony. Ebből a szempontból sok függött az egyházi személyek jellemétől és adottságaiktól. Egy-egy településen bármikor lehetett jó a katolikus és a protestáns lelkészek kapcsolata. Ehhez természetesen arra volt szükség, hogy nyugodtabb természetű és a másik fél iránt nyitott lelkipásztorok teljesítsenek szolgálatot egymás mellett.

¹ Gyakran voltak nézeteltérések a katolikusok és a protestánsok között a következő ügyekben: Az állami és önkormányzati iskolák tantervének felekezeti megoszlása. A tanulók hitoktatása, vallásuktól eltérő egyházi rendezvényeken vagy istentiszteleteken való részvételre kötelezése, iskolai imádságaik tartalma. Keresztek, illetve feszületek kifüggesztése nem katolikus intézményekben. Kórházi betegek nem saját felekezetük lelkésze általi lelki ellátása. Harangozás más vallású elhunytakért, örök nyugalomra helyezésük egyházi tulajdonban levő temetőkből. Halottak nem saját vallásuk szertartása szerinti eltemetése. Állampolgárok megadóztatása idegen egyházi célokra. Más felekezetet sértő könyvek, újságcikkek vagy szóbeli megnyilvánulások. Egyházi személyek más vallás iránti magatartásának bírálata. Stb.

Magasabb egyházi pozíciókban szintén sokat jelentettek az egyéni tulajdonságok, de ott már ügyelni kellett bizonyos belpolitikai és egyházpolitikai szempontokra. A katolikus egyházból Csernoch János és Prohászka Ottokár mellett báró Apor Vilmost említhetjük példaként arra, hogy valaki lehetett egyháza hű gyermeke, ugyanakkor toleráns a reformáció követői iránt. Apor 1918-tól 1941-ig tartó gyulai plébánossága idején folyamatosan jó kapcsolat volt a település katolikusai és protestánsai között. Ezért amikor a püspöki kinevezése után Gyuláról távozó Aport a város díszpolgárává választották, az egyik méltató beszédet Harsányi Pál református esperes mondta. Harsányi szerint az Apor által az alföldi városban töltött idő „a felekezeti béke aranykora” volt a gyulaiak számára.² Apor győri megyés püspökként is jó viszonyt ápolt a más felekezetekhez tartozókkal. Abban az időben ugyancsak Győrben élt Kapi Béla és onnan végezte a Dunántúli Evangélikus Egyházkerület lelkipásztori irányítását. Kapi szintén jó kapcsolatban állt Aporral, akire így emlékezett: „Megértő, felekezeti elfogultság fölé emelkedő erdélyi magyar ember volt.”³ A katolikus egyház előljáróinak azon csoportjából, amely a protestánsokkal szemben következetes elutasító magatartást tanúsított, meg kell említenünk Serédi Jusztiniánt, Mikes Jánost, Hanauer Árpád Istvánt és Zadravecz Istvánt. Az evangélikusoknál a katolikusokkal szembeni kemény vonalat Raffay Sándor képviselte az egyházi vezetésben. Kapi Béla és Radvánszky Albert általában békülékenyebb alapállásból közelített a Rómához hű vallási irányzathoz. A református egyház korabeli irányítói közül Baltazár Dezső küzdött legkérelhetetlenebbül a katolicizmus túlkapásai ellen. Petri Elek, majd utóda Ravasz László a katolikuság iránt mérsékelt viselkedésű vonalhoz tartozott.

A Horthy-korszakban időről időre kiújuló felekezeti viták ellenére az egyházak vezetői mind katolikus, mind protestáns részről azt hangoztatták, hogy készek a vallási béke megteremtésére és fenntartására. Az ilyen elvi nyilatkozatok megtételére a magyarországi népesség vallásilag vegyes megoszlásán túl bizonyos reálpolitikai megfontolások ösztönözték a kereszténység két nagy irányzatának képviselőit. Hiszen a lakosság mintegy kétharmadát híveként számon tartó katolikus egyház nem hagyhatta teljesen figyelmen kívül az állampolgárok több mint egynegyedét tömörítő reformált vallási közösségek érdekeit és véleményét. Ugyanakkor a reformátusok és az

² Apor Vilmos Gyulán. (Válogatott dokumentumok.) Összeáll.: Erdmann Gyula és Merényi-Metzger Gábor. Gyulai Füzetek 11. Békés Megyei Levéltár nyomdája, Gyula, 2000. 271.p.

³ Lämpás az oltár zsámolyán. Id. mű, 758.p.

evangélikusok sem feledkezhetek meg a hazai katolicizmus tömegbefolyásáról és a protestánsokhoz képest sok szempontból még mindig előnyösebb pozícióról. Emellett az állami vezetés nagy súlyt helyezett a keresztény felekezetek közötti nyugalom biztosítására. Ezt a politikai elit tagjai elengedhetetlen feltételként jelölték meg a magát kereszténynek és nemzetinek definiáló rendszer fenntartásához. A mindenkori kormányok a magyarság egysége megóvásának fontosságát hangoztatták, s a társadalmi összefogás szükségességét a történelmi egyházak se kérdőjelezheték meg. Ezért az általunk vizsgált időszakban az ünnepélyes állásfoglalások szintjén a felekezeti békességre való készségüket emelték ki a reformáció tanításainak követői ugyanúgy, mint a Rómához hű egyházi személyek.

Az 1918-1919-es forradalmi változások mindhárom nagy keresztény felekezetreálisan gondolkozó tagjait rádöbbentették, hogy az egyház- és vallásellenes politikai erők egyformán veszélyeztetik valamennyiük érdekeit. Már 1918 végén egyre többen látták úgy, hogy a közös ellenséggel szembeni védekezés nem lehet eredményes az egyházak összefogása nélkül. Ezért 1918. december 5-én a katolikus és az evangélikus egyház prominens személyiségei megbeszélést tartottak egy közös keresztény-keresztyén párt létrehozásának lehetőségéről. A korábban már említett tárgyaláson a katolikusságot a főpapok közül Prohászka Ottokár, a világiak részéről Zichy János volt kultuszminiszter képviselte. Az evangélikusok nevében pedig Kapi Béla és Geduly Henrik püspökök voltak jelen.⁴ Ezt a kezdeményezést Raffay Sándor szintén támogatta. Felvette a kapcsolatot a székesfehérvári megyés püspökkel, aki 1919. március 7-én kelt levelében a következőt írta Raffaynak: „Teljesen osztom nézetét, hogy most minden keresztény és hazafias érzésű embernek és pártnak össze kell fognia...”⁵ A tervezett egységes keresztény politikai szerveződés ugyan nem jött létre, de több lépés történt a katolikusok és a protestánsok érdekeinek közös védelmére. Például 1919. január 12-én katolikusok, reformátusok és evangélikusok együttesen tartottak gyűlést a pesti

⁴ Tengely Adrienn: Id. mű, 164.p. Prohászka Ottokár egyébként már korábban is számos alkalommal nyilvánította a protestánsok iránti jóindulatát. Például 1910 karácsonyán „Több békességet!” címmel cikket írt az Egyházi Közlöny nevű katolikus hetilapba. Ebben elismerte az ortodox és a protestáns felekezetek értékeit és szorgalmazta a katolicizmus feléjük való testvéri közeledését. Lásd: Egyházi Közlöny . Szerk.: Gergely József. 1910. december 23. 742-743.p. Prohászkanak ez az írása két másik művével együtt 1911-ben a Vatikánban a tiltott könyvek listájára került. Ennek történetét legújabbban Adriányi Gábor dolgozta fel nagy körültekintéssel megírt művében. Lásd: Adriányi Gábor: Prohászka és a római index. Szent István Társulat, Budapest, 2002.

⁵ EOL Raffay Sándor személyi irathagyatéka. 5. doboz. Feljegyzések, levelek III. 1918-1928. csomó. Iktatószám nélküli irat. Prohászka Ottokár levele Raffay Sándornak 1919. március 7-én.

Vigadóban a kötelező vallásoktatás védelmében.⁶ Január 19-én ismét összegyűltek a fővárosban a keresztény felekezetek képviselői az egyházak jogainak tiszteletben tartását követelve.⁷ 1919 tavaszától Budapesten, a Deák téri evangélikus egyházi épületek egyik termében hetente tanácskoztak az egyes felekezetek képviselői. Ezeken az alkalmakon igyekeztek összehangolni a vallási közösségek érdekében tett lépéseiket.⁸ Így megeremtődött az az alap, amelyről kiindulva a Tanácsköztársaság bukását követő hónapokban a katolikus és protestáns oldalról egyaránt törekedtek a politikai összefogás megerősítésére.

A proletárdiktatúra és a történelmi Magyarország felbomlása által okozott sokkból éledező egyházak vezetésében egy ideig komoly hajlandóság mutatkozott a közélet területén való együttműködésre. Ezzel kapcsolatban a katolikus püspökök 1919. augusztus 22-én tartott értekezletükön megállapították: „A bolsevizmus szörnyű garázdálkodása felzaklatta a lelkiismereteket és felébresztette a keresztény öntudatot. Hatalmas arányokban folyik a keresztény szervezkedés, mert csak a keresztény erkölcsi alapon remélik az állami rend megszilárdulását és a nemzeti gondolat újra való megerősödését.”⁹ A tanácskozáson szóba került Raffay Sándor is. Róla azt az információt kapták a főpásztorok, hogy a hatalomra jutott ellenforradalom megerősítése céljából hozzájárult a protestánsoknak az egyébként katolikus jellegű keresztényszocialista mozgalomba történő bekapcsolódásához. A katolikus egyházi vezetők a kialakult helyzet mérlegelése után a következő határozatot hozták: „A püspöki kar a mai viszonyok között szükségesnek tartja a keresztényeknek politikai összetartását s a maga részéről támogatni kívánja a keresztény szociális pártot.”¹⁰

A katolikus főpapok értesülése Raffay hajlandóságáról a felekezeti együttműködésre helytálló volt. A püspök már 1919. augusztus 10-én hitet tett a katolikusok és a reformáció követőinek politikai és közéleti összefogása mellett. Ezen a napon a budapesti Deák téri evangélikus templomban tartott igehirdetésében a következőket mondta: „Ma csak egyetlen komoly feladat vár minden igaz keresztény emberre és e feladat teljesítése egyúttal a legszentebb hazafiúi kötelesség is: megkeresni és megragadni a testvéri jobbot s kezettfogva nekilendülni a legfőbb célnak, hogy

⁶ Közös cél felé. = Evangélikus Órálló, 1919. január 18. 18-20.p. A cikk M. J. aláírással jelent meg.

⁷ C. G. [Czipott Géza] : Protestánsok és katolikusok ölekezése. = Harangszó, 1919. február 2. 34-35.p.

⁸ Ötven év távlatából. D. Raffay Sándor püspöknek, a Magyarországi Evangélikus Lelkeszek Egyesülete elnökének visszaemlékezései. Hornyánszky V. Könyvnyomdai Műintézet, Budapest, 1944. 27-28.p.

⁹ A magyar katolikus püspökkari tanácskozások...I. kötet. Id. mű, 40.p.

¹⁰ Ugyanott.

megépítsük a keresztyén erkölcsön nyugvó Magyarországot, mely egyedül csak az ezeréves nemzeti hagyományok és az örökérvényű keresztyén életfelfogás pilléreire nyugodva veheti fel diadalmasan a létnek újabb harcát egy szebb és boldogabb jövő érdekében!”¹¹ Ezzel a bányakerületi püspök a legelső között fogalmazta meg a keresztyén-nemzeti Magyarország jelszavát. A protestánsok egyházi vezetőinek többsége Raffayhoz hasonlóan hasznosnak gondolta a keresztyénység két nagy irányzatának összefogását. Ezt szorgalmazták az 1919-1920-ban egymást gyakran váltó kormányok is. Firedrich István miniszterelnök kérésére 1919 szeptemberében Kapi Béla evangélikus püspök javaslatot dolgozott ki a keresztyén felekezetek együttműködésének kereteiről. A Kapi-féle tervszövegéről szó esett az evangélikus egyház 1919. szeptember 22-én Budapesten tartott elnöki értekezletén. A megbeszélésen Raffay Sándor utalt arra, hogy a kérdést illetően megbeszélést folytatott Csernoch János hercegprímással, Prohászka Ottokár püspökkel, valamint Huszár Károly kultusz- és Haller István propagandaminiszterrel. Szeptember 19-én pedig Friedrich Istvánnal vitatta meg a történelmi egyházak közös tevékenységének lehetőségeit.¹² A református egyházi vezetés tekintélyes tagjai szintén helyeselték a katolikus-protestáns közéleti összefogást 1919-1920 fordulóján. Ilyen szellemű nyilatkozatot adott az Új Nemzedék című katolikus újságnak Petri Elek püspök. A Dunamelléki Református Egyházkerület lelkesítő irányítójának álláspontját a napilap 1919. október 7-i száma közölte. Petri határozottan kiállt a katolikusok és a protestánsok egy pártban történő politikai tevékenysége mellett. Ugyanígy tett Raffay Sándor, akinek állásfoglalását Petrié mellett olvashatták az érdeklődők.¹³

A reformáció követőinek ilyen értelmű megnyilatkozásait meglepéssel fogadták a katolikus oldalon. Számos alkalommal hangoztatta a protestánsok és a katolikusok közötti társadalmi konszenzus szükségességét ezekben a hónapokban Prohászka Ottokár is. Ő volt az egyik szóoka az Új Nemzedék matinéjének, amit 1919. december 7-én rendeztek a budapesti Városi Színházban az erdélyi magyarok támogatására. A székesfehérvári megyés püspök költői emelkedettségű beszédében összefogásra

¹¹ Kiáltás a viharban. Dr. Raffay Sándor evangélikus püspök egyházi beszédei a kommunizmus idején. Bethlen Gábor Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, Budapest, 1919. 53.p.

¹² EOL Éé jkv. Az 1919. szeptember 22-i értekezlet jegyzőkönyve.

¹³ A magyar protestánsok elhelyezkedése az országépítés munkájában. Petri Elek és Raffay Sándor püspökök nyilatkozatai. = Új Nemzedék, 1919. október 7. 2-3.p. Az interjú készítője – akinek neve olvashatatlanra mosódott el a rossz minőségű papíron - tévesen dunáninneni püspöknek titulálta Petrit és dunamellékiné Raffayt.

szólította fel a megcsonkított ország minden nemzeti érzésű lakosát a magyarság jövőjéért való munkálkodásban. Eszmefuttatása végén Prohászka ajkáról elhangzottak azok a szavak, amiket aztán a Horthy-korszakban oly sokat idézek a keresztények közötti felekezeti béke sürgetői: „Ne felejtjük, hogy csak egyek vagyunk katolikus és protestáns testvéreim. Szeretném, ha Pannonhalmra és Debrecen közt a szeretet szívérványhídja húzódnék, amelyen a megértés angyalai járnának s ez a híd egy új délkör lenne, egy új magyar meridián.”¹⁴ A mindkét oldalról elhangzó elvi nyilatkozatok gyakorlati eredményeként 1919. december 28-án megalakult az Egyesült Keresztény Nemzeti Liga. Ez fő céljául azt tűzte ki, hogy „...a keresztény magyarok összetartsanak, támogassák egymást iparban, kereskedelemben, tudományban, művészetben egyaránt...”¹⁵ A szervezet vezetőségében ott volt a katolikus Teleki Pál, Wolff Károly, Prohászka Ottokár, Mikes János, stb. A reformátusokat Bethlen István és mások képviselték. Evangélikus részről Kapi Bélát kell megemlítenünk.¹⁶

Állást foglalt a katolikusok és a protestánsok politikai együttműködésének kérdésében Bangha Béla is. 1919 karácsonyán jelent meg „Magyarország újjáépítése és a kereszténység” című munkája, melyben útmutatást kívánt adni a hatalomra jutott ellenforradalmi erők számára a további cselekvéshez. Bangha könyve nagy hatást gyakorolt kortársaira, s a Horthy-korszak hivatalos állami ideológiájának, a kereszténynemzeti gondolatnak egyik alpműve lett.¹⁷ Benne a neves jezsuita először hazánk 1919. végi katasztrofális állapotának okait vizsgálta. Ezt követően a liberalizmus és a baloldali szocializmus felett gyakorolt kemény kritikát. Végül a nemzeti érzéssel összeforrott kereszténységet jelölte meg egyedüli erőként, amely képes kivezetni az országot elkeserítő helyzetéből. Ezzel kapcsolatban tért ki arra, hogy Krisztus követőinek részekre bomlott táborából mely irányzat tölthet be vezető pozíciót hazánk újjáépítésének eszmei irányításában. Ezt a szerepet természetesen saját egyházának szánta. Szerinte a józan gondolkodású és őszintén keresztény protestánsoknak könnyű elfogadni a katolicizmus vezető szerepét. Velük lehetségesnek tartotta a közéleti együttműködést. Élesen szembefordult viszont a reformáció követői közül a liberális

¹⁴ Pannonhalmra és Debrecen. = Új Nemzedék, 1919. december 9. 2.p.

¹⁵ Új Nemzedék, 1919. december 30. 2.p.

¹⁶ Ugyanott. Később Raffay Sándor is a liga egyik társelnöke lett.

¹⁷ Gyurgyák János: Ezzé lett magyar hazátok. A magyar nemzeteszmé és nacionalizmus története. Osiris Kiadó, Budapest, 2007. 152.p.

felfogásuakkal, elrettentő például említve körükből Baltazár Dezső református püspököt.¹⁸

Bangha azt a kérdést is feltette, hogy megtörténhet-e a kereszténység két nagy irányzatának szervezeti egyesülése. Kifejezte reményét, hogy ez egyszer be fog következni. Azonban a félreértések elkerülése végett leszögezte, hogy egy jövőbeli katolikus-protestáns egység kizárólag unió révén valósulhat meg. Tehát úgy, hogy a reformáció követői visszatérnek a katolikus egyházba és elfogadják a római pápa fennhatóságát. Bangha nem mondta ki, de ebből a koncepcióból logikusan következett, hogy egy ilyen lépésnél a protestánsoknak fel kellett volna adniuk minden lényeges hittani elvüket. Cserébe azt kapták volna, hogy a katolikus egyház megbocsátóan visszafogadja a tévelygő bárányokat. A jezsuita szerző azzal kecsegtette az elszakadt testvéreket, hogy – az egyesülést elősegítendő - az Apostoli Szentszéktől bizonyára kapnának kisebb engedményeket, például szertartásaik nyelvére vagy lelkészeik családos állapotára vonatkozóan. Ám maga is érezte, hogy az ilyen ígéretek meglehetősen hatástalanok a másik félre, ezért végezetül kijelentette: „...az unió gondolata , bármily kedves álmunk, egyelőre bizonnyal még csak a távol jövő zenéje s ismétljük ezt is: midőn mi katolikusok a protestánsoknak baráti kezet nyújtunk a közös védekezésre és kölcsönös politikai és gazdasági támogatásra, ebben bennünket semmiféle hátsó gondolat nem vezet és nagyon jól tudjuk, hogy az unió gondolata majd csak úgy és csak akkor fog testet öltetni, ha erre ők maguk, teljesen önként s a maguk elhatározásából fognak hajlandóságot mutatni.”¹⁹

Bangha Béla fenti gondolatmenete két okból méltó a figyelemre. Az egyik az, hogy az 1920-as években, de még az 1930-as évek első felében is nagyon kevés katolikus egyházi személy volt rajta kívül hazánkban, aki nyíltan foglalkozott a katolicizmus és a protestantizmus szervezeti és hittani egyesülésének lehetőségével. Ellenkezőleg! A katolikus megnyilvánulásokra az volt a jellemző, hogy elvileg helyeselték a reformált egyházakhoz tartozókkal történő társadalmi és politikai együttműködést. Azonban ehhez mindig hozzátették, hogy hitéleti és szertartási területen szigorúan őrizni kell a két vallási tábor különállását. A másik, amiért érdemes megjegyeznünk Bangha ismertetett gondolatmenetét, az a tény, hogy 1937-ben párbeszédet kezdeményezett a

¹⁸ Bangha Béla: Magyarország újjáépítése és a kereszténység. Második kiadás. Szent István Társulat, Budapest, 1920. 151-153.p.

¹⁹ Id. mű, 154.p.

protestánsokkal az egyházi unió kialakításáról. Tapasztalni fogjuk, hogy az akkor kifejtett véleménye alapjaiban teljesen megegyezett az 1919-ben közzétett álláspontjával. A protestánsok már az 1920-as évek elejétől rendszeresen írtak és beszéltek a keresztény egység megteremtésének lehetőségéről. Ők azonban a katolikus egyház hivatalosan hangoztatott uniós elképzelésével ellentétben ökumenikus módon tartották csak lehetségesnek a kereszténység irányzatainak közeledését. Ez utóbbinak pedig az egyenlő felek kölcsönös megbecsülésén alapuló együttműködés volt a lényege. Az ilyen felfogás éppúgy elfogadhatatlan volt Róma számára, mint a Vatikánnak való egyoldalú alárendelődés a protestánsok szempontjából.

1920-ban tovább folytatódtek az erőfeszítések a magyarországi katolicizmus és protestantizmus politikai egységfrontjának megteremtésére. Ám az együttműködést támogató nyilatkozatok mellett egyre több disszonáns hang is felcsendült. Erre egyrészt azért kerül sor, mert az ellenforradalom hatalomra jutása után kiépült rendszer egyre jobban megszilárdult. Így mind valószínűtlenebbé vált az egyházak számára kedvezőtlen radikális fordulat esélye. Ezzel a felekezeti összefogásra ösztönző legfontosabb tényező súlya fokozatosan csökkent. Másrészt egyre jelentősebb problémát okozott, hogy a protestánsok és a katolikusok eltérően értelmezték az együttműködés feltételeit. A reformáció követői azt kívánták, hogy a katolikusokkal való politikai összefogásukért cserébe kapjanak azok részéről bizonyos engedményeket a leginkább sérelmezett dolgokban. (Vegyes házasságok és reverzálisok ügye, a felekezeti államsegélyek megoszlása, a két fél lelkeszeinek együttes liturgikus szolgálata állami, társadalmi és katonai eseményeken.) A Rómához hű egyháziak többsége viszont nem volt hajlandó ilyen kedvezmények biztosítására. Ők azzal érveltek, hogy a keresztény-nemzeti berendezkedés fenntartásáért folytatott felekezeti kooperáció a protestánsoknak szintén érdeke. Ne kérjenek tehát külön juttatásokat. Szóba került a felfogásbeli eltérés Prohászka Ottokár és Raffay Sándor 1920 márciusának második felében tartott megbeszélésén is. A két püspök tárgyalásán Raffay figyelmeztette Prohászkát, hogy a katolikusoknak a fenti sérelmek orvoslására tett lépésekkel kell bebizonyítaniuk a reformáció egyházaival történő közéleti együttműködésük iránti elkötelezettségüket.²⁰

²⁰ EOL Eé jkv. Az 1920. március 29-i értekezlet jegyzőkönyve.

Prohászkaiban megvolt a protestánsok iránti jóindulat, de mozgástere a Codex Iuris Canonici előírásai és a felsőklérus protestánsokkal szemben elutasító magatartást tanúsító tagjai miatt korlátozott volt. Ennek ellenére Székesfehérvár püspöke 1920 folyamán számos alkalommal buzdított a kereszténység két nagy irányzatának hazai összefogására. Így tett például az 1920. október 24. és 26. között Budapesten tartott XIII. Országos Katolikus Nagygyűlésen, ahonnan a következő felszólítást intézte a magyarsághoz: „A keresztény nemzeti kurzusba az egész kereszténység: katolikusok és protestánsok álljanak bele!”²¹ Azonban ugyanezen a rendezvényen már a katolikuság és a reformáció híveinek együttműködését kritizáló észrevétel is elhangzott. Mikes János felszólalásában helytelenítette a keresztény felekezetközi egyesületek elszaporodását. A szombathelyi megyés püspök kijelentette, hogy a katolikusok, reformátusok és evangélikusok egyaránt jobban járnak, ha saját kereteik között szervezkednek.²²

A protestánsokban növekvő elégedetlenségnek Raffay Sándor adott hangot az Országos Evangélikus Szövetség 1920. október 31-i reformációi emlékünnepején. A püspök „A keresztény kurzusról” címmel tartott előadásában visszafogottan kritizálta a Tanácsköztársaság bukása után hazánkban kialakult politikai berendezkedést. Egyebek mellett azt nehezményezte, hogy katolikus részről erősödő törekvés tapasztalható a protestantizmus háttérbe szorítására. Figyelmeztetett, hogy egy olyan rendszer, amely egyoldalúan a katolicizmusra alapozódik, nálunk nem lehet életképes. Végül azt a reményét fejezte ki, hogy a két nagy keresztény irányzat testvéries együttműködése révén a keresztény kurzus fennmarad és megerősödik.²³ Raffay felvetéseire többen reagáltak a katolikus oldalon. Közöttük volt Prohászka Ottokár is, akinek válaszáat a Nemzeti Újság című katolikus napilap 1920. november 27-i száma vezércikként jelentette meg. A székesfehérvári megyés püspök nem tételezett fel semmiféle rosszindulatot Raffay részéről a politikai rendszer és a katolikusok iránt. Azonban azt bizonygatta, hogy a keresztény kurzus jó úton halad, a katolikusok pedig nem törekednek a reformáció híveivel kialakult gyakorlati együttműködés felmondására.²⁴ Három nappal később a Nemzeti Újság olvasói megismerhették Raffay katolikus

²¹ Prohászka a nemzeti keresztény kultúráról. = Új Nemzedék, 1920. október 26. 3.p.

²² A katolikus nagygyűlés. A második nyilvános ülés. = Új Nemzedék, 1920. október 27. 2.p.

²³ Magyar Helikon. Társadalmi, kritikai és közgazdasági szemle. Főszerk.: Várady Géza. 1920. november 15. 613-617.p.

²⁴ Prohászka Ottokár: Válasz Raffay Sándor püspöknek. = Nemzeti Újság, 1920. november 27. 1.p.

vitapartnereinek adott viszontválaszát. Ebben az evangélikus egyházi előljáró fenntartotta korábbi véleményét.²⁵

A kibontakozott vita azonban ezzel nem zárult le. A bányakerületi püspök az Evangélikusok Lapja 1920. december 20-i számában „Regnum Christianum” címmel publikált újabb írást. Raffay rámutatott, hogy a fennálló hatalmi-politikai rendszer elfogadható célja nem lehet más, mint a keresztény Magyarország megszilárdítása. Ebben a katolikusok és a protestánsok egyetértenek. A katolicizmus ezt a célkitűzést a Regnum Marianum megvalósítása által tartja elérhetőnek. A reformáció követői ezt nem fogadhatják el, mert hazánk Mária országaként való értelmezése sajátosan katolikus tanítás. Minden keresztény felekezet számára méltányolható lenne viszont, ha a keresztény-nemzeti Magyarországot Regnum Christianumnak tekintenék, hiszen Krisztust mindannyian tisztelik. A Krisztus országa elnevezés használata jól jeleníthetné meg a katolikus-protestáns összefogást és felekezeti egyesülést.²⁶ Katolikus részről nem fogadták el Raffay érvelését. A Regnum Marianum és a Regnum Christianum vitája évekig húzódott anélkül, hogy közeledett volna egymáshoz a két fél álláspontja.²⁷ Sőt! A katolikusok értelmezésében a Regnum Marianum mindinkább a történelmi Magyarország megjelenítőjévé vált. Hazánk területi egységének helyreállítását pedig csak Mária országának lelki megvalósítása révén tartották elérhetőnek. Ezt a tételt világosan megfogalmazta Zadravec István katolikus tábori püspök 1921. december 13-án, a budapesti belvárosi főplébániatemplomban elhangzott szentbeszédében.²⁸ A reformátusok természetesen az evangélikusok véleményét osztották ebben a kérdésben. Ravasz László - a Dunamelléki Református Egyházkerület újonnan megválasztott lelkészi vezetője – szintén így tett. 1921. október 3-án, a beiktatását követő második napon, egyházkerületének a fővárosban megtartott közgyűlésén ismertette püspöki programját. Ennek keretében azt kívánta, hogy hazánk legyen Regnum Christianum, mely egyetlen felekezetet sem rekeszt ki. Az Erdélyből érkezett Ravasz utalt arra, hogy ott a kisebbségi lét keserveiben élő katolikus és protestáns egyházak jó kapcsolatban

²⁵ Raffay Sándor: A keresztény kurzushoz. = Nemzeti Újság, 1920. november 30. 1.p.

²⁶ Evangélikusok Lapja, 1920. december 20. 2-4.p.

²⁷ Ottlyk Ernő: Egyházunk a Horthy-korszakban. Id. mű, 428-429.p.

²⁸ A magyar katolicizmus összeforrott a területi épséggel. = Nemzeti Újság, 1921. december 14. 5.p.

vannak egymással. Befejezésül kifejezte testvéri szeretetét az evangélikusság felé, s készségét a katolicizmussal való korrekt együttműködésre.²⁹

Időközben katolikus részről változatlanul érkeztek a felekezeti nyugalom fenntartását és az összefogást szorgalmazó nyilatkozatok a reformáció híveinek táborába. Az 1921-es év elején Bangha Béla tett ilyen kijelentést. Az Ébredő Magyarok Egyesülete budapesti V. kerületi szervezetének 1921. január 14-én megrendezett gyűlésén a jezsuita páter a keresztény sajtó támogatásának fontosságáról beszélt. Élesen támadta a hazai zsidóságot és a zsidó kézben levő újságokat. Végetül hallgatóit a széthúzás veszélyeire figyelmeztette és arra kérte, hogy a három nagy egyházhoz tartozók ne hozzanak létre „külön keresztény lapokat, pártokat, klubokat.”³⁰ Bangha 1921-1922-ben egyre kritikusabban vélekedett a „protestánsok vezetése alatt álló” keresztény kurzusról. Az ecclesia militans fáradságát harcosa - s a szerkesztésében megjelenő Magyar Kultúra – fokozódó keménységgel támadta a reformáció egyházait.³¹ A kibontakozó bethleni konszolidációban mindinkább szalonképtelenné váló megnyilvánulásoknak bizonyosan szerepe volt abban, hogy Banghát rendje 1923-ban Rómába küldte, ahonnan csak 1925-ben tért haza.

Korábban említettük, hogy az 1920-as évek elején katolikus részről nagyon sok nyilatkozat született a keresztény felekezetek közéleti összefogásának szükségességéről, de Banghán kívül kevesen érintették az esetleges egyházi unió kérdését. A protestánsok viszont időről időre foglalkoztak a Krisztust követők hitbeli és szervezeti egyesülésének lehetőségével. Így tett ifj. Révész Imre, debreceni református lelkész is, aki 1921 nyarán négy alkalomból álló ígéhirdetési sorozatban elemezte a téma teológiai vetületét. Először a keresztény egység akadályáról beszélt. Ezt elsődlegesen abban látta, hogy a katolikusok és a protestánsok hitüket más formák szerint élik meg, s az ideális

²⁹ Ravasz László püspök programbeszéde. = Nemzeti Újság, 1921. október 4. 5.p. A katolikus sajtó jóindulattal fogadta Ravaszt. Ez egyrészt azzal magyarázható, hogy az új püspök határozottan, de higgadt nyugalommal képviselte egyháza érdekeit a katolicizmussal szemben. Másrészt az ösellenességnek kiküldött és szinte minden tettéért bírált Baltazáron akartak még egyet ütni a Ravasz iránti előzékenységgel. Később a dunamelléki püspök is egyre több kritikát kapott a katolikusoktól.

³⁰ Bangha páter a keresztények összetartásáról. = Nemzeti Újság, 1921. január 15. 3.p.

³¹ Bangha már 1921. március 23-án a következőket írta naplójába: „Újév óta a zsidó sajtó a legszemtelenebbul lép fel, úgy ahogyan nem mert volna egy negyed év előtt. Ereje a kigazdák és a kálvinisták viselkedése, akik jobban gyűlölik a katolikust, mint a zsidót s folytonos veszekedést idéznek fel a keresztények között...” Idézi: Nyisztor Zoltán: Bangha Béla élete és műve. Korda R.T. Nyomdája, Budapest, 1941. 274.p.

evangéliumi eszményeket különböző mértékig tudják megközelíteni.³² Másodszor a vallási egyesülés lelki alapját keresve megállapította, hogy az nem lehet más, mint Krisztus uralmának feltétel nélküli elismerése.³³ Harmadszor a keresztények egységének megvalósítási módját kereste. Ennek során utalt Bangha Béla „Magyarország újjáépítése és a kereszténység” című könyvének általunk is említett részére. Rámutatott, hogy hiába tenne bizonyos engedményeket Róma a Bangha által megjelölt területeken a protestánsok számára az unió létrehozásának elősegítésére. Ez nem változtatna azon a tényen, hogy a két nagy vallási irányzat egységfelfogása teljesen eltérő. A katolikusok az egyesülést úgy képzelik el, hogy visszafogadják a valamikor tőlük elszakadtakat. Eközben rájuk kényszerítik a tanbeli és a látható külsőségekben megnyilvánuló egyformaságot. A reformációt követők számára viszont csak az az egység az elfogadható, amely nem az uniformizálódás révén jön létre. Ők a különféle keresztény irányzatok sokféleségének tiszteletben tartásával szeretnék a legfontosabb dologban - Jézus feltétel nélküli imáadásában – kimunkálni az egyetértést. Ez a protestánsok által képviselt ökumenikus szemlélet lényege, ami összeegyeztethetetlen a Vatikánban kizárólagosan helyesnek tartott uniós felfogással. Révész ígéhirdetését azzal zárta, hogy a valódi keresztény egymásra találás „...nem az emberek alkotta formák fölerőszakolt külső egysége, hanem a lelkeknek Krisztus uralmára épített, önmagától megvalósuló benső egysége...”³⁴ Ennek megvalósítása lehet a keresztények egyesítésének sikeres módja.

Ígéhirdetési sorozatának negyedik alkalmán Révész arra a kérdésre keresett választ, hogy mi az óhajtott keresztény egység célja. Erre kétfajta feleletet adott. Teológiai megközelítésben megállapította, hogy a testvéri szeretetközösség megteremtése nem más, mint a kereszténység lényegének érvényesítése. Aktuálpolitikai szempontból nézve a dolgot elismerte, hogy a keresztény felekezetek egysége a nemzeti összetartozás erősítésében kiemelt fontossággal bír. Ám az ígéhirdető el akarta kerülni az egyházak ilyenfajta szerepének a korszakban elterjedt nacionalista értelmezését. Ezért metafizikai

³² Révész Imre: A keresztény egység. Négy prédikáció. Magyar Nemzeti Könyv- és Lapkiadóvállalat R-T. Könyvnyomdája, Debrecen, 1921. 3-12.p.

³³ Id. mű, 13-19.p.

³⁴ Id. mű, 26.p. A görög eredetű *ökumenikus* jelző magyar jelentése: általános, közös, egyetemes. Szoros kapcsolatban áll az *ökumené* kifejezéssel. Ez valamikor az egész lakott földkerekséget jelentette, később az egyetemes kereszténységet. Mai értelemben az *ökumené* és az *ökumenizmus* szavak a keresztények egységtörekvésének megjelölésére szolgálnak. *Ökumenikusnak* azokat a mozgalmakat hívják, amelyek a kereszténység egységének megvalósítására irányulnak, egymást egyenrangúnak tekintő felek részvételével.

síkra emelte a témát, s kijelentette: „Ha a keresztyén egységeszme csak arra való, hogy nagy nemzeti szerencsétlenségek idején (...) végső menedékképen (sic!) egyesítse az igaz honpolgárokat és tömörítse őket külső és belső ellenségek nyílt támadásai vagy titkos aknamunkái ellen: akkor a keresztyén egységeszme még mindig szép, nagy és hasznos szerepet tölt be, de mégsem egészen az Isten ígéje szerint végzi a hivatását.”³⁵ Ugyanis Révész szerint a nemzeti egységnek az egyetemes kereszténységhez hasonlóan Isten korlátlan uralmának megvalósulását kell szolgálnia.

Bármennyire szépek és emelkedettek voltak ifj. Révész Imre gondolatai, a valóság nem az ő útmutatása szerint alakult. 1921 második felében növekedett a katolikusok és a protestánsok ellentéte hazánkban. Ehhez politikai téren jelentősen hozzájárult a második királypuccs és a Habsburg-ház azt követő trónfosztása. Korábban láttuk, hogy Horthy Miklós 1921. november 3-án levélben tudakolta meg Csernoch János véleményét az eseményekről. A hercegprímás a kormányzónak írt válaszában megnyugtatta Horthyt, hogy a királykérdést sem ő, sem általában a katolikus főpásztorok nem tekintik felekezeti problémának. Ugyanakkor Csernoch kinyilvánította bizalmát Bethlen István kormányfő iránt.³⁶ Az esztergomi érsek politikai megfontolásból mérsékelni igyekezett a döntően katolikus legitimisták felháborodását a kormányzó és a miniszterelnök IV. Károly ismételt visszatérési kísérlete kapcsán tanúsított magatartása miatt. Ennek ellenére a királpárti körök keményen támadták Bethlent.³⁷ Ugyanakkor kiéleződött viszonyuk a főként protestáns szabad királyválasztókkal. Mindez a felekezeti közti helyzet romlását eredményezte. Ezt a miniszterelnök szóvá is tette a parlamentben. A második Bethlen-kabinet megalakulását követően a kormányfő 1921. december 7-én mondta el programbeszédét a nemzetgyűlésben. Ebben érintette a keresztyén egyházak viszonyát. Megállapította, hogy a felekezeti béke megbontására „bizonyos aknamunka” folyik mind a katolikusok, mind a protestánsok táborában. Kijelentette, hogy ezellen a kormány fel fog lépni, s a felvilágosítás és rábeszélés eszközeivel tudatosítja a társadalomban a vallási nyugalom fontosságát.³⁸

³⁵ Id. mű, 32-33.p.

³⁶ EPL Cat. B. 3511/1921. Horthy Miklós levele Csernoch Jánosnak 1921. november 3-án. Valamint Csernoch válasza Horthynak 1921. november 6-án.

³⁷ Romsics Ignác: Bethlen István. Politikai életrajz. Millenniumi magyar történelem sorozat. Életrajzok. Osiris Kiadó, Budapest, 2005. 198.p.

³⁸ Magyar kormányprogramok 1867-2002. 1. kötet. Id. mű, 579.p.

A történelmi keresztény egyházak békés viszonyának biztosítása a közelgő választások szempontjából is fontos volt Bethlen számára. Hiszen konszolidációs terveinek teljes megvalósításához szüksége volt az 1922 februárjában létrehozott egységes kormánypárt parlamenti többségére. Az 1922. május végén és június elején tartott nemzetgyűlési választásokra készülve Bethlen támogatást igényelt és kapott Csernoch Jánostól. A miniszterelnök 1922. február 12-én kelt levelében arra kérte a hercegprímást, hogy Ipolytölgyes, Márianosztra, Nagybörzsöny, Nagymaros, Szob és Vámosmikola katolikus papjai segítsék a választókerületükben kormánypárti jelöltként induló Karafiáth Jenő képviselővé választását.³⁹ Az esztergomi érsek eleget tett Bethlen kérésének. Ennél azonban sokkal jelentősebb volt Csernoch nyílt kiállása a kereszténység két nagy irányzatához tartozók politikai együttműködése mellett. Erre 1922. március 24-én, a Szent István Társulat közgyűlésén került sor, ahol a hercegprímás „A keresztény egység” címmel mondott beszédet. Ebben Csernoch rámutatott, hogy helyesen cselekedtek azok a katolikus és protestáns közéleti személyiségek, akik a veszített világháború és az 1918-1919-es forradalmak hatására szövetkeztek a keresztény és nemzeti Magyarország védelmére. Kijelentette: „...helyénvalónak találok azt a véleményemet (...) nyilvánítani, hogy az összes magyar keresztények összefogása politikai téren, valamint gazdasági és nemzetvédelmi célból társadalmi téren helyes volt és fölötte kívánatos ezentúl is.”⁴⁰ Ezzel a hazai katolicizmus legmagasabb rangú főpapja jóváhagyta a három nagy hazai keresztény egyház gyakorlati együttműködését. Nyilvánvaló, hogy így kívánta a katolikus hívőket a konzervatív stabilizációs politikát meghirdető kormánypárt támogatására buzdítani.

A fenti idézetből látható, hogy az érsek rögtön megjelölte azokat a területeket is, amelyeken a közös tevékenykedés lehetséges. A hitelvi közeledés elősegítése Csernoch számára nem tartozott ezen munkaágak közé. Sőt, beszédében éppen azt hangsúlyozta, hogy a katolikusok és a protestánsok békés viszonyán alapuló nemzeti összefogás nem érintheti az emberek vallási meggyőződését és hithűségét: „A keresztényeknek át kell látniuk a közös ellenség haditervén s közös értékeik védelmére egyesíteni kell erőiket. S a különböző keresztény egyházak hívői megtalálhatják a közös programpontokat, a szoros együttműködés talaját azon az úton, amely az egyedüli helyes, t.i. a saját

³⁹ Bethlen István titkos iratai. Sajtó alá rend., bev. és a magyarázatokat írta: Szinai Miklós és Szűcs László. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1972. 85.p.

⁴⁰ Katolikus kérdések. Csernoch János Dr. bíbornok, hercegprímás beszédei a Szent-István-Társulat közgyűlésein 1911-1924. Szent-István-Társulat, Budapest, 1924. 100.p.

integrális vallásos meggyőződésük útján.”⁴¹ A hercegprímás ez utóbbi állásfoglalásában az Apostoli Szentszék útmutatását követte. Hiszen Róma óva intette a katolikusokat a reformáció követőivel történő szoros együttműködéstől, figyelmeztetve őket ennek lehetséges káros következményére: az interkonfesszionalizmus és a vallási közömbösség terjedésére. Csernoch megnevezte azokat az irányzatokat is, amelyeket az egész kereszténység közös ellenségeinek tartott. Közéjük sorolta a liberalizmust, a polgári radikalizmust, a szociáldemokráciát és a kommunizmust. Az ellenük folytatott együttes harcot a katolikusok és a protestánsok létérdekének tartotta.

A reformált egyházakban nagyra értékelték Csernoch állásfoglalását. A Harangszó című evangélikus hetilap 1922. április 9-i száma beszámolt Raffay Sándor ezzel kapcsolatos véleményéről. A bányakerületi püspök háláját fejezte ki a hercegprímásnak azért, hogy ismét jóindulattal fordult a reformáció magyarországi követői felé. Raffay ígéretet tett arra, hogy a testvéries gesztust hasonló módon fogják viszonzni.⁴² Bethlen szintén elégedett volt az érsek megnyilatkozásával, s a választási kampány során több alkalommal hivatkozott rá. Például 1922. április 30-án, az Egységes Párt egri gyűlésén kifejtette, hogy teljesen egyetért azzal, amit Csernoch a keresztények összefogásáról mondott. A miniszterelnök leszögezte, hogy a kormány nem tesz különbséget a bevett felekezetek között. A vallási béke veszélyeztetőit pedig a nemzet és minden hívő közösség ellenségeinek nevezte.⁴³ 1922 szeptemberében Kapi Béla is elismeréssel nyilatkozott Csernoch János protestánsok iránti magatartásáról. Azonban a Dunántúli Evangélikus Egyházkerület püspöke úgy látta, hogy a hercegprímás nem tud gátat vetni az egyházában egyre inkább megerősödő protestánsellenes megnyilvánulásoknak.⁴⁴

Kapinak igaza lett. 1922 hátralevő hónapjaiban és 1923 folyamán lépésről lépésre romlott a katolikusok és a protestánsok viszonya hazánkban. Persze ennek nem csupán a Rómához hű egyháziak részéről a reformáció követőit illető kritika erősödése volt az oka. Az sem használt a felekezetközi kapcsolatnak, hogy a reformátusok és az evangélikusok egyre határozottabban felléptek a reverzálisok, az államsegélyek aránytalansága, lelkészeik állami, társadalmi és katonai ünnepeken való mellőzése és

⁴¹ Id. mű, 102.p.

⁴² Karcolatok a hétről. =Harangszó, 1922. április 9. 124-125.p.

⁴³ A miniszterelnök Egerben a felekezeti kérdésről nyilatkozott. = Új Nemzedék, 1922. május 3. 4.p.

⁴⁴ Felekezetközi viszony. Kapi Béla dunántúli püspök ez évi püspöki jelentéséből. = Harangszó, 1922. szeptember 17. 289-290.p.

egyéb sérelmeik orvoslása miatt. Ugyanakkor mindkét oldal hangoztatta elkötelezettségét a felekezeti béke iránt, aminek megbontásával a másik felet vádolták.

Számosan hangsúlyozták az állami vezetés felelőségét abban, hogy a keresztény egyházak összefogása átmenetinek bizonyult. Szerintük az ország irányítóinak tétovázása, vagy éppenséggel valamelyik keresztény közösség iránti elfogultsága nagyban hozzájárult a felekezeti helyzet romlásához. Közéjük tartozott Raffay Sándor is, aki a *Protestáns Szemle* című tekintélyes folyóirat 1924. januári számában foglalkozott a kérdéssel. A püspök „Eltolódások az állam és az egyház viszonyában” címet viselő írásában 1868-tól kezdve tekintette át az államhatalom és a keresztény felekezetek kapcsolatát.⁴⁵ Ezen belül a Tanácsköztársaság bukása óta eltelt néhány évet vizsgálva azt a megállapítást tette, hogy a keresztény kurzus gyenge kormányai nem tudtak következetesen fellépni a bevett felekezetek egyenlőségének tényleges érvényesüléséért. Raffay szerint ez volt az egyik fő oka annak, hogy a hazai kereszténység két irányzatának együttműködési kísérlete kudarcot vallott. Hiszen, ha az állami vezetés erős kézzel megakadályozta volna egyes katolikus körök túlkapásait, akkor a protestánsok sem kényszerültek volna érdekeik harcias védelmére.⁴⁶

1923-1924-re a katolikus sajtóban és rendezvényeken megtriktultak a protestánsokkal való összefogást szorgalmazó megnyilvánulások. Egyre több lett viszont a magyar katolikusok különleges történelmi érdemeit és nemzetfenntartó szerepét hangsúlyozó állásfoglalás. Sokan már nem a reformáció követőit is magába foglaló kereszténységet, hanem kifejezetten a katolicizmust tüntették fel egyetlen olyan erőként, amely képes megoldani az ország legnagyobb problémáit. Jól szemlélteti ezt az 1924. október 12-14-én Budapesten megrendezett XVI. Országos Katolikus Nagygyűlés két szónoklata. Az eseményt megnyitó beszédet gróf Apponyi Albert – nemzetgyűlési képviselő, volt kultuszminiszter – tartotta. A nagy tekintélyű konzervatív politikus kijelentette, hogy a modern eszmék zűrzavarában „...egyedül a katolikus tanítás mutat egyenes kibontakozási utat.”⁴⁷ Klebelsberg Kunó – hivatalban levő vallás- és közoktatásügyi miniszter – védelmébe vette a katolikus egyházi földvagyon és iskolarendszert. A katolikusság ezekhez való jogát alátámasztó érvelésében pedig egyoldalúan csak a Rómához hű vallási irányzat szerepét emelte ki népünk történelmében és kulturális

⁴⁵ Raffay Sándor: *Eltolódások az állam és az egyház viszonyában*. = *Protestáns Szemle*, 1924/1. szám (január), 11-21.p.

⁴⁶ *Protestáns Szemle*, 1924/1. szám, 20.p.

⁴⁷ Apponyi Albert megnyitó beszéde. = *Új Nemzedék*, 1924. október 14. 2.p..

fejlődésében.⁴⁸ Prohászka Ottokár – Csernoch János hercegprímáshoz hasonlóan – nem állt be azok sorába, akik a magát keresztény-nemzetinek definiáló rendszer megerősödését látva a történelmi egyházak összefogásának ügyét rövidlító módon feláldozták az önző felekezeti érdekek oltárán. Ezen a rendezvényen szintén olyan témáról beszélt, amely teljesen semleges volt a katolikus-protestáns kapcsolatok szempontjából. Az erkölcsi dekadenciát, s különösen a szexuális szabadosságot ostromozó szavaiban a reformáció követői sem találhattak semmi kivetnivalót.⁴⁹ Hogy ez valóban így volt, azt mutatja az Evangélikusok Lapja 1924. október 26-i számának cikke, mely a katolikus nagygyűlést értékelte. Ez a székesfehérvári püspök szónoklatáról megállapította, hogy „sok igazat és még több megszívlelendőt” tartalmazott.⁵⁰

Pedig Prohászka Ottokár az 1920-as évek folyamán a korábbinál kritikusabb álláspontra helyezkedett a protestantizmust illetően. Véleményének ilyen irányú módosulását tükrözi naplójának korábban már említett 1919. november 22-i bejegyzése.⁵¹ Ennek ellenére a püspök élete végéig mentes maradt a felekezeti szűklátókörűségtől. Nyíltan nem hangoztatta a reformáció követőivel szembeni kifogásait. Néhány naplójegyzetéből azonban ezek jól látszanak. Az 1922. január 18-i bejegyzés szintén ezzel a kérdéssel foglalkozik. Ebből kiderül, hogy írója hitelvi téren nem táplált reményeket a katolikus-protestáns kooperáció iránt. Tisztában volt annak politikai korlátaival is. A fő ellentétet azonban nem a Rómához hű, illetve a reformációt követő vallási csoport között látta: „Teljesen világos előttem, hogy a küzdő feleket nálunk nem így kell elgondolni, hogy a katolikus vagy protestáns, hanem világtörténeti s elvi szempontból csak így: katholicizmus vagy szocializmus. Mert a revolúció, az ősi szakadás voltaképp a katholicizmus elleni támadás, a kereszténység elleni támadás volt. Ezt nem szabad szem elől téveszteni; ez nem azt jelenti, hogy a protestánsok nem keresztények egyénileg, de a keresztény elv, a keresztény blokk nem a protestantizmus, sőt azt a protestantizmus tagadásba vette. Ez a szembeállítás: katolikus és protestáns szinte anachronikus, valami elkésett s inkább mesterkéltséggel s nem őszinte distinkció. Aki őszintén, úgy értem, jóhiszeműleg csinálja, az nem nyúlt vissza a tulajdonképpeni elvre:

⁴⁸ A kultuszminiszter beszéde a lelkek szanalásáról. = Új Nemzedék, 1924. október 14. 4-5.p.

⁴⁹ „Korunknak számtalan barbársága van.” Prohászka Ottokár beszéde. = Új Nemzedék, 1924. október 14. 5-6.p.

⁵⁰ A XVI. országos katolikus nagygyűlés. = Evangélikusok Lapja, 1924. október 26. 11.p.

⁵¹ Prohászka Ottokár: Naplójegyzetek. III. kötet. Id. mű, 111.p.

a revolúció mibenlétére. Én is szoktam a katolikus és protestáns kooperációját hirdetni, amennyiben ezidőszent ezzel is megvédhetőnek gondolok egy-két pozíciót. De erre a kooperációra egy percig sem támaszkodom, mert hogy mást nem említsek, a kath.-nak nem lehet támasza a prot. és viszont. S azután mi a közös a hitben köztük?”⁵²

Prohászka a protestantizmus iránti kifogásai ellenére következetesen hangoztatta azt a véleményét, hogy a keresztény-nemzeti Magyarország fenntartása érdekében szükséges egyháza összefogása a reformáció híveivel. Ugyanezen az állásponton volt Csernoch János is, aki nyilatkozataival és intézkedéseivel igyekezett mérsékelni a fokról fokra éleződő vallási ellentéteket. Így tett például 1925. május 24-én, amikor Szentendrére látogatott. A város nem katolikus felekezeteinek öt üdvözlő küldöttségei előtt beszédet tartott a keresztények együttműködésének szükségességéről. Ebben kijelentette: „Nem fogom megengedni, hogy a felekezetek között az esetleg itt-ott fellobbanó békétlenség csóváit erőre kapjanak. A felekezetek tagjai teljesítsék kötelességüket a templomban és a társadalmi életben, kézkezet (sic!) összefogva munkálkodjanak a haza érdekében.”⁵³ Az eseménnyel az Evangélikusok Lapja 1925. június 6-i száma is foglalkozott. A magát meg nem nevező cikkíró nem kételkedett Csernoch szavainak őszinteségében. Azonban figyelmeztetett arra, hogy a hercegprímás reformált hitet követők iránti jóindulata önmagában nem tudja ellensúlyozni azokat a sérelmeket, melyeket a protestánsok a katolikus klérus tagjaitól egyre gyakrabban elszenvednek.⁵⁴ A felekezeti béke ügye az 1925. október 22-én, Budapesten tartott evangélikus egyetemes közgyűlésen szintén előkerült. Radvánszky Albert – az egyház legfőbb világi előljárója – sajnálattal állapította meg, hogy hazánkban romlott a katolikusok és a protestánsok viszonya. Azonban úgy látta, hogy az ellentétek már elsimulóban vannak. Sőt! Abban reménykedett, hogy előbb-utóbb megvalósul a két nagy keresztény irányzat olyan együttműködése, amely nem csupán a másik fél elleni támadásokat szünteti meg, hanem egymás kölcsönös támogatására is kiterjed.⁵⁵

⁵² Id. mű, 193.p. Hatos Pál erről a naplóbejegyzésről úgy véli, hogy „...Prohászka felekezeti megbékélést szorgalmazó nyilatkozatait meglehetősen relativizáló kitétel...” Lásd: Hatos Pál: „Világ keresztényei, egyesüljetek!” A keresztény unió dilemmái a két világháború közötti magyar katolicizmusban. = Kommentár. Közéleti és kulturális folyóirat. Főszerk.: Ablonczy Balázs. 2007/2. szám, 63.p. Meglátásunk szerint különbséget kell tenni Prohászkanak a protestantizmus iránti elvi álláspontja és az adott politikai szituáció reális értékeléséből következő gyakorlati magatartása között.

⁵³ Jegyzetek. = Evangélikusok Lapja, 1925. június 6. 5.p.

⁵⁴ Evangélikusok Lapja, 1925. június 6. 5-6.p.

⁵⁵ EOL Eek jkv. IV. kötet. Az 1925. október 22-i közgyűlés jegyzőkönyve. 7.p.

Radvánszky azonban tévedett. Az 1926-os év a felekezetközi kapcsolatok javulása helyett azok további rosszabbodását hozta magával. Előbb Mikes János szombathelyi megyés püspök 1926. július 22-én kiadott körlevele szította fel az indulatokat a katolikus és a protestáns lelkészek közéleti eseményeken történő közös egyházi szolgálatának kategorikus megtiltásával. Azután a Glattfelder-memorandum növelte tovább a katolikusság és a reformációt követők ellentéteit. Ennek létezéséről 1926 októberében értesültek a református és az evangélikus egyházi vezetők. Mindezek következtében az addig fokozatosan, de mérsékelt ütemben romló egyházi kapcsolatokban hirtelen következett be további jelentős visszaesés. Természetesen mindkét tábor kizárólagosan a másikat hibáztatta a történekekért, magát pedig e felekezeti béke elkötelezett hívének állította be. Csernoch János 1926. október 23-án írásban tájékoztatta Klebelsberg Kunót a Glattfelder-féle emlékirat elkészítésének okáról és a katolikus egyház vezetésének a kimutatás alapján támasztott elvárásairól. A hercegprímás levele elején leszögezte: „Távol áll a püspöki kartól az a szándék, hogy sérelmek hangoztatásával igazgasson vagy a felekezeti béke megzavarására okot szolgáltasson. Egyszerűen tárgyilagos képet akartunk nyújtani a tényleges helyzetről...”⁵⁶ A református és az evangélikus egyház előljárói 1927. május 6-án kelt beadványukban értesítették Klebelsberg kultuszminisztert a csanádi püspök memorandumában foglaltakkal kapcsolatos álláspontjukról. Ennek kifejtésekor szintén arra hivatkoztak, hogy céljuk a vallásfelekezetek közötti állandó béke megteremtése.⁵⁷

Minél erőteljesebb volt azonban a felekezeti békesség óhajtatásának hangoztatása a vitatkozó felek részéről, annál távolabb kerültek annak tényleges megvalósításától. A keresztény egyházak viszonyának kiéleződését látva ismét nyilatkozott a problémáról Bethlen István. 1926 végén hazánkban újra voksolásra készültek. A kormányzó 1926. november 16-án feloszlatta a törvényhozó testületet és december 14-15-re írta ki az országgyűlési választásokat. A miniszterelnök el szeretne volna kerülni annak veszélyét, hogy a katolikusok és a protestánsok vitája csökkentse a kormánypárt választási esélyeit. Ezért az Egységes Párt 1926 november közepén, Budapesten rendezett vacsoráján szorgalmazta a felekezetek közötti nyugalom helyreállítását. Kijelentette, hogy reformátusként is igen nagyra becsüli az együttműködést azokkal a katolikus

⁵⁶ MREZsL 2. a. fond. IV. 129. doboz, a. csomó. Közös protestáns bizottság ügyei 1908-1936. Iktatószám nélküli irat. Csernoch János 1926. október 23-án Klebelsberg Kunóhoz írt levelének másolata.

⁵⁷ MREZsL 2. a. fond. IV. 129. doboz, a. csomó. 1382/1927.

vezetőkkel, akik egyházuk hű gyermekeiként tudnak jó magyarok lenni.⁵⁸ Itt részben Csernoch Jánosra célzott, aki változatlanul korrekt kapcsolatot tartott fenn a kormányfővel. Ne feledjük el, hogy a hercegprímás éppen ezekben a napokban tett kísérletet arra, hogy a Vatikánban bizonyos engedményeket érjen el a katolikus és protestáns lelkészek közéleti eseményeken történő együttes szereplésére vonatkozóan! Végül Bethlen meggyőződését fejezte ki, hogy a társadalom túlnyomó többsége hozzá hasonlóan elítéli a felekezeti béke megbontóit.

A kormányfő nyilatkozata nem hozott túl sok gyakorlati eredményt. 1926-1927 fordulóján katolikus részről nem csökkent a protestánsokat támadó megnyilvánulások száma. A másik oldalon Raffay Sándor változatlanul fenntartotta azt a véleményét, amit a Bányai Evangélikus Egyházkerület 1926. október 7-i közgyűlésén így fogalmazott meg: „...ma egy vértelen ellenreformáció korszakát éljük.”⁵⁹ Ravasz László a magyar protestantizmus egységes frontjának kiépítését sürgette a katolicizmus ellen, amely megindította harcát a Regnum Marianum teljes restaurálásáért. A püspök erről először a Dunamelléki Református Egyházkerület 1926. október 16-án tartott tanácskozásán beszélt.⁶⁰ Mivel 1927 első hónapjaiban sem javult a helyzet, a kormány részéről ismét jónak látták sürgetni a kereszténység két nagy irányzata közötti nyugalom helyreállítását. Az erre vonatkozó állásfoglalást Vass József népjóléti és munkaügyi miniszter tette meg, amikor a Magyar Családok Országos Egyesületének küldöttségét fogadta. Nyilatkozatát a Harangszó című evangélikus hetilap is közölte 1927. március 20-i számában. Eszerint Vass kijelentette, hogy az egyházak életének vannak olyan részei, melyeken helyes, ha önállóan tevékenykednek. Azonban a közélet terén össze kell fogniuk, mert ott a széthúzás nagy veszedelmet rejt magában.⁶¹

A katolikusok - csakúgy mint a protestánsok – következetesen elutasították azt a vádat, hogy ők lennének a békesség megbontói. 1927-ben egy könyvet is megjelentettek, melyben próbálták álláspontjukat megértetni a reformáció követőivel. A kiadvány szerzője Bilkei Ferenc székesfehérvári esperes-plébános volt, aki több művében foglalkozott a katolikus-protestáns kapcsolatok egyes kérdéseivel.

⁵⁸ Társadalmi és felekezeti béke. = Harangszó, 1926. november 28. 404.p.

⁵⁹ EOL BEEk Lt. Ka. Kgy jkv. Az 1926. október 7-i közgyűlés jegyzőkönyve. 11.p.

⁶⁰ Építjük ki a magyar protestantizmus egységes frontját. Testvéri visszhang Kapi Béla püspök szózatára. = Harangszó, 1926. október 24. 362-363.p.

⁶¹ Vass miniszter a családvédelemről, a felekezeteknek a közélet terén való együttműködéséről. = Harangszó, 1927. március 20. 93-94.p.

Egyházának a vegyes házasságokra vonatkozó álláspontját ismertető brosróját már említettük. 1927 nyarán napvilágot látott könyve borítóján a következő cím állt: „Debreczentől-Pannonhalmáig. Megértést kereső írás protestáns testvéreinkhez.”⁶² Bilkei legújabb munkája megírásának szükségességét azzal indokolta, hogy szerinte a reformáció hazai követői nem ismerik eléggé a katolikusságot. Ebből következik a két fél közötti ellentétek jelentős része. Az ilyen pártoskodások gyengítik az egész magyarságot és a magát nemzetfenntartó tényezőnek valló katolikus egyházat. Ezt azonban nem lehet szó nélkül hagyni, mert: „Mi nem dolgozhatunk a nemzet jövője érdekében teljes sikerrel, ha félreismernek, ha kigúnyolnak bennünket. Nekünk szükségünk van a mi igazságaink elismerésére; szükségünk van tiszteletre és megbecsülésre.”⁶³ Az esperes-plébános célja saját felekezete szempontjából érthető volt. Azonban kiindulópontjának volt egy nagy hiányossága. Hiszen azzal nem foglalkozott, hogy a katolikusok megfelelően tájékozottak-e a protestáns egyházak tekintetében, s megadják-e a nekik szintén kijáró tiszteletet. Ezzel az egyoldalú megközelítéssel vizsgálta Bilkei a hitújítás elindulásának körülményeit, Luther tevékenységét és a reformáció európai elterjedését. A protestantizmusnak az emberiség fejlődésére gyakorolt hatását elemezve arra a következtetésre jutott, hogy az összességében több rosszat eredményezett, mint jót. Ezt követően a kereszténység két nagy ágát egymástól elválasztó hittani és gyakorlati kérdésekben igyekezett bizonyítani a katolikusok igazát. A hazai protestánsok elé pedig követendő például állította azokat a próbálkozásokat, amelyekkel a németországi evangélikusok egy része, illetve a nagy-britanniai anglikánok igyekeztek közelíteni egymáshoz a katolicizmust és a reformáció követőit. Könyve végzavában a szerző a magyarországi katolikusok és protestánsok megromlott viszonyának javításához szükségesnek tartotta azok egymás iránti elfogulatlanságát, a személyeskedéseket és a rosszakaratú megnyilvánulások kiküszöbölését. Ennek megvalósításához a következőt javasolta: „Tisztázzuk a történelmi tényeket, tisztázza mindegyik a maga álláspontját és értesse meg, hogy mi maradjon a békén hagyandó terület, amit a másoknak célszerűtlen és veszélyes háborgatni!”⁶⁴ Maga Bilkei finoman fogalmazva is kevésbé tudta ezeket a szép elveket érvényesíteni könyve megírásakor.

⁶² Bilkei Ferenc: Debreczentől-Pannonhalmáig. Megértést kereső írás protestáns testvéreinkhez. Debreczenyi István Könyvnyomdája, Székesfehérvár, 1927.

⁶³ Id. mű, 4.p.

⁶⁴ Id. mű, 289.p.

Így aztán néhány bíráló észrevételén kívül nem tudott más eredményt elérni hazai református és evangélikus körökben.

A protestánsok részéről a felekezeti helyzetet értékelő 1927-es megnyilvánulások sokaságából ki kell emelnünk ifj. Révész Imre egy előadását. Ez a Presbiteri Világszövetség Keleti Ágának budapesti konferenciáján hangzott el, s a Protestáns Szemle 1927. novemberi száma is közölte.⁶⁵ Ebben Révész – 1921-es ígihirdetési sorozatához hasonlóan – elvi és teológiai szempontból vizsgálta a katolicizmus és a protestantizmus viszonyát. Megállapította, hogy bár a két vallási irányzat között hittanilag kibékíthetetlen ellentétek vannak, nemzetközi téren a reformáció követői közül sokak szorgalmazták egymáshoz való közeledésüket. Ebben a vonatkozásban a külföldi és a hazai protestánsok számára azt az útmutatást adta, hogy saját identitásukhoz ragaszkodva forduljanak testvéri szeretettel a katolikusok felé. A gyakorlati együttműködésre pedig a szociális problémák megoldásáért folytatott közös tevékenységet látta a legmegfelelőbbnek. Az evangélikusság táborában ugyancsak voltak olyanok, akik a református Révészhez hasonlóan a keresztyén egyházak viszonyának javítása mellett álltak ki. Ezt tette például Raffay Sándor is 1927. október 31-én a budapesti Vigadóban rendezett reformációi emlékünnepeken elhangzott beszédében. Ebben a püspök szót emelt a felekezeti békeképesség helyreállítása érdekében. Megállapította, hogy „...az idei római katolikus nagygyűlésen már szintén a megértést kívánó kijelentések történtek, amiből jogosan meríthetünk reménységet arra, hogy eljön az idő, amikor a közös Megváltó szellemében egyszer nyugodtan és testvériesen leülhetünk megbeszélni, hogyan tudnánk nem egymás ellen, hanem a közös ellenség: a destrukció és a hazát, egyházat, erkölcsöt és tisztességet megtagadó nemzetközi veszedelem ellen közös frontba verődni.”⁶⁶

A felekezeti béke ügye iránt elkötelezettek számára nagy veszteséget jelentett Csernoch János 1927. július 25-én bekövetkezett halála. Az esztergomi érseki székhelyen Csernochot követő Serédi Jusztiniánból hiányzott előde nagyvonalúsága és a protestánsok iránti jóindulata. Barcza György – aki 1927 és 1938 között Magyarország vatikáni követe volt – úgy vélekedett Serédiről, hogy fegyverrel és minden nemzeti

⁶⁵ Révész Imre: Viszonyunk a római katolicizmushoz. = Protestáns Szemle, 1927/9. szám (november), 549-555.p.

⁶⁶ Raffay Sándor: Mit akarnak a magyar protestánsok? Hornyánszky Viktor R.-T. M. Kir. Udvari Könyvnyomda, Budapest, 1928. 4.p.

vagy felfogásbeli részrehajlás nélkül, vakon szolgálta a katolikus egyház érdekeit.⁶⁷ Az új hercegprímás felekezeti szűk látókörűségét jellemzi, hogy Barcza szerint: „...Horthyban mindig előbb a protestánst látta és csak azután az államfőt.”⁶⁸ Az sem befolyásolta kedvezően az érsek véleményét a hitújítás követőiről, hogy a református Bethlen István vezette kormány igyekezett megakadályozni a magyar katolikus egyházi hierarchia élére történő kinevezését.⁶⁹ Serédi az állami vezetés iránta támasztott fenntartásainak eloszlatására 1927 decemberében bizalmas nyilatkozatot tett a Rómába látogató Klebelsberg Kunó kultuszminiszternek. A királykérdést illetően arra az álláspontra helyezkedett, hogy a trón betöltésével várni kell a megfelelő kül- és belpolitikai szituációra. Megígérte a kormánnyal történő korrekt együttműködést. A felekezetek egymás közötti viszonyával kapcsolatban pedig a békességre való törekvését hangsúlyozta.⁷⁰ A hercegprímás a későbbiekben tartotta magát a fenti állásfoglalásához. Kivételt ezalól csak a protestánsokkal szembeni viselkedése jelentett. Ebben a vonatkozásban ugyanis nem mondható el róla, hogy kicsit nagyobb megértést tanúsítva nem tehetett volna többet a kereszténység két nagy hazai irányzatának kedvezőbb kapcsolataiért.

Serédi érseki kinevezésének híre várakozásteljes érdeklődést váltott ki a hazai protestantizmus követőiben. Addigi tevékenysége alapján nem tápláltak túlságosan vérmes reményeket a reformált egyházak irányában várható magatartására vonatkozóan. Az újságoknak adott első nyilatkozatai alapján azonban reménykedtek abban, hogy hajlandó lesz közreműködni a feszült felekezetközi helyzet megszüntetésében. A Hegyen Épített Város című evangélikus hetilap 1928. január 29-i száma köszöntötte Serédit, akit éppen aznap iktattak be magas méltóságába. A sajtótermék az új hercegprímás kijelentései közül azokat idézte, amelyek helyeselték a keresztény felezetek együttes részvételét a nemzeti célok megvalósításában. Ezek szerint a főpap fontosnak tartotta az igazságosság érvényesülését társadalmi és egyházi vonatkozásban: „Adjuk meg az igazságot mindenkinek, de ne engedjünk a magunk igazából. Az én programom ez: Istennek adjuk meg, ami az Istené, az embereknek, a felekezeteknek

⁶⁷ Barcza György: *Diplomataemlékeim 1911-1945.* 1. kötet. Összeáll. és szerk.: Antal László. Extra Hungariam sorozat. Európa Könyvkiadó-História, Budapest, 1994. 219.p.

⁶⁸ Id. mű, 293.p.

⁶⁹ Serédi Jusztinián esztergomi érsekké történt kinevezésének bonyodalmait részletesen ismerteti: Csizmadia Andor: Id. mű, 313-322.p.

⁷⁰ Gergely Jenő: A katolikus egyház története Magyarországon 1919-1945. Id. mű, 62-63.p.

azt, ami az övéké, akkor lesz békesség.”⁷¹ A cikkíró megállapította, hogy Serédi vallási meggyőződése lényegesen eltér a protestánsokétól. Azonban sok sikert kívánt neki a haza és a krisztusi szellemiség megerősödéséért végzett munkájához, s felajánlotta ehhez a reformáció követőinek támogatását.

Serédi Jusztinián nehéz egyházpolitikai helyzetben vette át a magyarországi katolikusság irányítását. Ráadásul a hazai katolicizmus és protestantizmus egyébként is feszült viszonyát még tovább rontotta az 1928. január 6-án XI. Pius által kiadott „*Mortalium animos*” kezdetű enciklika. A pápai körlevél az 1920-as években megélénkült nemzetközi ökumenikus mozgalomra adott válasz volt. Ekkor már több erőfeszítés történt a reformáció követői részéről a keresztény egyházak egymáshoz történő közeledésének előmozdítására. Ezekbe a kezdeményezésekbe az ortodox vallási közösségek szintén bekapcsolódtak. Az 1925 augusztusában Stockholmban rendezett egyházi világkonferencián a katolikusokat kivéve a kereszténység valamennyi irányzata jelen volt. 1927 augusztusában Lausanne-ban gyűltek össze tanácskozásra a keresztény egység ügye iránt elkötelezett protestáns és görögkeleti küldöttek.⁷² Mindkét megmozdulás nagy érdeklődést váltott ki nemzetközi egyházi körökben. A magyarországi református és evangélikus felekezetek ugyancsak képviseltették magukat rajtuk. A két hazai protestáns közösség nagy buzgalommal csatlakozott az egyre erőteljesebbé váló ökumenikus mozgalomhoz. Ezt magától értődvé tette számukra az a gazdag kapcsolatrendszer, amit az európai testvéregyházakkal évszázadok alatt kiépítettek. Idehaza a jó együttműködés jellemezte a reformátusok és az evangélikusok viszonyát. Ennek során sok tapasztalatot szereztek arról, hogyan lehet két önálló vallási közösségnek az őket elválasztó sajátosságai mellett egymás értékeit megbecsülve összefogni. Közösen vettek részt az említett ökumenikus gyűléseken is. Az 1925-ös stockholmi világkonferenciára utazó magyar küldöttséget például Ravasz László és Raffay Sándor püspökök vezették.⁷³ Ők a keresztény egységmozgalom más fontos külföldi rendezvényein szintén jelen voltak. Ugyanúgy, mint Victor János, Lencz Géza

⁷¹ Hl. K. [Hlavács Kornél]: Serédi Jusztinián, hercegprímás. = Hegyen Épített Város. A Budai Luther-Szövetség egyházi és politikai hetilapja. Felelős szerk.: Hlavács Kornél. 1928. január 29. 30.p.

⁷² Karl Heussi: Id. mű, 542.p.

⁷³ Victor János: A stockholmi egyetemes keresztény kongresszus. In: A protestantizmus Magyarországon. A protestáns szellem hivatása a magyar nemzet életében. Sajtó alá rend.: Vida Gyula. A Bethlen Gábor Szövetség kiadása, Fráter és Társa Könyvnyomdája, Budapest, 1928. 228.p.

és Vasady Béla református teológiai tanárok, illetve Karner Károly és Pröhle Károly evangélikus teológiai professzorok.⁷⁴

A stockholmi és a lausanne-i konferenciákra a rendezők a katolikus egyházat is meghívták. Az Apostoli Szentszék azonban visszautasította az ezeken való részvételt. XI. Pius pedig közzétette a „Mortalium animos” kezdetű körlevelét, hogy tisztázza a katolicizmus viszonyulását az ökumenikus törekvésekhez.⁷⁵ Az enciklikában a pápa rámutatott, hogy Krisztus egyedüli igaz egyháza a katolikus. Minden egyéb keresztény vallási irányzat szakadárság és tévelygés. Róma a hitbeli igazságok abszolút és kizárólagos birtokosa. A Vatikánban csak olyan módon tudják elképzelni a Krisztusban hívők egységének helyreállítását, hogy minden keresztény közösség az egyedül üdvözítő katolikus anyaszentegyházhoz csatlakozik. A római központú egyházba visszatérőknek természetesen fel kell adniuk a katolicizmustól eltérő dogmáikat. Ezzel XI. Pius ismételten megerősítette, hogy a keresztény egység katolikus felfogás szerint csak a Rómának történő alárendelődést jelentő unió révén jöhet létre. Ezt követően a pápai megnyilatkozás értelmetlennek, sőt károsnak minősítette azokat a keresztény egységtörekvéseket, melyek nem a fenti elvek alapján állnak. Az egyházfő a leghatározottabban megtiltotta minden katolikusnak, hogy ezekben a mozgalmakban részt vegyen. Mondván: „...teljességgel világos, hogy sem az apostoli Szék nem vehet részt semmi módon az ő gyűléseiken, sem a katolikusoknak nem szabad semmiként sem az ilyen kezdeményezéseket nyilatkozatokkal támogatni, vagy azokon közremunkálni, mert ha ezt tennék, valami olyan hamis keresztény vallásnak adnának tekintélyt, mely nagyon is távol áll a Krisztus egyetlen Egyházától.”⁷⁶

A merev elutasítás, amely az ökumenikus mozgalmat illetően a Vatikánból érkezett, hazánkban és szerte a világon éles kritikát váltott ki a reformáció követőinek táborából. Így aztán Raffay Sándornak az 1927-es reformációi emlékünnepeken, a budapesti Vigadóban hangoztatott reménye – ami a felekezeti közti helyzet javulására vonatkozott – nem igazolódott be. Sőt! A pápai körlevél hatására még tovább romlott a magyarországi

⁷⁴ Interjú Czeglédy Sándorral „Amszterdam-1948” jelentőségéről. In: „Hogy mindnyájan egyik legyenek”. 50 éves az Ökumenikus Tanács Magyarországon. Szerk.: Hafenscher Károly. Egyetemi Nyomda, Budapest, 1993. 69.p.

⁷⁵ Bajusz Ferenc: Az ökumenikus mozgalom története és mai problémái. Az ökumenikus mozgalom teológiai problémái. Kiadta a Budapesti Református Teológiai Akadémia Ökumenikai Tanszéke. Budapest, 1985. 53.p.

⁷⁶ A „Mortalium animos” latin szövege és magyar fordítása. =Theologiai Szemle. Az Országos Református Lelkészegyesület kiadása. Szerk.: Csikesz Sándor. 1928/5-6. szám, 332.p.

katolikusok és protestánsok viszonya. Az 1928-as és 1929-es év folyamán itthon mindkét tábor részéről egymást követték a másik felet támadó nyilatkozatok. A katolikusok és a protestánsok Horthy-korszakbeli viszonya ekkor jutott el a mélypontra. Az evangéliumi egyházakhoz tartozók közül számosan bírálták az enciklikát. Közülük is kiemelkedett határozott és kemény hangvételével Baltazár Dezső. A püspök az Országos Református Lelkészegyesület 1928. szeptember 3-án, Hódmezővásárhelyen tartott kongresszusán a „Mortalium animos” szövegében foglaltakat „szentírásba ütköző, emberszeretettelenes és alázatosságnélküli” megnyilvánulásnak nevezte.⁷⁷ A katolikus-protestáns viszályokat illetően mindig higgadt Radvánszky Albert azonban kevésbé látta elkeserítőnek a pápai körlevél következményeit. Az evangélikus egyház 1928. november 16-án a fővárosban ülésező egyetemes közgyűlésen úgy nyilatkozott, hogy nem pesszimista a felekezeti közti helyzet megítélésében. Úgy látta, hogy XI. Pius enciklikájának következtében „éles szó- és tollharc” indult hazánkban, de ennek ellenére az átlagemberek vallási téren nem lettek türelmetlenebbek egymás iránt.⁷⁸ Sokan azonban nem értettek egyet Radvánszky véleményével. A reformáció követői között az 1920-as évek végén jelentősen megnövekedett azok száma, akik úgy érezték, hogy harcolniuk kell fennmaradásukért az egyre agresszívabbá váló katolicizmus ellen. Ezt szóvá is tették a protestáns sajtóban és rendezvényeken. Természetesen a katolikusok nem hagyták annyiban a dolgot és saját sérelmeiket – gyakran igen kemény megfogalmazásban – szintén a másik fél tudomására hozták. Élén járt ebben a Magyar Kultúra, amelyben rendszeresen publikált Bangha Béla. A neves jezsuita Rómából hazatérve 1925-től ismét aktívan részt vett a folyóirat szerkesztésében. Bangha változatlan hévvel védelmezte egyháza érdekeit a protestánsokkal szemben. Hangvétele azonban a korábbiakhoz képest visszafogottabb lett. Nála sokkal durvábban támadta a reformált egyházakat a Magyar Kultúrában megjelent írásaiban Pezenhoffer Antal, budapesti katolikus hittanár. Pezenhoffer sokszor olyan dühvel rontott a protestánsoknak, hogy a Református Figyelő című hetilapban 1932 februárjában „fáltörő kosznak” és „kis gerilla harcosnak” titulálták.⁷⁹

⁷⁷ D. Dr. Baltazár Dezső püspök ORLE elnöke nyilatkozata a „Mortalium animos” ügyben. = Theológiai Szemle, 1928/5-6. szám, 343.p.

⁷⁸ EOL Eek jkv. V. kötet. Az 1928. november 16-i közgyűlés jegyzőkönyve. 10.p.

⁷⁹ Rébay Magdolna: A felekezeti kérdés az 1920-as, 1930-as évek fordulóján a Református Figyelő és a Magyar Kultúra írásaiban. = Kút. Az ELTE BTK Történettudományok Doktori Iskola negyedévente megjelenő kiadványa. Felelős kiadó: Gergely Jenő. 2003/3-4. szám, 173.p.

A katolikusok és az evangéliumi egyházak viszonya olyan feszültté vált, hogy Serédi Jusztinián 1928-1929-ben több alkalommal tárgyalta Horthy Miklóssal és Bethlen Istvánnal. A hercegprímás arra kérte az ország két legnagyobb rangú állami méltóságát, hogy bírák önmérsékletre a protestánsokat. Serédi az 1929. október 25-én tartott püspökkari értekezleten tájékoztatta hivatalosan ezekről a lépéseiről a többi főpásztort. Az esztergomi érsek alapvetően Baltazár Dezső katolikusellenes támadásait kifogásolta. Kérte a kormányzót és a miniszterelnököt, hogy vegyék rá a református püspököt a mértéktartóbb magatartásra. Erre Serédi már 1928-ban ígéretet kapott.⁸⁰ Azonban Baltazár és más protestáns egyházi személyek, valamint testületek változatlanul hangoztatták a katolikus egyház túlkapásait kárhóztató bírálatukat. Ezért 1929 elején Petri Pál, a kultuszminisztérium református vallású államtitkára teára invitálta magához a képviselőház protestáns tagjait. Célja az volt, hogy megpróbálja a katolikusok iránti visszafogottabb viselkedésre ösztönözni vendégeit. Valószínű, hogy az államtitkár kezdeményezése mögött Bethlen állhatott. Az eseményről a Harangszó című evangélikus lap 1929. február 3-i száma közölt tudósítást. Ebből az olvasók arról értesülhettek, hogy Petrinél körülbelül ötvenen jelentek meg. Köztük nem csupán képviselők voltak, hanem több egyházi vezető is. A házigazda utalt a megromlott felekezeti közti kapcsolatokra. Kérte, hogy a reformáció egyházaihoz tartozók mérsékeljék a katolikusokat idegesítő megnyilvánulásait. A megbeszélésről szóló cikk szerint az államtitkár észrevételeinek elhangzását követően „...hosszabb vita fejlődött ki, amely azonban minden konkrét eredmény nélkül végződött.”⁸¹

A felekezeti villongások változatlanul folytatódtak. Baltazár Dezső pedig 1929 augusztusának végén Miskolcon mondott beszédével megint magára vonta a feltűzött katolikus újságírók és számos befolyásos egyházi személy haragját. Az ügyből újabb vita kerekedett.⁸² Serédi Jusztinián ismét tiltakozott Bethlen Istvánnál. A miniszterelnöktől azt a választ kapta, hogy ő és a kormányzó egyaránt tárgyalnak Baltazárral. Figyelmeztették, hogy szigorúan eljárnak ellene, ha nem hagy fel a

⁸⁰ A magyar katolikus püspökkari tanácskozások...I. kötet. Id. mű, 269.p.

⁸¹ A felekezeti békéről tanácskoztak Petri államtitkár teadélutánján. = Harangszó, 1929. február 3. 45.p.

⁸² Néhány a Baltazárt támadó katolikus megnyilvánulások közül: Túri Béla: Felszólítás Baltazár Dezső ref. püspökhöz. = Nemzeti Újság, 1929. szeptember 1. 1-2.p. – Túri Béla: Baltazár nyilatkozatahoz. = Nemzeti Újság, 1929. szeptember 27. 1-2.p. - Megjelent Baltazár program-halandszája. = Nemzeti Újság, 1929. szeptember 29. 3-4.p. – „Baltazár támadásaira nem felelünk ellentámadással, csak védekezünk.” Griger Miklós és Ernszt Sándor az adonyi Zichy-centenáriumon visszaautóztatták Baltazár vádjait. =Nemzeti Újság, 1929. október 1. 6-7.p.

katolikusság támadásával. Bethlen szerint a püspök egy évi hallgatást ígért arra az esetre, ha őt nem inzultálják. A hercegprímás nem elégedett meg ennyivel. Figyelmeztette a kormányfőt, hogy most már nyilatkozatot kell tennie, hogy azzal megakadályozza a katolikus-protestáns viszony további romlását. Baltazár magatartását szintén a nyilvánosság előtt szükséges helytelenítenie. Serédi szerint Bethlen hajlandónak mutatkozott ezekre.⁸³ A református Bethlennek valószínűleg nem esett nehezére komoly figyelmeztetésben részesíteni egyháza egyik legnagyobb tekintélyű vezetőjét. Hiszen kapcsolatuk korábban sem volt felhőtlen. Politikai viszonyukban ugyan 1926-tól javulás következett be, ám ez átmenetinek bizonyult. Baltazár 1929 szeptemberében Független Földművelő Szövetség elnevezéssel új kisgazdapártot kívánt alakítani. Ennek 1929. szeptember 2-án nyilvánosságra hozott programtervezete több szempontból kritizálta a bethleni konszolidációt. Ez ismételt ellentéteket eredményezett a kormányfő és a püspök között, melyek 1930-ban még tovább növekedtek.⁸⁴

Bethlen a Serédinek megígért nyilatkozatot az Egységes Párt 1929. október 15-i értekezletén tette meg. Ebben azonban nem tért ki Baltazár katolikusokkal szembeni magatartására, csak általánosságban szólt a vallási helyzetről: „Az egységspárt (sic!) programjában – mondotta a miniszterelnök emelt hangon – igenis benne van a felekezeti béke. A felekezeti béke fenntartása a párt kötelessége. Az én meggyőződésem szerint a felekezeti béke meg is van a magyar nemzet lelkében és meg is marad, hacsak kívülről nem hurcolják bele a békétlenséget, amit egyes tényezők megtesznek.”⁸⁵ Ezt követően – ahogyan arra már korábban utaltunk – helytelenítette, hogy a hivatali tisztségek betöltésénél vallási szempontokat vegyenek figyelembe. A kormányfő állásfoglalására vonatkozóan az 1929. október 25-i püspökkari értekezleten a hercegprímás azt a kijelentést tette, hogy az a katolikusság részére nem kielégítő. Hiszen nem történt benne konkrét utalás arra, hogy ki a hibás a hazai katolikus és protestáns egyházak viszonyának elrmegesedéséért. Ezért Baltazár a maga javára értelmezte Bethlen szavait. A katolikus főpásztorok tanácskozásán Serédi Jusztinián már Raffay Sándort is

⁸³ A magyar katolikus püspökkari tanácskozások...I.kötet. Id.mű, 269.p.

⁸⁴ Gergely Jenő: Főpapok, főpásztorok, főrabbi. Id. mű, 98-102.p. Baltazár Dezső politikai tevékenységéhez újabban Molnár Sándor Károly szolgáltatott értékes adalékokat egy tanulmányában. Ebben a szerző a püspök főrendi- és felsőházi felszólalásait elemzi és közli 1929. szeptember 2-án a Pesti Hírlapban nyilvánosságra hozott programját is. Ennek megjelenési idejét azonban tévesen 1927. szeptember 2-ban adja meg. Lásd: Molnár Sándor Károly: Adalékok Baltazár Dezső életéhez. = Kút. 2003/3-4.szám, 91.p.

⁸⁵ Bethlen István nyilatkozatát idézi a katolikus püspökök 1929. október 25-i értekezletének jegyzőkönyve. Lásd: A magyar katolikus püspökkari tanácskozások...I. kötet. Id. mű, 269.p.

kritizálta, mert: „...erős és bántó bírálat tárgyává tette a vegyes házasságokról szóló katolikus tanítást.”⁸⁶ Ezzel a megjegyzésével az esztergomi érsek Raffay beszámoló jelentésére utalt, amit egyházkerülete 1929. október 4-i közgyűlésén ismertetett. Ebben a püspök Klebelsberg Kunó vallás- és közoktatásügyi miniszternek címezve üzenetét a következőket mondta: „Bízom abban is, hogy a vegyesházasságok kérdésében a római katolikus egyház hivatalos és most már a gyakorlatba is beleerőszakolt kíméletlen eljárásának megszüntetésére, míg arra idő van, minden lehetőséget megtesz...”⁸⁷ Ezt a kijelentést a katolikus sajtó erőlyesen bírálta, Serédi pedig szükségesnek tartotta, hogy elítélje miatta a bányakerületi püspököt.⁸⁸ Az érsek azt már nem említette meg, hogy ugyanezen a tanácskozáson Pesthy Pál – volt igazságügy-miniszter, az Egységes Párt elnöke és a Bányai Evangélikus Egyházkerület felügyelője – igen szép szavakkal tett hitet a felekezeti béke szükségessége mellett.⁸⁹ Pedig a hercegprímásnak tudnia kellett Pesthy álláspontjáról, mert arról egyházának lapjai elismeréssel tudósítottak.⁹⁰ A püspökkari értekezlet résztvevői végül úgy határoztak, hogy a másnap kezdődő XXI. Országos Katolikus Nagygyűlésen ünnepélyesen kifejtik álláspontjukat a protestánsok által a katolicizmus ellen felhozott kifogásokkal kapcsolatban. Az erre vonatkozó beszéd megtartására a főpásztorok Glattfelder Gyula csanádi megyés püspököt kérték fel.⁹¹

Glattfelder 1929. október 28-án, az országos katolikus seregszemle díszgyűlésén szólalt fel, amit a pesti Vigadóban tartottak. A nagyon jó szónoki képességekkel rendelkező püspök elegánsan oldotta meg a rá bízott feladatot. Teljes mértékben a „Mortaliū animos” enciklika útmutatását követve utasította el a katolikusság részéről az ökumenikus mozgalomba történő bekapcsolódás lehetőségét. De ehhez azonnal hozzátette, hogy a pápai körlevélben semmi nincs, amin a nem katolikus keresztények megütközhetnének. Hiszen az a katolikus tanításnak megfelelően hangoztatja ugyan a római egyházon kívüli keresztény egység megvalósításának lehetetlenségét, ám ezt nem szeretetlenségből teszi, hanem azért, mert ragaszkodik az isteni kinyilatkoztatás

⁸⁶ Id. mű, 270.p.

⁸⁷ EOL BEEk Lt. Ka. Kgy jkv. Az 1929. október 4-i közgyűlés jegyzőkönyve. 28.p.

⁸⁸ A Raffayt bíráló katolikus újságcikkekre példaként lásd: Evangélikus támadás a pannonhalma-debrecei híd ellen. Raffay Sándor evangélikus püspök elfogultsággal vádolja a hatóságokat. =Nemzeti Újság, 1929. október 4. 2.p.

⁸⁹ EOL BEEk Lt. Ka. Kgy jkv. Az 1929. október 4-i közgyűlés jegyzőkönyve. 22-24.p.

⁹⁰ Az evangélikusok közgyűlésén. Pesthy Pál dr. a felekezeti béke mellett foglalt állást. =Nemzeti Újság, 1929. október 5. 2.p.

⁹¹ A magyar katolikus püspökkari tanácskozások...I. kötet. Id. mű, 270.p.

igazságaihoz. Ezután a főpásztor utalt a vallási viták meddő és értelmetlen voltára. Majd mesteri fordulattal az össznemzeti érdekekre hivatkozva kérte a felekezeti béke helyreállítását a protestánsoktól. Mindezt anélkül tette, hogy az általuk vitatott kérdésekben egyháza szempontjából a legkisebb engedményre hajlott volna: „Épp azért ne zavarjanak minket katolikusokat szent meggyőződésünkben, mi viszont szeretettel feltételezzük minden embertársunkról a jóhiszeműség komolyságát és biztosak vagyunk benne, hogy ha egymás kegyeletét nem érintjük, a polgári, politikai és gazdasági együttműködés oly biztató és zavartalan lehetőségei nyílnak meg számunkra, mely (sic!) a haza minden fiának különbség nélkül boldogulását biztosítja.”⁹² A csanádi püspök nagyívű szónoklatát a katolikus sajtó lelkesedéssel fogadta. A protestánsok kritikusán nyilatkoztak Glattfelder egyházi tárgyú megállapításairól, de méltányolták a beszédében megnyilvánuló békés hangot. Radvánszky Albert az egész katolikus nagygyűléssel kapcsolatban erre – a korábbiaknál nyugodtabb – tónusra mutatott rá felekezete 1929. november 15-i egyetemes közgyűlésén. Az evangélikusok egyetemes felügyelője abban reménykedett, hogy a békülékeny magatartás kerekedik felül a Rómához hű egyháziak körében. Ugyanakkor rámutatott arra, hogy az evangélikusság részéről megvan a hajlandóság a két nagy keresztény irányzat közötti összhang megteremtésére.⁹³

Az 1920-as évek elején biztatóan induló hazai katolikus-protestáns kapcsolatok elkeserítő állapotba jutottak az évtized végére. Mindkét tábor meg volt győződve arról, hogy a felekezetek közötti kapcsolatok látványos megromlásáért döntően, vagy kizárólag a másik felet terheli a felelősség. Az állami vezetés igyekezett mérsékelni a vallási feszültségeket. Egyelőre azonban sem a kormány, sem más felelős politikai és közjogi tényezők nem tudtak kézzelfogható eredményt elérni ezen a téren. Azzal azonban a józanul gondolkodó katolikusok, reformátusok és evangélikusok a hatalmi elit tagjaihoz hasonlóan tisztában voltak, hogy hosszú távon mindenkinek kárára lesz a szélsőségesen kiéleződött vallási helyzet. Ezért mindazok, akik komoly felelősséget éreztek egyházuk és a nemzet jövőjéért, azzal a tudattal indultak neki az 1930-as éveknek, hogy a kereszténység két nagy irányzatának viszonyában pozitív változásnak kell bekövetkeznie Magyarországon.

⁹² Glattfelder Gyula megyéspüspök szózata a békéről és a hithűségről. =Nemzeti Újság, 1929. október 29. 20.p.

⁹³ EOL Eek jkv. V. kötet. Az 1929. november 15-i közgyűlés jegyzőkönyve. 9.p.

V. 2. A katolikus-protestáns viszony rendezésére irányuló próbálkozások az 1930-as években. Az uniós párbeszéd kezdete

Az 1930-as évek elején csökkent a magyarországi katolikusok és protestánsok közötti feszültség. Ebben szerepet játszott az állami vezetés békítő magatartása, de még inkább a világgazdasági válság hatásának hazai jelentkezése. Az egyre súlyosbodó gazdasági gondok, a fokozódó munkanélküliség és nyomor, valamint az éleződő politikai feszültségek ugyanis bizonyos mértékig háttérbe szorították a felekezeti nézeteltéréseket. Ugyanakkor mindkét vallási irányzat hívei között növekedett azok száma, akik úgy látták, hogy az állandósult viszálykodással hiteltelenné teszik a kereszténységet.

Bangha Béla szerette volna tisztázni egyházát a vallási békesség megbontásának vádjá alól. Ezért „Vallási harc? Vagy felekezeti versengés?” címmel tanulmányt jelentetett meg a Magyar Kultúra 1930. március 20-i számában. A szerző úgy gondolta, hogy a keresztények egymás elleni viaskodását csak akkor lehetne megérteni, ha az vallási önvédelemből fakadna. Azonban a korabeli magyarországi helyzetet tekintve szerinte erről szó sem volt. Az 1920-as években nálunk kibontakozott egyházi küzdelmek mozgatóerejét nem a vallási meggyőződés védelmében látta, hanem az önös érdekekben. Megállapította, hogy a „...vallási jelszavak mögött közönséges pártharcok, elfogultságból, ellenszenvből táplálkozó gyűlölködések dűlnak.”¹ Számos utalást tett arra, hogy ezek a „gyűlölködések” csupán a protestánsok részéről irányulnak a katolikusok felé, fordítva nem léteznek. Bangha értelmezésében a katolicizmus vallás, a protestantizmus csupán abból kivált felekezet. Előbbi minden esetleges hibája ellenére alapvetően pozitív tartalmat hordoz. Utóbbi látszólagos értékei mellett lényegében negatív képződmény. A neves jezsuita ebben a dolgozatában általában közvetett módon érzékeltette olvasóival, hogy hazánkban kik a vallási nyugalom tönkretevői. Néhány kitétele azonban teljesen nyíltan bírálta a békebontó protestánsokat. Felekezeti elfogultságukat például így érzékeltette: „Ha Pannonhorma szól erősen, akkor ez türelmetlenség, inkvizíciós lendület, máglyalobogtatás, kirohanás, gyűlölködés; viszont ha Debrecen mondja ugyanazt, vagy tiszszerte erősebbet, akkor ennek férfias nyíltság a

¹ Bangha Béla: Vallási harc? Vagy felekezeti versengés? = Magyar Kultúra, 1930. március 20. 241.p.

neve, délceg kuruc egyenesség, bátor szókimondás, nyakas gerinccesség.”² Végül arra a következtetésre jutott, hogy Magyarországon a „törzsegyházról” levált protestáns felekezetek harca folyik a katolicizmus ellen, ami rákényszerül a védekezésre. Félreérthetetlenül leszögezte, hogy a katolikus hit a szeretet vallása, s kizárólag ez képes megvalósítani a kereszténység egységét. „A szeretet egységet jelent, az egység katolikumot.” – jelentette ki Bangha.³ A reformáció követői természetesen máshogy vélekedtek a dologról. A református Victor János – aki Budapesten volt teológiai tanár – úgy látta, hogy ezzel a tanulmánnyal az ecclesia militans katonája akarta egyházát megszabadítani a felekezeti háborúskodásért való felelősségtől.⁴

1930 nyarán Raffay Sándor foglalkozott a keresztény felekezetek viszonyának kérdésével. A püspök az 1930. július 1-4. között Sopronban megrendezett evangélikus teológiai konferencián tartott előadást. „A kereszténység egységesítő törekvései” címet viselő eszmefuttatása nemzetközi szinten vizsgálta az ökumenikus mozgalom helyzetét. Az abban részt vevő protestáns és ortodox egyházaknak a Krisztusban hívők egységéről vallott felfogását élesen elkülönítette a katolikus egyház egyoldalú uniós törekvésétől. Csak történelmi távlatban tudta elképzelni a keresztények egységének megvalósulását. Azonban biztatónak nevezte azt, hogy komoly tárgyalások zajlanak a reformáció követői és a görögkeletiek gyakorlati együttműködéséről.⁵ A reformátusok szintén napirenden tartották a katolikus-protestáns kapcsolatok kérdését. Baltazár Dezső hasonlóan tett. A Kálvinista Szemle 1930. szeptember 20-i száma foglalkozott a püspök beszédével, amit az Országos Református Lelkészegyesület néhány nappal korábban tartott konferenciáján mondott el Balatonalmádiban. Baltázára láthatóan hatott Horthy Miklós és Bethlen István ismételt figyelmeztetése. Ráadásul a miniszterelnökkel 1930-ban újabb összetűzésbe keveredett. Ez szintén hozzájárulhatott ahhoz, hogy tőle szokatlanul békés hangon szolt a hazai katolikusok és reformátusok viszonyáról az ORLE közgyűlésén. Egyebek mellett a következőket mondta: „Nekik is, nekünk is vigyáznunk kell arra, (...) hogy ellentétek mesterséges támasztásával és szításával sem belső egyéni, sem külső hatalmi érdek a maga politikai eszközkévé ne tegyen bennünket. Csak közös egyetértő akaratunk, munkánk és küzdelmünk szabadítja meg az országot a

² Magyar Kultúra, 1930. március 20. 250.p.

³ Magyar Kultúra, 1930. március 20. 245.p.

⁴ Rébay Magdolna: Id. mű, 171.p.

⁵ D. D. Raffay püspök a kereszténység egységesítését célzó mozgalmakról. = Harangszó, 1930. július 20. 225-226.p.

nagy gazdasági és erkölcsi süllyedéstől az egész magyar nép egyesült erejével és okos szabadságával.”⁶

A református hetilap ugyanezen száma közölte Kisbaconi Benedek Sándor felsőházi tag, közigazgatási bírósági másodelnök „A felekezetközi béke” című írását. A szerző két okból is fontosnak tartotta, hogy hazánkban helyreálljon a megbomlott vallási békesség. Az egyik az volt, hogy nálunk a lakosság erőteljes hitbeli megosztottsága miatt igen sok vegyes házasságot kötöttek. Ezek nyugalma feldúlta a katolikusok és a protestánsok viszálykodása, ami által a társadalom békéje is sérült. A felekezeti összefogást sürgető másik tény a területi revízióra való törekvés volt. Hiszen az elcsatolt országrészek visszaszerzését csak nemzeti összefogással lehetett elérni. Ennek megvalósítását pedig a vallási viszályok nehezítették. Ezért a cikkíró hangsúlyozta: „Életünk és fennmaradásunk függ attól, hogy a nemzeti egységet felekezeti torzalkodások vagy egyenlenségek ne zavarják.”⁷

1931 elején Ravasz László tett újabb lépést a magyarországi katolikusság és a reformáció követői közötti viszony javulását eredményező úton. A református püspök 1931. február 8-án a Kisfaludy Társaság ünnepi ülésén emelkedett hangvételű beszédben emlékezett Prohászka Ottokárra. Ravasz mindig nagyra becsülte a katolikus főpap munkásságát. Éppen ő volt az, aki annak idején Prohászka felvételre javasolta az egyesületbe.⁸ 1931-es megemlékezésében – a társaság jellegéhez illő módon – az 1927-ben elhunyt székesfehérvári püspök műveinek főként irodalmi értékeit vizsgálta. Először Prohászka pszichológiai alkatát elemezte, majd életútját vázolta fel. Végül az általa a „Lélek embere” megnevezéssel felruházott főpásztor alkotásainak értékelését adta. A református méltató őszinte tisztelettel szólt kora Magyarországnak egyik legjelentősebb katolikus személyiségéről, s kijelentette: „...nincs komoly keresztyén ember, aki írásain ne épülne és ne erősödnék s bár keresztyénsége tökéletesen katolikus és méltatlan hozzá minden ezzel ellenkező állítás: mégis, miután ez a keresztyénség erős, tüzes és élő, bizonyágtételeiből mindenki megtermékenyedik, aki Krisztus igazi követője. Theológiailag egy világ választhat el tőle: Lélekben

⁶ Baltázár püspök nagy beszéde. = Kálvinista Szemle, 1930. szeptember 20. 309.p.

⁷ Kisbaconi Benedek Sándor: A felekezetközi béke. 1. rész. = Kálvinista Szemle, 1930. szeptember 20. 308.p. A cikk 2. részét lásd: Kálvinista Szemle, 1930. szeptember 27. 315-316.p.

⁸ Ravasz László: Emlékezéseim. Id. mű, 276.p.

mindnyájunkat egybefog és emel. Éppen ezért ebben a vonatkozásban is egyetemes érték...”⁹

A katolikus sajtó elismeréssel fogadta Ravasz László beszédét. A Nemzeti Újság a református püspök szónoklatáról írva úgy látta, hogy az át tudta hidalni a felekezeti távolságokat. Olyan szempontokat állított előtérbe, amelyek nem elválasztják, hanem egybekapcsolják a katolicizmust és a protestantizmust. A napilap szerint: „A beszéd bizonyítéka annak, hogy az aranyhíd, amelyet Prohászka Ottokár hirdetett, kiépíthető és járható híd s ez nagy nyereség olyan időkben, amikor sok út vált járhatatlanná és sok magyar érték elveszett.”¹⁰ A református kiadványok szintén üdvözlötték Ravasz gesztusát, amit Prohászka emlékezve a katolikusság felé tett. Sebestyén Jenő budapesti teológiai tanár a Kálvinista Szemle 1931. február 14-i számában tüzölve, de lényegében véve helyesen állapította meg püspöke megnyilvánulásáról: „Az a szolgálat pedig, amelyet ezzel egyházának, a magyar társadalomnak és a felekezeti békességnek tett, mindenk felett álló és megmérhetetlen jelentőségű.”¹¹

Baltazár Dezső szintén próbálta csökkenteni a katolikusok és a protestánsok közötti feszültséget. Az e vonatkozásban 1930-ban bekövetkezett fordulatát követően igyekezett a megbékélésre kész magatartást tanúsítani a hazai katolikusság iránt. Ez a hajlandósága tünt ki abból a nyilatkozatából is, amiről az Evangélikusok Lapja 1931. június 14-i száma tudósított. A cikk arról számolt be, hogy a református püspök nem sokkal korábban a Bihar vármegyében levő Furtára látogatott. Ott az őt üdvözlő katolikus küldöttség előtt beszélt, s a kereszténység két nagy ága közötti szeretetteljes közeledés fontosságát hangoztatta. Ezt követően egy értekezletre utalt, amit két héttel azelőtt az egyházak vezetői Klebelsberg Kunó meghívására a kultuszminisztériumban tartottak. Baltazár szerint ezen a tanácskozáson Serédi Jusztinián „...olyan kijelentéseket tett, amelyek teljes mértékben megnyugtatták a lelkeket.”¹² Ennek alapján a püspök azon reményének adott hangot, hogy a katolikusok és a reformáció követői viszonyában elindult lassú javulás folytatódik. A magát meg nem nevező evangélikus cikkíró Baltazárnál kevésbé volt derűlátó. Úgy gondolta, hogy az esztergomi érsek néhány elejtett mondata egy bizalmas tanácskozáson nem sokat jelent. Ha nem csupán a

⁹ Ravasz László: A Lélek embere. Emlékezés Prohászka Ottokárról. Sylvester Irodalmi és Nyomdai Intézet Rt., Budapest, é.n. 34.p.

¹⁰ A Nemzeti Újság cikkét idézi: D. S. J. [Dr. Sebestyén Jenő]: Prohászka püspök aranyhídja. Ravasz László emlékbeszéde a Kisfaludy-Társaságban. = Kálvinista Szemle, 1931. február 14. 58.p.

¹¹ Ugyanott.

¹² Megint előbukkant a szivárványhíd! = Evangélikusok Lapja, 1931. június 14. 189.p.

jelenlevő protestánsok iránti udvariasságból mondta azokat, akkor sem szabad túl nagy szerepet tulajdonítani nekik, hiszen: „A primás hiába tesz kijelentéseket. Mi azt szeretnénk inkább tudni, hogy mit szól hozzá Rómában a jezsuita generális, mert a római egyház magatartását hazánkban ő dirigálja.”¹³

A fenti megállapítás két vonatkozásban sem volt kellően megalapozott. Egyrészt Serédi egyházán belül és azon kívül kényesen ügyelt arra, hogy tekintélyét ne érje csorba. Ha valamit kimondott, azt tiszteletben kellett tartani. Igaz, érsekként nem is akadt rá példa, hogy meggondolatlan nyilatkozatokat vagy ígéreteket tett volna. Másrészt, ha a protestánsokkal szembeni kemény magatartásról volt szó, akkor a hercegprimás nem szorult rá senki tanácsára. Még a jezsuitákéra sem. Azt viszont jól szemlélteti a fenti idézet, hogy a protestánsok a Horthy-korszak katolicizmusából a Jézus Társaságának tagjait tartották legádázabb ellenségeiknek. Ezt a meggyőződésüket történelmi ismereteik és saját tapasztalataik támasztották alá. Ravasz László emlékirataiban arról írt, hogy hazánkban ebben az időszakban csendes, de szívós ellenreformáció zajlott. Ennek fő ideológusaként és képviselőjeként a jezsuita Bangha Bélát jelölte meg.¹⁴ Ezek után érthető, hogy sokak meglepődtek, amikor 1937-ben Bangha katolikus oldalról párbeszédet kezdeményezett a magyarországi reformátusokkal és evangélikusokkal.

1931 nyarán változás történt az ország vezetésében. Augusztus 19-én lemondott Bethlen István és kormánya. A miniszterelnöki székbe tíz év után ismét katolikus került. Gróf Károlyi Gyula 1931. augusztus 27-én ismertette kormánya programját az országgyűlés képviselőházában. Érthető, hogy a gazdasági válság dühöngése, valamint a megnövekedett társadalmi és politikai feszültségek közepette az új kormányfő csak érintőlegesen foglalkozott hazánk vallási helyzetével. Erre vonatkozó mondanivalójának lényege az volt, hogy nem tartja megengedhetőnek az emberek hitük szerinti megkülönböztetését. „Az ország lakossága felekezeti különbség nélkül viseli a terheket, van a jogok birtokában, az ország iránti kötelességek felekezeti különbséget nem ismernek. (...) Ha ebben az országban az állampolgárok között disztinkciót teszek, azt nem felekezeti alapon, hanem azon az alapon teszem, hogy az állampolgárok mennyiben felelnek meg a haza iránti kötelességüknek.”¹⁵ – mondta Károlyi. A

¹³ Evangélikusok Lapja, 1931. június 14. 190.p.

¹⁴ Ravasz László: Emlékezéseim. Id. mű, 202-203.p.

¹⁵ Magyar kormányprogramok 1867-2002. 1. kötet. Id. mű, 600.p.

kormányprogramhoz az Egységes Párt nevében hozzászóló Rubinek István hangoztatta a vallási békesség fenntartásának fontosságát. Ugyanerről beszélt a Keresztény Gazdasági és Szociális Párt részéről véleményt nyilvánító Wolff Károly is.¹⁶ Az év hátralevő részében a katolikusok és a protestánsok között nagyobb méretű nézeteltérések nem következtek be. Ezért Kapi Béla a Dunántúli Evangélikus Egyházkerület 1931. október 16-án, Kőszegen tartott közgyűlése elé terjesztett püspöki jelentésében megállapította: „A felekezeti helyzetben élesebb támadások vagy villongások nem merültek fel, de számba vehető lelki közeledésről sem szólhatunk.”¹⁷

Az 1932-es évben katolikus és protestáns részről egyaránt folytatódott azoknak a megnyilatkozásoknak sora, melyek a felekezetközi béke megteremtését szorgalmazták. Ilyen tartalmú beszédek hangzottak el például 1932. április 14-én Miskolcon, Farkas István püspökké avatásán és hivatalába történő beiktatásán. A Tiszáninneni Református Egyházkerület új lelkesi vezetője testvéri közösségbe hívta az egész magyarságot. Úgy látta, hogy nem a kereszténység részekre osztottsága okoz önmagában bajt, hanem az egyes irányzatok egymás elleni harca. Fel kell tehát hagyni a vetélkedéssel és össze kell fogni Isten országának és a magyar hazának szolgálatában. Az ünnepi alkalmon jelen levő Baltázár Dezső a következő szavakkal állt ki a Krisztusban hívők összefogása mellett: „Hajoljanak közelebb egymáshoz a csillagos, kakasos, keresztes templomok! Legyen vége a felekezeti gyűlölködésnek! Mert lehet, hogy győztesen kerül ki valamelyik fél a felekezetek harcából, de ne felejtse el a győző, hogy győzelmi koszorúját Magyarország koporsójára teheti le.”¹⁸

Károlyi Gyula hagyományos módszereket alkalmazó kormánya nem tudott úrrá lenni a válságon. Ezért Horthy Miklós 1932. október 1-jén az erős kéz politikájának alkalmazását ígérő Gömbös Gyulát nevezte ki miniszterelnöknek. Ezzel ismét protestáns személy került a kormányfői bársonyszékbe. Serédi Jusztinián az 1932. október 19-én tartott püspökkari értekezleten tájékoztatta a katolikus főpásztorokat a kormányváltással kapcsolatos magatartásáról. A hercegprímás elmondta, hogy Horthy tárgyalta vele, mielőtt Gömbösnek kormányalakítási megbízást adott. Serédi nevek említése nélkül közölte álláspontját a kormányzóval az új kabinet összetételére vonatkozóan. Az evangélikus Gömbös eskütételét követően bemutatkozó látogatást tett

¹⁶ A felekezeti béke a képviselőházban. = Harangszó, 1931. szeptember 6. 293.p.

¹⁷ A dunántúli ev. egyházker. közgyűlése Kőszegen. = Harangszó, 1931. november 8. 355.p.

¹⁸ Kövér Pál: Keresztény egység. = Lelkészegyesület, 1932. július 2. 212.p.

az esztergomi érseknél. Jóindulatú együttműködésre kérte fel Serédit. Ő erre ígéretet tett minden olyan kérdést illetően, ami az egyházi törvényeknek és a haza érdekeinek megfelel.¹⁹ A Gömbös-kabinet programja a Nemzeti Munkaterv nevet kapta. Ennek 95 pontjából a 86. foglalkozott a felekezeti közti helyzettel. Ez a keresztény-nemzeti rendszer többi kormányát vezérlő elvekhez hasonlóan leszögezte: „Valláspolitikánkban minden eszközzel a felekezeti béke fenntartására, megerősítésére s a közfunkciókat ellátó egyházi intézmények támogatására törekszünk.”²⁰ Nem mondott ennél több konkrétumot Gömbös a kormány terveinek képviselőházi ismertetésekor sem a katolikusok és a protestánsok viszonyának javításáért teendő lépéseiről. 1932. október 11-i programbeszéde felekezetekre vonatkozó részéből az a bejelentése keltett élénk érdeklődést a közvéleményben, hogy revideálta korábban szélsőségesen antiszemita nézeteit.²¹

A felekezeti közti helyzet további lassú javulását jelentette, hogy az 1932. október 16-18-án megtartott XXIII. Országos Katolikus Nagygyűlés budapesti rendezvényein már nem hangzottak el a protestánsokat nyíltan bíráló szónoklatok. Ezt meglepéssel vette tudomásul a Református Figyelő 1932. október 22-i számának cikkírója, amikor a nagyszabású esemény tanulságait elemezte. Ugyanakkor rámutatott arra, hogy változatlanul folyik a magyar történelem egyoldalú katolikus átértékelése. Ennek ékes példáját látta Hanauer Árpád István váci megyés püspöknek a kongresszuson sorra került felszólalásában.²² Hangsúlyoznunk kell, hogy a hazai katolicizmus és protestantizmus viszonyában az 1930-as évek elejétől tapasztalható lassú javulás nem ment zökkenőmentesen. Időről időre kipattantak új viták egyes problémás esetekben. Csak ezek gyakorisága és hevessége csökkent fokozatosan. Változatlanul hatottak az 1920-as évekből örökölt ellentétek is, de az ezek által keltett feszültség kezdett visszatérni az elfogadható szintre.

A magyarországi katolikusok és protestánsok kapcsolatainak lépésről lépésre történő normalizálásához kétségtelenül hozzájárultak Gömbös Gyula erőfeszítései is. Láttuk, hogy a miniszterelnök 1932-es kormányalakításakor csak nagy általánosságban beszélt a felekezeti béke melletti elkötelezettségéről. Később azonban számos konkrét tanújelét

¹⁹ A magyar katolikus püspöki tanácskozások...I. kötet. Id. mű, 441.p.

²⁰ Magyar történeti szöveggyűjtemény 1914-1999. I. kötet. Szerk.: Romsics Ignác. Osiris Kiadó, Budapest, 2000. 261.p.

²¹ Magyar kormányprogramok 1867-2002. I. kötet. Id. mű, 615-616.p.

²² Helvetius: A XXIII. katolikus nagygyűlés után. = Református Figyelő, 1932. október 22. 344.p.

adta annak, hogy ezt valóban komolyan gondolja. Ezért igyekezett jó viszonyt kiépíteni a katolikus egyház vezetésével. Persze ez személyes érdeke is volt, hiszen a klérusból sokan gyanakvással figyelték a jobboldali radikális és ráadásul evangélikus kormányfő tevékenységét. Gömbösnek sikerült megfelelő hangot találnia a főpapok egy részével, köztük Serédi Jusztiniánnal. Kelemen Krizosztom pannonhalmi bencés főapáttal pedig jónak volt mondható a kapcsolata.²³ A kormányzói jogkör 1933-as kiterjesztésekor még az is felmerült a miniszterelnökben, hogy a Vatikánban megszerezze Horthy számára a főkegyúri jog gyakorlásának lehetőségét. Azonban a hozzáértők meggyőzték arról, hogy ez eleve kudarcra ítélt vállalkozás. Ezért végül elállt az erre irányuló komolyabb lépések megtételétől.²⁴

Gömbös több nyilvános állásfoglalást tett a hazai felekezetközi helyzet javítása érdekében. 1933 szeptemberében, a Nemzeti Egység Pártja Berettyóújfalun tartott nagygyűlésén szintén kitért erre a kérdésre. Az új névre átkeresztelt kormánypárt rendezvényén a miniszterelnök a politikai céljai között kiemelt szerepet betöltő nemzeti egység megvalósítását sürgette. Ennek során elítélte az állampolgárok vallási alapon történő szembeállítását. Visszaütasította azokat a vádak, hogy a közhivatali tisztségek betöltésénél előnyben részesítené a protestánsokat. Elismerte a magyar katolikusok érdemeit, de arra is rámutatott, hogy egyházuk kiemelten kedvezményezett helyzetet élvez Magyarországon. Ezek után felszólította azokat, akik politikai tőkét akartak kovácsolni a hazai katolicizmus és protestantizmus ellentéteiből, hogy hagyjanak fel az ilyen irányú törekvéseikkel.²⁵ A protestánsok örömmel üdvözölték Gömbös állásfoglalását. Az Evangélikus Élet 1933. szeptember 17-i száma például vezércikkben tudósította olvasóit a kormányfő „önérzetes és bátor” megnyilatkozásáról.²⁶ A katolikusok kritizálták Gömböst egyházuk kivételezett helyzetének emlegetéséért. Attól azonban nem kellett tartaniuk, hogy határozott lépéseket fog tenni ennek megszüntetésére. Az 1933-ban lassan tovább javuló egyházi kapcsolatok meglegedéssel töltötték el a kereszténység két nagy hazai irányzatának felelősen gondolkozó vezetőit. Ez tükröződik Geduly Henriknek a Tiszai Evangélikus Egyházkerület 1933. szeptember 14-i miskolci közgyűlése elé terjesztett jelentéséből is.

²³ Gergely Jenő: Gömbös Gyula. Politikai pályakép. Vince Kiadó, Budapest, 2001. 249. és 269.p.

²⁴ Id. mű, 249-250.p.

²⁵ Gömbös Gyula: Válogatott politikai beszédek és írások. Szerk. és utószó: Vonyó József. Millenniumi magyar történelem sorozat. Politikai gondolkodók. Osiris Kiadó, Budapest, 2004. 546.p.

²⁶ A vallási harcok ellen. = Evangélikus Élet, 1933. szeptember 17. 1.p.

Geduly örömmel állapította meg, hogy a „... felekezeti viszonyok újabban határozottan megnyugtatóbb formát öltenek.”²⁷ Ezt követően a tiszakerületi püspök valamennyi történelmi egyházat biztosította arról, hogy az evangélikusság kész a velük történő becsületes együttműködésre az őket fenyegető veszélyekkel szemben. A kereszténység ellen irányuló erők – amelyekre Geduly Henrik utalt – 1933-ban a nácik hatalomra jutásával megerősödtek. A hitleri Németország egyházainak sorsáról érkező hírek megdöbbentették az eseményeket hazánkból szemlélőket. Az 1930-as évek közepén egyre több lelkész és hívő értette meg, hogy a nemzetszocializmus éppúgy ellensége a vallásnak, mint a baloldali munkásmozgalom és bizonyos liberális eszmeáramlatok. Bennük tudatosodott, hogy az előretörő keresztényellenes irányzatokkal szembeni védekezés csak a történelmi egyházak összefogásával lehet hatékony. Ezt a felismerést fogalmazta meg a Korunk Szava 1934. január 1-jei száma. A magyar katolicizmus fiatal reformnemzedékének folyóiratában az „Új év - új kötelességek” címmel megjelent írásban a következőket olvashatták az érdeklődők: „Szörnyülködve szemléljük azokat a német törekvéseket, melyek a katolikus és lutheri egyház feloldására irányulnak és egy új pogány nemzeti egyház kialakítása felé tendálnak. Őszintén sajnáljuk szentségtörő kezek (sic!) ezt a beavatkozását nem csak a saját, de a lutheri egyház szempontjából is. Nem kételkedünk benne, hogy a két küzdő fél közeledik egymáshoz és végül megtalálja egymást a közös küzdelemben.”²⁸ A nevét nem közlő cikkíró úgy látta, hogy a németországi példából okulva azonnal hozzá kell látni a hazai katolicizmus és protestantizmus szoros összefogásának kimunkálásához. Itt azonban nem akart megállni. A hitegység megvalósításának lelki előkészítését szintén célul tűzte ki. Ezt szociális reformmal és korszerű nemzetiségi politika megvalósításával kívánta egybekötni. Az egészhez a kereszténység mindennapi életben játszott szerepének radikális megnövelése szolgáltatott volna keretet. Ez a cikk jelezte, hogy változás kezdődött a hazai katolikus táborában a keresztény egység kérdésének kezelési módját illetően. Korábban ugyanis rendszeresen beszéltek az egyházak társadalmi és politikai, valamint a nemzeti összefogást erősítő együttműködésének lehetőségeiről. Azonban ha csak lehetett, kerülték a Krisztusban hívők szervezeti és hitbeli egyesülésének problémáját. Tudták, hogy Róma erre vonatkozó uniós álláspontja

²⁷ EOL Eei. 66. doboz. 683/1933. 5.p.

²⁸ Új év - új kötelességek. = Korunk Szava. Aktív katolikus orgánium. Felelős szerk. és kiadó: Gróf Széchényi György. 1934. január 1. 6.p.

újra és újra kiváltja a protestánsok erőteljes bírálatát. Erre kiváló bizonyítékot szolgáltatott a „Mortalium animos” kezdetű pápai enciklika körül kibontakozott heves viták. Az 1930-as évek közepétől viszont katolikus részről is kezdtek egyre többet foglalkozni az egyházi egység létrehozásának kérdéskörével.

Azok közül a katolikus állásfoglalások közül, melyek 1934-ben születtek meg a keresztény felekezetek békéjéről, ki kell emelnünk Szekfű Gyula megnyilatkozását. A Horthy-korszak történetírásának kiemelkedő személyisége 1934-ben ismét megjelentette „Három nemzedék” című, nagy hatású művét. Az 1920-as első kiadás szövegéhez azonban hozzáillesztette az azóta eltelt időszak eseményeinek és folyamatainak elemzését. Emiatt a kiegészítés miatt lett az új kötet teljes címe „Három nemzedék és ami utána következik”. Az újonnan írt részben a konzervatív meggyőződésű, egyetemi tanár szerző külön foglalkozott a felekezeti kérdéssel. Szekfű mélyen hívő katolikus volt. Ebben a munkájában azonban nem egyházi megközelítésben, hanem történettudósként foglalkozott a problémával. Elismerte, hogy az általa neobarokk jelzővel ellátott magyar társadalomban létező ellentétek közül az egyik legfontosabb a katolikusok és a protestánsok közötti feszültség. Ennek feloldása nélkül nem látta megvalósíthatónak sem az ország békés fejlődését, sem a nemzet valódi egységét. Megállapította, hogy történelmünkben és kultúránkban a kereszténység mindkét nagy irányzata elvülhetetlenül fontos szerepet játszik. Nem értett egyet azokkal, akik a kérdés megoldására azt javasolták, hogy a közéletből száműzzenek minden felekezeti megnyilvánulást. Szekfű véleménye szerint nem a vallási különbségek társadalmi jelenléte okoz bajt, hanem az, ha ezeket politikai és egyéni célok érvényesítésére akarják felhasználni.²⁹ Leírta azt a tapasztalatát, hogy a mélyen hívő katolikusok és protestánsok békében tudnak élni egymással. Hiszen ők nem a másik fél hibáival, vagy az attól elszenvedett sérelmeikkel foglalkoznak, hanem saját vallási fejlődésük a fontos számukra. Mindebből következően a felekezeti ellentétek kiküszöbölésének egyetlen hatásos módját abban látta, hogy „...az emberekbe átfolyjon a vallásos világnézet, mindenkibe a magáé, s ennek alapján cselekedjék az ő cselekedeteiket; vallásosak legyenek, de belsőleg és ne politikából és ne emelkedésvágyból.”³⁰ Végül kifejezte azt a meggyőződését, hogy a fiatal nemzedék

²⁹ Szekfű Gyula: Három nemzedék és ami utána következik. ÁKV – Maecenas Könyvkiadó, Budapest, 1989. (Az 1934-es kiadás reprintje.) 427-432.p.

³⁰ Id. mű, 433.p.

tagjaira már mindkét oldalon ez a szemlélet jellemző. Így képesek lesznek a keresztyény felekezetek tartós békéjének megvalósítására. A kiváló történész véleményét sokak osztották saját egyházában ugyanúgy, mint a reformáció követői között.

Bizonyos szempontból hasonlított Szekfü felfogására Geduly Henrik tiszakerületi evangélikus püspök állásfoglalása, amit egyházkerülete 1934. augusztus 25-i, őszi közgyűlésén tett. Geduly a felekezeti helyzetet – néhány állandósult vitatéma boncolgatásától és egyes lokális villongásoktól eltekintve – alapvetően nyugodtnak értékelte. A katolikusok és a protestánsok viszonyának további javítását úgy látta lehetségesnek, ha mindkét tábor saját belső fejlődésén és vallásossága megerősítésén munkálkodik. Eközben pedig tiszteletben tartják a másik oldal ilyen irányú fáradozását.³¹ Ismét foglalkozott ekkoriban a keresztyény egyházak kapcsolataival ifj. Révész Imre is, aki már a debreceni tudományegyetem református hittudományi karának tanárává lépett elő. 1934. szeptember végén Révész három előadást tartott a civisvárosban. Ezekben hangoztatta a keresztyény felekezetek egymáshoz való közeledésének fontosságát. Azonban rámutatott, hogy az egyházak egységét nem külsőleg, látható formában kell erőltetni. Ez katolikus módszer, ami nem lehet eredményes, ha nincs meg a belső azonosság. Az egyesítő lelki kapocs kizárólag Krisztus igaz imádata lehet. Ez azonban már a vallási megosztottság állapotában egy láthatatlan egyházba fűzi össze a Jézust helyesen tisztelőket.³² Révész ezekkel a megállapításaival újra az egyházi egység megvalósításáról vallott katolikus (uniós) és protestáns (ökumenikus) felfogás különbözőségét érzékeltette.

Időközben katolikus részről nem kisebb méltóság érintette a magyarországi keresztyények egybegyűjtésének kérdését, mint Serédi Jusztinián. A hercegprímás 1934 júliusában egy máriacelli zárandoklaton tartott beszédet. Ebben kijelentette, hogy kiemelkedő történelmi személyiséggé válna az, aki egy vallásúvá tudná tenni a magyarságot. Afelől sem hagyott kétséget, hogy ennek az egyetlen hitnek a katolikusnak kellene lenni. A protestánsok azonnal tiltakoztak az esztergomi érsek kijelentése ellen. Az esetről beszámoló Református Élet című hetilap 1934. július 21-i számában például azt hangoztatta, hogy Serédi vérig sértette a reformáció hazai követőit. Visszautasította azt a vádat, hogy a vallási egység megbontásával az

³¹ EOL Eei. 71.doboz. 663/1934. 3.p.

³² Krisztusi katolikus anyaszentegyház. Három előadás az Egyházzól Debrecenben. = Református Élet, 1934. október 27. 343-344.p.

evangéliumi hitet vallók lennének a nemzeti összefogás akadályozói. Végül megállapította: „Nem az egy vallás hiányától, hanem a vallástalanság démoni erőitől szenved ez a nemzet. És itt Róma legtekintélyesebb magyar papja is velünk együtt csak mellét verheti bűnbánattal és megalázkodva, hogy (...) az újjáteremtő vallásosságot saját felekezeteinkben elég erősen felgyújtani még mindig nem tudtuk.”³³

A kereszténység egységéért végzett munkálkodás fontosságával foglalkozott a Korunk Szava „Hogy mindnyájan egyek legyenek” című cikke 1934. december 15-én. Azonban ez az írás nem a katolikus-protestáns közeledés lehetőségeit vizsgálta, hanem a görögkeleti egyházak felé irányuló egységtörekvés fontosságára hívta fel az olvasók figyelmét.³⁴ Bár a katolikus sajtótermék nem a reformáció követőit szólította meg, eszmefuttatására mégis reagáltak erről az oldalról. A Pro Christo Magyar Evangéliumi Keresztény Diákszövetség folyóirata, a Diákvilág 1935. január 15-én „Ut omnes unum sint” címmel megjelent cikkében fordult a Korunk Szava szerkesztőjéhez. A Diákvilág magát meg nem nevező cikkírója azt kérte katolikus kollégáitól, hogy máskor a hazai kereszténység lélekszámot tekintve második csoportjáról se feledkezzenek meg, ha a Krisztusban hívők egységének jelentőségéről és lehetőségeiről írnak.³⁵

A keresztény egységtörekvések iránt nagy érdeklődést mutató Diákvilág 1935. május 15-i számában ismert katolikus és protestáns személyiségeket kérdeztek meg vallási közösségeik viszonyáról és annak jövőjéről. A választ adók között szerepelt Karner Károly, aki a pécsi tudományegyetem soproni evangélikus hittudományi karának tanára volt. Ő azt hangsúlyozta, hogy mindkét vallási irányzatnak létjogosultsága van a magyar társadalomban és nemzettudatban. Arra figyelmeztetett, hogy jóvátehetetlen bűnt követnének el azok, akik megpróbálnák bármelyiket kiszorítani népünk életéből. A katolicizmusnak és a protestantizmusnak pedig nemes versenyben kell szolgálnia a magyarság érdekeit.³⁶ A református Pap Béla - a Magyar Út című lap szerkesztője - arra hívta fel a figyelmet, hogy a kereszténységnek a politikai irányzatok fellett kell

³³ A hercegprímás az egységről. =Református Élet, 1934. július 21. 233.p.

³⁴ Pogány György: „Hogy mindnyájan egyek legyenek”. = Korunk Szava, 1934. december 15. 520.p.

³⁵ Ut omnes unum sint. =Diákvilág. Felelős szerk. és kiadó: Major László. 1935. január 15. 2.p. A folyóiratot megjelentető Pro Christo Magyar Evangéliumi Keresztény Diákszövetség a református és az evangélikus egyház közös ifjúsági szervezete volt. Neve a Magyar Diákok Pro Christo Szövetsége formában is előfordul. A Diákvilág szerkesztőinek az ökumenizmus iránti elkötelezettségét mutatja, hogy a lap alcímében ekkoriban a Jézus főpapi imádságából vett - és a szóban forgó cikk címétül szolgáló - „Ut omnes unum sint” szavak szerepeltek. A latin szöveg magyar fordítása: „Hogy mindnyájan egyek legyenek”.

³⁶ Katolicizmus és protestantizmus ankét. =Diákvilág, 1935. május 15. 6.p.

állnia. A katolikus és a protestáns egyházaknak belső lelki megtisztulásra van szükségük. Vitákat csak teológiai és etikai problémákról szabad folytatniuk, nem hatalmi ügyekről.³⁷ A reformáció táborából nyilatkozó harmadik személy ifj. Révész Imre volt. A református egyetemi tanár úgy látta, hogy a tekintélyvel előnyben részesítő korszellem a katolicizmusnak kedvez. Ezzel magyarázható külföldi és hazai előretörése. Azonban Révész hangsúlyozta, hogy a kereszténység irányzatainak jövője Isten akaratától függ.³⁸

Katona Jenő katolikus író és újságíró együttérzéssel utalt a németországi katolikusság és evangélikusság nehéz helyzetére. Kifejezte azt a meggyőződését, hogy a közös megpróbáltatások nagy mértékben közelíteni fogják őket egymáshoz. Általánosságban úgy vélekedett, hogy a kereszténység egyetemességének tudata erősödni fog az egyházakban.³⁹ A megkérdezettek között volt még a katolikus gróf Széchényi György, a Keresztény Gazdasági és Szociális Párt országgyűlési képviselője, valamint a Korunk Szava felelős szerkesztője és tulajdonosa. Széchényi úgy tapasztalta, hogy a katolicizmus és a protestantizmus szembenállásának mértéke csökken. Abban bízott, hogy a még meglevő katolikus-protestáns ellentétek előbb-utóbb oldódni fognak. Ezt abból kiindulva feltételezte, hogy a történelmi egyházak közös értékei veszélybe kerültek, s ezeket egymást segítve kell megvédeniük. Arra, hogy a veszély fő forrásának a náciizmust tekinti, az a megjegyzése utalt, mely szerint Németországban a keresztények összefogása a védekezés terén sokkal jobban kifejlődött, mint Magyarországon.⁴⁰ A hazai katolicizmuson belül kialakuló demokratikus irányzathoz tartozó Katona és Széchényi véleményét nem azonosíthatjuk a katolikus egyházi vezetés hivatalos álláspontjával. Az azonban tény, hogy az egyházellenes erőkkel szembeni interkonfesszionális összefogás egyre több katolikus számára kívánatosává vált. Ugyanez mondható el a reformátusokról és az evangélikusokról is.

1935 folyamán hazánk mindhárom nagy keresztény egyházában növekedett az együttműködés sürgető voltát elvileg felismerők száma. A gyakorlatban mégis megtorpant a felekezeti közti helyzet évek óta tartó lassú javulása. Ennek fő oka Serédi Jusztiánián törvényjavaslata volt, amely a polgári házasság reformjára vonatkozott. A körülötte zajló egyházi viták már 1934 őszén elkezdődtek, de igazából 1935-ben

³⁷ Diákvilág, 1935. május 15. 7.p.

³⁸ Diákvilág, 1935. május 15. 7-8.p.

³⁹ Diákvilág, 1935. május 15. 6-7.p.

⁴⁰ Diákvilág, 1935. május 15. 8.p.

teljesedett ki káros hatásuk. A protestánsok úgy látták, hogy a hercegprímás kezdeményezése ellenük irányul, ezért heves tiltakozással reagáltak rá. A reformációhoz tartozók táborán belül számos egyházi személyben támadt az az érzés, hogy a felekezeti megbékélés iránti hajlandóságukat a katolikusok gyengeségként értelmezik. Ez komoly csalódást keltett bennük. Minden bizonnyal ez történt Radvánszky Alberttel is. Az evangélikus egyház egyetemes felügyelője korábban mindig bizakodva nyilatkozott a katolikus-protestáns összefogás hazai lehetőségeiről. Még az 1920-as évek végén szélsőségesen kiéleződött felekezetközi helyzetben sem veszítette el nyugalomát és optimizmusát. Az 1935. november 15-én tartott egyetemes közgyűlésen viszont arról beszélt, hogy a Rómához hű egyházak magatartása már-már kultúrharccal fenyeget. Elítélte azokat, akik Isten szolgálata helyett hatalmi érdekeket akarnak érvényesíteni. Figyelmeztetett, hogy a felekezeti megbékéléshez elengedhetetlen egymás értékeinek felismerése és tisztelete. A másik fél kíméletlen bírálgatása helyett pedig a kritikus önvizsgálatot ajánlotta a békebontóknak.⁴¹

A házassági jog reformjára vonatkozó Serédi-féle törvényjavaslat körüli viták fokozatosan vesztek hevesességükből. Így 1936 folyamán ismét megerősödtek a katolikus-protestáns viszony rendezését szorgalmazó hangok. A felekezetközi helyzetben megint elindult a normalizálódás. Ennek eredményét Kapi Béla 1936 szeptemberében készült püspöki jelentése a következő szavakkal foglalta össze: „A római katolikus egyházhoz való viszonyunkban új mozzanat nincsen. Ha benső, egymást támogató testvéri viszonyról nem szólhatunk is, legalább az éles összeütközések és ellentétek megszűntek.”⁴² A dunántúli evangélikus püspök megállapítását igazolták az 1936. október 3-5. között Budapesten tartott XXVII. Országos Katolikus Nagygyűlésen elhangzott beszédek. Ezek központi témája a magyar falu válsága volt. A szónokok a probléma megoldását keresve kerülték a protestánsokat bántó megjegyzéseket. Ezt méltányolták a reformáció követői. A Keresztyén Igazság című evangélikus folyóirat 1936. novemberi száma külön cikkben foglalkozott a katolikusság seregszemléjén történetekkel. A névtelenségbe burkolózó szerző elismeréssel szólt arról a békülékeny és az együttműködést sürgető hangról, ami több felszólalásból kicsendült. Kiemelte a hercegprímás záróbeszédét. Ebben Serédi Jusztinián kijelentette, hogy az istentelenség egyre erősödő frontjával szemben szükség

⁴¹ EOL Eek jkv. V. kötet. Az 1935. november 15-i közgyűlés jegyzőkönyve. 4.p.

⁴² EOL Eei. 81. doboz. 1248/1936. 6.p.

van minden jóakarató magyar összefogására. A cikkíró végül megállapította: „Lojálisan és örömmel el kell ismernünk, hogy a gyűlés nagy összejövetelein, egy-egy mellékmondatnyi célzást nem számítva, a felekezeti békét a legteljesebb mértékben tiszteletben tartották.”⁴³

A katolikusok országos nagygyűlésének bezárását követő napon meghalt Gömbös Gyula. A miniszterelnöki székben utóda a református Darányi Kálmán lett, aki a képviselőház 1936. október 21-i ülésén ismertette kormánya programját. Darányi rögtön beszéde elején kijelentette, hogy Magyarországon világnézeti harcnak helye nincs, mert az már eldőlt. Hazánkban csak a nemzeti gondolat, valamint a keresztény erkölcsi rend és felfogás alapján álló kormányzás lehetséges.⁴⁴ Ezzel deklarálta, hogy helyre kívánja állítani a politikai élet Gömbös idején megbomlott egyensúlyát. A korlátozott polgári parlamentális berendezkedés védelmében pedig fellép mind a bal-, mind a jobboldali radikális törekvések ellen. Miniszterelnöki tervei ismertetése során a következő mondattal utalt az egyházak egymás közötti viszonyára vonatkozó álláspontjára: „A felekezeti béke megbontására irányuló minden szándék szembe fogja találni magát a kormánnyal.”⁴⁵ Ezzel folytatta az elődei által követett egyházpolitikai vonalat.

A történelmi egyházak vezetői elégedettek voltak Darányi programjával. Nem tudhatták előre, hogy a nemzetközi események alakulása következtében nem lesz képes megakadályozni a belpolitikai élet további jobbra tolódását. Pedig ennek a keresztény felekezetekre leselkedő veszélyeivel a németországi példa alapján minden józanul gondolkozó hívő és egyházi személy tisztában lehetett. Ez azonban nem homályosította el azt az aggodalmat, ami az ellenkező előjelű szélsőségek, különösen a kommunizmus előretörését illetően élt bennük. Baloldali vallásüldözésről szóló elrettentő hírek 1936-ban a Szovjetunió kivül Spanyolországból is érkeztek.⁴⁶ Ezekre utalva Radvánszky Albert minden addiginál erőteljesebben sürgette a katolikusok és a protestánsok összefogását egyháza 1936. október 29-i egyetemes közgyűlésén.⁴⁷ A magyarországi katolicizmus és a reformátusság előjáróit ugyanúgy nyugtalanították ezek az események, mint az evangélikusok egyetemes felügyelőjét. Az egyházellenes erőkkal szembeni felekezeti összefogás szükségességének felismerése jelentős szerepet játszott

⁴³ Az új szírvárványhid. (A Katolikus Nagygyűlés márgójára.) = Keresztyén Igazság, 1936. november, 261.p.

⁴⁴ Magyar kormányprogramok 1867-2002. 1. kötet. Id. mű, 635.p.

⁴⁵ Id. mű, 647.p.

⁴⁶ Andrea Riccardi: Keresztények a vértanúság századában. Új Ember Kiadó, Debrecen, 2002. 334.p.

⁴⁷ EOL Eek jkv. V. kötet. Az 1936. október 29-i közgyűlés jegyzőkönyve, 4.p.

abban, hogy a magyarországi katolikusság kiemelkedő személyisége, Bangha Béla „Keresztény unió?” címmel tanulmányt jelentetett meg a Magyar Szemle 1937. februári számában.⁴⁸ A tekintélyes konzervatív társadalomtudományi folyóiratban közzétett írásával a neves jezsuita egy évekig tartó katolikus-protestáns eszmecserét indított el. Dolgozatát elolvasva meggyőződhetünk arról, hogy a keresztény egység megteremtésének lehetőségével kapcsolatos álláspontja az 1919-es „Magyarország újjáépítése és a kereszténység” című könyvében leírtakhoz képest semmit sem változott.

Bangha azzal indította a keresztények uniójának lehetőségeit elemző tanulmányát, hogy sokak kívánsága a Krisztusban hívők egyesítése. A kereszténység megosztottságát nagy szerencsétlenségnek tartotta. Ennek megszüntetésére azonban nem gondolta alkalmasnak a „ne azt keressük, ami elválaszt, hanem ami egyesít” elve alapján álló ökumenikus törekvést.⁴⁹ A görögkeleti egyházak kérdését mellőzve a katolikus-protestáns viszonyra összpontosította figyelmét. A két vallási közösséget egymástól elválasztó tényezők közül legfontosabbakként a dogmatikai ellentéteket jelölte meg. Megállapította, hogy saját egyháza nem mondhat le hittani tételeiről. Márpedig azok értelmében a két vallási közösség uniója csak úgy történhetne meg, ha a reformáció követői sajátos dogmáikat elhagyva visszatérnének a katolikus egyházba. Ezt persze nem lehet elvárni a protestánsoktól, hiszen teljes teológiai önfeladásukat jelentené.⁵⁰ A jezsuita páter sorra megvizsgálta egy feltételezett reunió történelmi, érzelmi és politikai akadályait. Ezek közül elsődleges problémaként azt jelölte meg, hogy minden felekezet a saját érdekeinek érvényesítésére törekszik a politikában. Mindezek ellenére nem volt teljesen pesszimista a kereszténység két nagy irányzatának egyesülését illetően. Az ezzel kapcsolatos halvány reményét arra alapozta, hogy a hitújítás elindulása óta eltelt évszázadok során a katolicizmusban és a protestantizmusban egyaránt bekövetkeztek olyan változások, melyek a másik fél álláspontjának árnyaltabb értékelését és a felekezetközi feszültségek enyhülését eredményezték.⁵¹ Megemlített néhány gyakorlati területet, melyeken a katolikusok és a protestánsok szerinte közeledtek egymáshoz, vagy arra lehetőség van. Biztató körülménynek tekintette a vallásos lelkület várható elmélyülését. Bangha ugyanis azt gondolta, hogy a szekularizáció erősödése miatt

⁴⁸ Bangha Béla: Keresztény unió? = Magyar Szemle. Szerk.: Szekfü Gyula. 1937. február, XXIX. kötet 2. szám, 105-115.p.

⁴⁹ Magyar Szemle, 1937. február, 105-106.p.

⁵⁰ Magyar Szemle, 1937. február, 108.p.

⁵¹ Magyar Szemle, 1937. február, 108-111.p.

számosan elhagyják az egyházakat, de a körükben megmaradók lelki élete intenzívebbé fog válni. Ezt újabb lehetőségnek vélte a katolikus-protestáns összefogásra. Hangoztatta, hogy a közös ellenségnek, a hitetlenségnek erősödő áradata szintén kívánatossa teszi a keresztények együttműködését.⁵² A dolgozat írója végül visszatért arra a kérdésre, hogy lehet-e a keresztény unióról szó. Válasza így hangzott: „Egyelőre sajnos alig, de a távolabbi jövőben talán lassan mégis! A közeledés nem dogmatikai engedményeken vagy hitvitákon fog múlni, sem valami szatócsi alkudozáson a két vagy több fél között; hanem sokkal inkább két dologon: a felekezeti ellentétek érzelmi atmoszférájának enyhülésén és a belső, vallási lelkiület erősödésén.”⁵³

A tanulmány gondolatmenete félreérthetetlenül kifejezte, hogy Bangha Béla a katolikus-protestáns egység lehetőségét elemezve a legteljesebb mértékben a hivatalos vatikáni állásponthoz igazodik. Ezen a téren tehát írása semmi meglepőt nem tartalmazott. Maga a katolikus oldalról történő kérdésfelvetés és a korábbiakhoz képest békülékeny hangvétel volt az, amiért az általa megszólított magyarországi protestánsok felfigyeltek a Magyar Szemlében megjelent eszme-futtatására. A visszafogott stílusra utalt a Harangszó 1937. február 14-i száma is. Ebben a „Bangha Béla új hangja” című cikk részleteket közölt a neves jezsuita dolgozatából. Az evangélikus hetilap megállapította, hogy a páter legújabb publikációjában olyan módon közelített a reformáció egyházaihoz, ami egy-két évvel korábban az ő részéről elképzelhetetlen lett volna.⁵⁴ Ugyanígy vélekedett Raffay Sándor is. A püspök az Evangélikus Élet 1937. március 21-i számában szólott hozzá Bangha tanulmányához. A katolikus kezdeményezésről kijelentette: „...ez az első eset, hogy a megbecsülés előfeltételével közelednek hozzánk.”⁵⁵ Egyetértett a jezsuita szerzővel abban, hogy a katolikus-protestáns unió az adott helyzetben lehetetlen, de a gyakorlati együttműködésnek nem látta elháríthatatlan akadályát. Hangsúlyozta, hogy az elvi kezdeményezés után a katolikusoknak gyakorlati lépésekkel kell bizonyítaniuk szándékaik komolyságát. Erre kiváló lehetőségként jelölte meg a vegyes házasságok ügyének a protestánsok számára elfogadható rendezését. Befejezésül megerősítette, hogy a reformált egyházak a

⁵² Magyar Szemle, 1937. február, 112-114.p.

⁵³ Magyar Szemle, 1937. február, 115.p.

⁵⁴ Bangha Béla új hangja. = Harangszó, 1937. február 14. 50.p.

⁵⁵ Raffay Sándor: Unio. = Evangélikus Élet, 1937. március 21. 90.p.

közeledésre készen várják a katolicizmus tettekben megnyilvánuló további egységtörekvését.⁵⁶

1937 márciusában evangélikus részről Pröhle Károly is reagált Bangha felvetéseire. A pécsi tudományegyetem soproni evangélikus hittudományi karának tanára a Keresztyén Igazságban jelentette meg „Új hangok a keresztyén unió körül” című írását. Ebben Pröhle részletesen ismertette a jezsuita szerző tanulmányát. Úgy látta, hogy komoly és őszinte megnyilatkozásnak kell tekinteni mindazt, amit Bangha a keresztyén unió lehetőségeiről leírt. A teológiai professzor kifejezte azt a véleményét, hogy az egység legnagyobb akadályát a katolikusok és a protestánsok dogmatikai ellentétei képezik. Azonban hangsúlyozta annak fontosságát, hogy ezektől függetlenül a reformáció követői lássák meg a katolicizmus értékeit. A jezsuita páterhez hasonlóan úgy vélekedett, hogy igen nagy a távolság a nyugati keresztyénység két fő ága között. Ezért szükségesnek tartotta mindkét fél részéről a kölcsönös megértésre irányuló törekvést.⁵⁷

Bangha Béla tanulmányáról számos református egyházi személy is véleményt nyilvánított. Közülük tisztsége és tekintélye miatt kiemelkedett Ravasz László, aki a Protestáns Szemle 1937. áprilisi számában „Egység, vagy barátság” című írásában válaszolt Banghának.⁵⁸ A püspök rámutatott a páter dolgozatának fontosságára, s benne egy erős többség üzenetét látta a kemény és elszánt kisebbség számára. Méltányolta a katolicizmus neves képviselőjének jóindulatát, de hozzáfűzte, hogy ez az egyetlen nyilatkozat önmagában igen csekély következményekkel jár a katolikus-protestáns unió megteremtése szempontjából. Egyetértett Banghával abban, hogy a keresztyén egység létrehozása előtt óriási akadályok állnak. Ezek közül a dogmatikait tartotta a legnagyobbaknak. Hiszen Róma kizárólag a protestánsok visszatérése révén tudta elképzelni az egyesülést, a reformáció egyházai viszont a Bibliára alapozott evangéliumi elveik tökéletes érvényesülésével. Ezért Ravasz megállapította, hogy katolikus-protestáns unióról beszélni csak sok évszázadra előretekintve lehet.⁵⁹ Leszögezte azonban, hogy ezzel a ténnyel számolva is lehetséges, sőt szükséges a két nagy egyházi közösség együttműködése. Erre kell ösztönöznie a katolikusokat és a protestánsokat a

⁵⁶ Ugyanott.

⁵⁷ Pröhle Károly: Új hangok a keresztyén unió körül. = Keresztyén Igazság, 1937. március, 50-53.p.

⁵⁸ Ravasz László: Egység, vagy barátság. – Válasz Bangha Béla cikkére. = Protestáns Szemle, 1937/4. szám (április), 161-166.p.

⁵⁹ Protestáns Szemle, 1937/4. szám, 161-162.p.

mindannyiukat fenyegető bolsevik és náci egyházellenségnek, meg a terjedő vallási közömbösségnek.⁶⁰ Ugyancsak együttes fellépést tartott szükségesnek Ravasz a szociális nyomor elleni küzdelemben, valamint a szabadság, a rend, a béke és a tiszta közélet megvalósítása érdekében. Hangsúlyozta, hogy e célok elérésére akkor tudnak hatékonyan összefogni a keresztény felekezetek, ha saját hitük megvallásával párhuzamosan megbecsülik a másik fél meggyőződését. Ez a kor által feladott nagy lecke, amit az egyházaknak meg kell tanulniuk, ha el akarják kerülni az őket fenyegető katasztrófát.⁶¹

Ravasz állásfoglalásával párhuzamosan egy másik tekintélyes református egyházi személyiség szintén kifejtette a felekezeti béke és összefogás iránti hajlandóságát. Balogh Jenő volt igazságügy-miniszterről, a Dunántúli Református Egyházkerület főgondnokáról és az egyetemes konvent világi elnökéről van szó. Őt a Protestáns Közös Bizottság 1937. április 30-i ülésén világi vezetőjévé választotta. Ebből az alkalomból beszédet mondott, melyben megállapította, hogy nehéz időket él még az emberiség és a kereszténység. Nagy birodalmakban hivatalosan hirdetik az istentagadást és a vallásellenességet. Ez megkívánja az egyházak összefogását a közös védekezésre. A főgondnok megállapította, hogy a reformátusok és az evangélikusok számára természetes egymás támogatása. Ehhez hozzátette: „Nem volna megalkuvás, hanem az idők követelményeinek megértése az, ha a többi felekezetekkel szemben is olyan magatartást tanúsítanánk, amely megfelel a nemzeti egység elismerésére irányuló és a békességes jó viszonyt ápoló törekvéseinknek. Ezenfelül vannak egyéb, éspedig oktatásügyi, társadalompolitikai, népegészségügyi, stb. téren is olyan kötelességeink, amelyek megoldásában egymást támogathatnánk.”⁶²

Hamarosan újabb református reagálás látott napvilágot a sajtóban Bangha Béla tanulmányára. Az érdeklődők a Magyar Szemle 1937. májusi számában olvashatták Victor János „Keresztyén unió?” című írását.⁶³ A jőnevű református teológus elismeréssel nyilatkozott Bangha cikkéről, kiemelve annak tárgyilagos hangnemet. A

⁶⁰ Protestáns Szemle, 1937/4. szám, 163-165.p.

⁶¹ Protestáns Szemle, 1937/4. szám, 165-166.p.

⁶² MREZsL 2. a. fond. IV. 128. doboz, c. csomó. Közös protestáns bizottsági jegyzőkönyvek 1907-1940. 6326/1937.

⁶³ Victor János: Keresztyén unió? = Magyar Szemle, 1937. május, XXX. kötet 1. szám, 5-15.p. Victor hosszú időn keresztül tanított Budapesten, a református teológiai akadémián. A fenti cikk írásakor gyülekezeti lelkeszként működött a fővárosban. Az ökumenikus kapcsolatok fejlesztésében élenjáró szerepet töltött be.

jezsuita szerzőhöz hasonlóan Victor is úgy látta, hogy a katolikus-protestáns unió az adott körülmények között keresztülvihetetlen. Ugyanakkor hangoztatta, hogy a keresztény egység létrehozásának elvi lehetőségéről nem szabad lemondani.⁶⁴ A dolgozat írója Banghával megegyező módon a dogmatikai ellentéteket tartotta a Krisztust követők egyesülése előtti legfőbb akadálnak. Ezek feloldását belátható időn belül nem vélte keresztülvihetőnek, ám felhívta a figyelmet az apró lépések fontosságára a felekezeti közeledés terén. Kifejtette, hogy ezt a közeledést jól szolgálhatja a vallásszabadság védelmezése, a vallási türelmesség elmélyítése, egymás értékeinek kölcsönös elismerése, valamint a szociális bajok kezelésében szerzett tapasztalatok cseréje.⁶⁵ Arra számított, hogy a vallásosság remélhető elmélyülése előnyösen hat a katolikusok és a protestánsok viszonyára. Reális veszélyként szólt arról, hogy az európai és a magyar keresztényeknek esetleg „az elszabadult vallásellenes erők terrorjának megpróbáltatásait” kell elszenvedniük.⁶⁶ Feltételezte azt, hogy ha ez bekövetkezne, akkor előmozdítaná a reformáció követőinek és a Rómához hű hívőknek egymásra találását. Ám az ilyen nemkívánatos külső tényezők helyett az egyházak egység iránti belső vágya ugyancsak eredményezhet előrehaladást a távoli célt jelentő egyesülés felé vezető úton – vont le a következtetését Victor János. A református szerző egyébként dolgozatában rámutatott a keresztény egység gyakorlati megvalósulására vonatkozó katolikus és protestáns felfogás eltérő voltára is. Ifj. Révész Imréhez hasonlóan nem tartotta szükségesnek a teljes szervezeti egybeolvadást, amihez az uniós gondolatot képviselő Vatikán ragaszkodott. Helyette az ökumenikus szemlélet alapján állva lehetségesnek hitte a többfajta egyházszervezet megmaradása melletti belső összetartozás érvényesítését.⁶⁷

1937 nyarán és őszén számos további nyilatkozat született a Bangha Béla által felvetett témáról. A soproni evangélikus teológián 1937. október 10-én elmondott dékáni székfoglaló előadásában újra foglalkozott a keresztény egység lehetőségével Pröhle Károly is.⁶⁸ Pröhle először összefoglalást adott az első világháborút követő évek nemzetközi ökumenikus próbálkozásairól és azok eredményeiről, valamint a katolikus világegyháznak e kérdéskörrel kapcsolatos magatartásáról. Utóbbiról ő sem mondhatott

⁶⁴ Magyar Szemle, 1937. május, 7.p.

⁶⁵ Magyar Szemle, 1937. május, 8-9. és 11-13.p.

⁶⁶ Magyar Szemle, 1937. május, 15.p.

⁶⁷ Magyar Szemle, 1937. május, 10-11.p.

⁶⁸ Pröhle Károly: A keresztény egység gondolata korunkban. = Protestáns Szemle, 1937/11. szám (november), 509-516.p.

mást, mint a vallási egység kilátásairól előtte nyilatkozó protestánsok. Így leszögezte, hogy a két nagy keresztyény vallási közösség dogmatikai alapállásának ezen a téren tapasztalható gyökeres eltérése az unió legfőbb gátló tényezője.⁶⁹ Azonban biztató jeleket látott, amelyek a katolikus-protestáns viszony javulására utaltak. Ezek között említette Bangha 1937. februári tanulmányát, aminek kiemelte konciliáns hangvételét. Pröhle előadása fő mondanivalóját a következő mondatokban foglalta össze: „A keresztyén egység gondolatának kétségkívül megvan a maga saját meggyőző igazságereje, mely a keresztyénségnek egész területén egy új ökumenikus, testvéries, megértő atmoszférát teremt, némaságra és gyáva rejtőzködésre kényszerítve a felekezeti szűkkeblőséget, a gyűlölködést és visszavonást. És mindezzel szemben ott van az istentelenség, mint harciasan szervezett új világhatalom, melynek gyilkos szándékai sokkal inkább, mint valaha az egység kérdésére, összefogásra intik az egész keresztyénséget. Hogy ez mikor és miként valósul meg, a keresztyén egyházak világszövetsége, vagy teljes keresztyén unió formájában-e, annak csak a jó Isten a tudója.”⁷⁰

A tanulmányához érkező sok hozzászólás arra készítette Bangha Bélát, hogy a témára visszatérjen a Magyar Szemle 1937. decemberi számában.⁷¹ A „Még egyszer: A keresztyény unió” című tanulmányában konkrétan Ravasz László és Victor János általunk is tárgyalt véleménynyilvánítására válaszolt, illetve újabb javaslatokat tett arra, hogyan és milyen kérdésekben lehetne a katolikus-protestáns hittani ellentéteket mérsékelni. A neves jezsuita meglelégedéssel nyugtázta, hogy az egyházi egység eszméjét egyetlen illetékes személyiség sem utasította el. Ezt már eredménynek érezte, annak ellenére, hogy az óhajtott unió egyelőre megvalósíthatatlannak látszott. Megállapította, hogy a kérdés jóindulatú megtárgyalása alkalmasnak bizonyult a felekezeti feszültségek enyhítésére.⁷² Leszögezte, hogy a keresztyénység egységének megteremtését nehezítő akadályokat illetően egyetértés van közte és a dolgozatával kapcsolatban állást foglalók között a dogmatikai nehézségek elsődlegességének hangsúlyozásában. Ezzel egyidejűleg kiemelte az érzelmi tényező fontosságát. Rámutatott, hogy az unió előkészítéséhez mindkét fél részéről szükséges a hittani

⁶⁹ Protestáns Szemle, 1937/11. szám, 514.p.

⁷⁰ Protestáns Szemle, 1937/11. szám, 515.p.

⁷¹ Bangha Béla: Még egyszer: A keresztyény unió. = Magyar Szemle, 1937. december, XXXI. kötet 4. szám, 297-308.p.

⁷² Magyar Szemle, 1937. december, 297-298.p.

tételekhez társuló emóciók kiküszöbölése. Bangha szerint a kíméletlen pártatlanság módszerét használva kiderülhet, hogy egyes vitatott teológiai kérdésekben talán megegyezhetnek a protestánsok a katolikusokkal.⁷³ Ilyen kérdésként jelölte meg a szentek tisztelétét, a jó cselekedetek szükségességét az üdvözléshez, a pápai hatalmat és vele összefüggésben a legfőbb egyházi tekintély mibenlétét. Azt igyekezett bizonyítani, hogy ezek tekintetében nincs feloldhatatlan ellentét a kereszténység két nagy irányzata között. A felsoroltakból látható, hogy éppen azokat a dogmatikai problémákat tartotta megoldhatónak, amelyek a katolikus és a protestáns hitrendszer különbözőségének alapvető hordozói és megjelenítői.⁷⁴ A jezsuita szerző érvelése során egyháza tanításának az általa említett témákat felölelő részéből azokat az elemeket domborította ki, amelyek legjobban hasonlítanak a protestáns felfogáshoz. Így próbálta közelíteni a párbeszédben részt vevő másik felet saját álláspontjához. Végül kifejtette, hogy ezen az úton haladva a vallási feszültségek további csökkenése várható, ami óriási nyereséget jelenthet valamennyi felekezet számára.⁷⁵

Bangha Béla kezdeményezése eredményeként 1937-ben eszmecsere bontakozott ki a hazai katolicizmus és protestantizmus jeles képviselői között a keresztény egység megvalósíthatóságáról. Ennek következtében nem játszódtott le semmilyen látványos vagy meglepő fordulat a magyarországi katolikusok és protestánsok kapcsolatai terén. Azonban a kérdéshez hozzászólók békülékeny hangneme már önmagában biztató változást jelentett a korábbi felekezeti torzsalkodáshoz képest. Ráadásul a véleménycsere 1938-ban és azt követően folytatódva javuló légkört teremtett történelmi egyházaink között. Ha annak okait keressük, hogy miért 1937-ben vetődött fel a magyar katolicizmus bizonyos személyiségeiben a reformáció követőivel folytatandó dialógus gondolata, akkor az alábbi tényeket kell említenünk: Egyrészt kétségtelen, hogy a Rómához hű egyháziak többségét éppúgy bántotta a kereszténység megosztottsága, mint az evangéliumi hitet vallókat. Másrészt ekkorra a németországi események világossá tették, hogy a nácizmus keresztényellenességét nagyon komolyan kell venni. Így a kommunizmus mellett már a nemzetiszocializmus fenyegetésével is számolniuk kellett az egyházaik sorsáért aggódóknak. Magyarország egyre szorosabban kapcsolódott a hitleri Németországhoz, a belpolitikai életben folytatódott a

⁷³ Magyar Szemle, 1937. december, 300-304.p.

⁷⁴ Magyar Szemle, 1937. december, 304-308.p.

⁷⁵ Magyar Szemle, 1937. december, 308.p.

jobbratolódás, a hazai fasiszta áramlatok pedig erősödtek. Mindez a protestánsokhoz hasonlóan egyre több katolikus egyházi személyben tudatosította, hogy a keresztény felekezetek együttes védekezésének megszervezéséért teendő lépéseket nem lehet tovább halogatni. Végül azt sem szabad elfelejteni, hogy 1938-ban nagy katolikus ünnepekre került sor az országban. A XXXIV. Nemzetközi Eucharisztikus Kongresszus eseményeinek és a Szent István-émlékév egyházi megmozdulásainak sikeréhez elengedhetetlen volt a felekezetközi nyugalom biztosítása. Arról, hogy a következő eucharisztikus világkongresszus helyszíne Budapest lesz, 1936. november 17-én született meg a végleges döntés Párizsban.⁷⁶ Ezután a katolikus egyházban hozzáfogtak az impozáns rendezvény előkészítéséhez. Bangha Béla pedig 1937 februárjában megjelentette a katolikus-protestáns párbeszédet elindító tanulmányát a Magyar Szemlében. Ezek alapján a neves jezsuita által kezdeményezett eszmecsere egyik fontos célját abban látjuk, hogy katolikus részről biztosítsák a protestánsok tartózkodó semlegességét nagyszabású ünnepeikkel kapcsolatban

Nyilvánvaló, hogy Bangha csak a magyarországi katolicizmus magas rangú egyházi vezetőinek – vagy legalább egy részüknek – egyetértésével tehetné közzé a katolikusok és a protestánsok közeledését kezdeményező publikációját. Azt, hogy a befolyásos főpapok között valóban voltak olyanok, akik támogatták a keresztény felekezetek összefogását, bizonyítja Zichy Gyula kalocsai érsek egyik megnyilatkozása. Zichy a Politika című hetilap 1938. január 2-i számában fejtette ki véleményét az aktuálpolitikai helyzetről és a keresztény egyházak ezzel kapcsolatos feladatairól. Az érsek elítélt minden szélsőséges közéleti irányzatot, a nyilas mozgalmat tartva köztük a legveszélyesebbnek. Ezért a nemzetiszocialista eszméket Magyarországra importáló szélsőjobboldali erőkkel szembeni összefogásra szólított fel. Örömmel állapította meg, hogy kialakulóban van a keresztény magyarságot a nyilas izgatás ellen tömörítő lelki egység. Majd ezekkel a szavakkal folytatta: „Keresztény hitünk és magyar fajtánk szeretete sürget bennünket, amikor minden keresztény magyar testvérünket egy táborba hívjuk, hogy egyesült erővel tegyük lehetetlenné a szélsőséges izgatások előrehaladását. (...) A magyarországi protestáns felekezetek vezető köreivel eddig folytatott, minden formalitás nélküli és éppen ezért a legközvetlenebb tárgyalások azt mutatják, hogy ilyen bensőséges, lelki síkon mozgó megegyezésre, a római katolikus és a protestáns tábor

⁷⁶ Gergely Jenő: Eucharisztikus Világkongresszus Budapesten/1938. Id. mű, 65-66.p.

között való együttműködés előkészítésére, egyöntetű megállapodásokra és eljárásokra mindkét részen megvan a legnagyobb hajlandóság. Ez nemcsak jóleső érzéssel tölt el bennünket, hanem feljogosít a legjobb reményekre is.”⁷⁷

A hetilap ugyanezen száma közölte Maklár Károly és Raffay Sándor cikkeit, melyekben a protestáns vezetők teljes mértékben támogatták a kalocsai érsek idézett álláspontját. Maklár felhívta olvasói figyelmét a nyilas demagógia veszélyeire, majd rámutatott a bolsevizmussal rokonítható vonásaira. A Tiszántúli Református Egyházkerület püspöke a nemzetközi és hazai keresztényellenes erők megerősödését látva üdvözölte Zichy Gyula nyilatkozatát és kijelentette: „Nem lehet tovább kétséges senki előtt, hogy a történelmi keresztyén egyházak összefogása elengedhetetlenül szükségessé vált. Apró sérelmekkel, a múltból kísértő nehezletekkel véglegesen le kell számolnunk. A holtak temessék el halottaikat, nekünk az élettel, nemzetünk és egyházunk jövőjével kell törődni. A keresztyén egyházak közötti testvéri összefogásnak most teljesnek és őszintének kell lenni.”⁷⁸ Raffay Sándor egyetértését fejezte ki Zichy azon szavaival, amelyek elítélték a szélsőjobboldali megnyilvánulásokat és hangsúlyozta: „Magam is azt hiszem, hogy a szélsőséges politika, akár jobb-, akár baloldali, egyformán félszeg, káros és veszedelmes.”⁷⁹ A bányai egyházkerület püspöke ismételtlen leszögezte, hogy az evangélikusok készek a nagy nemzeti célok megvalósítása érdekében együttműködni a többi keresztény felekezettel.

A három egyházi vezető nyilatkozatai arról tanúskodtak, hogy a hazai kereszténység mindegyik meghatározó irányzatában erősödött a felekezeti összefogást sürgetők hangja. Ennek és az 1937-ben kibontakozott katolikus-protestáns eszmecsereének következtében láthatóan javult hazánkban a Krisztusban hívők két nagy táborának viszonya. Azonban ez korántsem jelentette azt, hogy teljesen megszűntek volna a felekezetek közötti súrlódások. Ezt bizonyítja például a Református Élet 1938. március 26-i számának „A kettős római arc” című írása. Ennek magát meg nem nevező szerzője szövé tette, hogy a Magyar Kultúrában 1938. március 20-án megjelent egy cikk, ami a reformátusokon gúnyolódott. A katolikus folyóirat bántó stílusban igyekezett bizonyítani, hogy a kálvinisták egyes dolgokban a Rómához hű egyházat utánozzák. A református hetilap ezzel kapcsolatban kifejezte csalódottságát. Ugyanis ekkor már egy

⁷⁷ Gróf Zichy Gyula: Küzdelem a szélsőségek ellen. = Politika. Független politikai hetilap. Felelős szerk.: Fodor Lajos. 1938. január 2. 2.p.

⁷⁸ Maklár Károly: Válasz Zichy Gyula gróf kalocsai érseknek. = Politika, 1938. január 2. 3.p.

⁷⁹ Raffay Sándor: A szélsőséges politika. = Politika, 1938. január 2. 4.p.

ideje megritkultak a katolikus sajtótermékekben a protestánsokat bíráló megnyilvánulások. A cikkíró ezt azzal magyarázta, hogy az eucharisztikus világkongresszusra készülve a katolikusok érdeke a felekezetközi helyzet enyhítése. A protestáns oldalon többen abban reménykedtek, hogy a békülékeny magatartás nem csak átmeneti lesz, hanem tartós változás kezdetét jelenti a katolicizmus táborában. Azonban a protestáns szerző szerint a Magyar Kultúra cikke azt bizonyította, hogy a katolikusok véleménye a reformáció egyházairól alapvetően változatlan maradt.⁸⁰

Időközben a keresztény egyházak egységéről zajló párbeszéd újabb hozzászólásokkal gazdagodott. Ezek közül a legjelentősebb Vasady Bélától, a debreceni tudományegyetem református hittudományi karának tanáráról származott. A professzor „Ábránd-é vagy lehetőség?” című tanulmányát 1938 áprilisában közölte a Protestáns Szemle.⁸¹ Vasady alapos teológiai elemzést adott a Bangha Béla által felvetett uniós kérdéstről. Először a világviszonylatban jelentkező ökumenikus törekvéseket, illetve a rájuk adott katolikus válaszokat ismertette röviden. Rámutatott, hogy a „Mortalium animos” kezdetű enciklika érvényben van, tehát a katolicizmus hivatalosan változatlanul elutasítja az ökumenikus mozgalmat. Ezt figyelembe véve kell értékelni a jezsuita páter kezdeményezését.⁸² A szerző ezután összefoglalta Bangha első írásának, valamint Ravasz László és Victor János arra adott válaszainak lényegét, majd rátért a neves jezsuita második dolgozatának elemzésére.⁸³ Egyetértett Banghával abban, hogy a hittételekhez mindegyik egyházban erős érzelmek fűződnek, s ezek kiküszöbölése hasznos lenne. Ám azt csak egy abszolút vallási tekintélyhez való igazodással lehet megtenni. A protestánsok számára a legfőbb hitbeli tekintély a Szentírás. A katolikusok viszont a Biblia kijelentéseivel egyenrangúnak tartják a szenthagyományt és az egyházi tanítóhivatal határozatait. Amíg ez a különbség létezik, addig a két fél közötti hitelvi közeledésben az érzelmi tényező kikapcsolása nem hozhat jelentős haladást – állapította meg a dolgozat református írója.⁸⁴

Vasady helyeselte a katolikus-protestáns közeledésre irányuló törekvéseket. Kétségtelennek tartotta, hogy az egymás ellen feszülő indulatok mérséklése kívánatos a keresztények gyakorlati együttműködéséhez. A továbbiakban kitért azokra a dogmatikai

⁸⁰ A kettős római arc. = Református Élet, 1938. március 26. 122.p.

⁸¹ Vasady Béla: Ábránd-é vagy lehetőség? (A keresztény uniós kérdéséhez.) = Protestáns Szemle, 1938/4. szám (április), 161-177.p.

⁸² Protestáns Szemle, 1938/4. szám, 161-165.p.

⁸³ Protestáns Szemle, 1938/4. szám, 165-168.p.

⁸⁴ Protestáns Szemle, 1938/4. szám, 169-171.p.

kérdésekre, amelyekről Bangha második tanulmányában úgy vélekedett, hogy velük kapcsolatban mérsíkelhető a reformáció követőinek és a katolikusoknak hittani szembenállása. A református szerző nem hallgatta el azt a véleményét, hogy katolikus partnere nagyon leegyszerűsítette a bonyolult teológiai problémákat. Ezt a módszert nem tartotta megfelelőnek a két vallási közösség viszonyának javítása szempontjából. Befejezésül kifejtette azt a meggyőződését, hogy a katolikusok úgy tudják leginkább előmozdítani az unióhoz való közelebbjutást, ha a „Mortalium animos” szellemiségétől eltérően magukkal egyenrangúnak tekintik a protestáns felekezeteket. A katolicizmus felelős vezetőinek hivatalos tárgyalásokat kell folytatniuk az evangéliumi egyházak megbízottaival. Ha ez nem történik meg, akkor a keresztény egység csak ábránd marad.⁸⁵

Vasady fenti tanulmányának megjelenése után nem sokkal kormányváltás történt. Az Anschluss bekövetkezését követően a politikai szélsőjobboldal felé tájékozódó Darányi Kálmánt menesztették. Ezzel távozott hivatalából a Horthy-korszak utolsó protestáns miniszterelnöke. Helyére a kormányzó a katolikus Imrédy Bélát nevezte ki. Az új kormányfő már eskütetele napján, 1938. május 14-én ismertette programját a parlamentben. Ennek a vallásfelekezetekre vonatkozó része a következőképpen hangzott: „Politikánk keresztény jellege, mint természetes velejáróját, foglalja magában azt a tiszteletet, mellyel az egyházak munkája iránt adózunk. Egyik legszebb s most különös foltossággal bíró feladatunknak tekintjük tehát az egyházak munkájának segítségét és a felekezetek közötti békés egyetértés ápolását.”⁸⁶ Látható, hogy Imrédy a jól bevált recept szerint fogalmazta meg egyházpolitikai álláspontját. Rövid ideig tartó miniszterelnöksége idején jó kapcsolatot ápolott egyháza vezetésével, de tiszteletben tartotta a protestánsok érdekeit is. 1938. május 27-én, a budapesti eucharisztikus világtalálkozuson tartott beszédével kedvező benyomást keltett a katolikus főpapokban ugyanúgy, mint az egyszerű hívőkben.⁸⁷

1938 hátralevő részében a katolikusok és a protestánsok vallási egységének ügyével foglalkozó véleménynyilvánítások megritkultak. Nyáron a Szent István-émlékév rendezvényei kötötték le a figyelmet. Ősszel a csehszlovák krízis és az első bécsi döntés

⁸⁵ Protestáns Szemle, 1938/4. szám, 172-176.p.

⁸⁶ Magyar kormányprogramok 1867-2002. 1. kötet. Id. mű, 680.p.

⁸⁷ Sipos Péter: Imrédy Béla és a Magyar Megújulás Pártja. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1970. 52.p.
Valamint Sipos Péter: Imrédy Béla. (Politikai életrajz.) Élet-kép sorozat. Elektra Kiadóház, Budapest, 2001. 27.p.

megszületése tartotta lázban a közvéleményt. Ilyen körülmények között ülésezett 1938. szeptember 6-7-én a Bányai Evangélikus Egyházkerület közgyűlése. A tanácskozás második napján ismertette püspöki jelentését Raffay Sándor. Kitért a felekezeti közélet helyzetre, s megállapította, hogy abban jelentős változás nem történt. Csalódottan nyilatkozott a keresztény egyházak egységéről folytatott hazai párbeszéd állásáról. Erre vonatkozóan a következőket mondta: „Felvetődött ugyan a keresztény unió ötlete, de nem olyan helyről és nem olyan komolysággal, amilyen ezt a roppant kérdést megilleti. Mert azt mindenkinek tudnia kell, hogy a kereszténység szétagozódása hosszú történelmi folyamat szükségszerű következménye volt s így újból való egyesülése se lehet ötlet és hangulat gyümölcse. Az egyik egyháznak a másikba való kedélyes betessékelése nem komoly lépés az unió felé, de még csak a barátságos közeledés elérésére sem alkalmas.”⁸⁸ Raffaynak alapvetően igaza volt, de túlságosan sötétben látta a helyzetet. Hiszen az 1937 februárja óta folyó katolikus-protestáns eszmecsere már önmagában is javulást jelentett a hazai kereszténység két nagy ágának viszonyában. Arra azonban nagyon találóan mutatott rá a püspök, hogy „nem olyan helyről” származtak a katolikus nyilatkozatok, mint amit a téma fontossága megérdemelt volna. Protestáns részről a legtekintélyesebb egyházi vezetők és teológusok reagáltak Bangha Béla felvetéseire. A katolikus egyházi elit viszont távol tartotta magát az uniós párbeszédétől.

Raffay azonban nem volt egyedül a reformált hitet követők táborában a katolikus egyháziak magatartása iránti elégedetlenségével. Hasonlóan vélekedett Erneyi Gáspár is. Ő a Protestáns Szemle 1939. januári számában foglalta össze az előző esztendő egyházi eseményeit.⁸⁹ Erneyi úgy látta, hogy a keresztény felekezetek viszonyának javulását mutató történések mellett még mindig nagy számban kerültek felszínre a katolikus-protestáns ellentétek. Utóbbiak között említette, a reverzalisharc folytatódását, a katolikus egyház által a keresztiek közhivatalokban való kifüggesztésére irányuló akciókat, illetve Serédi Jusztinián hercegprímásnak a Felvidék déli részének visszatérésekor tartott ünnepségek vallási részére vonatkozó utasításait. Bízató jelnek tekintette viszont, hogy a katolikus és a protestáns diákegyesületek együtt rendeztek konferenciát 1938 húsvétján.⁹⁰ A keresztény egyházak egységével foglalkozó 1939-es

⁸⁸ EOL BEEK Lt. Ka. Kgy jkv. Az 1938. szeptember 6-7-i közgyűlés jegyzőkönyve. 13.p.

⁸⁹ Erneyi Gáspár: 1938 protestáns krónikája. = Protestáns Szemle, 1939/1. szám (január), 23-28.p.

⁹⁰ Protestáns Szemle, 1939/1. szám, 24-25.p.

megnyilvánulások közül elsőként ifj. Révész Imre „Ut omnes unum sint” című előadásával kell foglalkozunk. Ezt Révész - akit 1938-ban a Tiszántúli Református Egyházkerület püspökévé választottak – a Pro Christo Magyar Evangéliumi Keresztény Diákszövetség 1939. február 2-án megrendezett budapesti konferenciáján tartotta. Az előadó a tőle megszokott módon elvont teológiai megközelítésben vizsgálta a kereszténység részekre szabdaltságának okát. Megállapította, hogy az nem másban, mint az Isten akarata elleni lázadásban, vagyis a bűnben keresendő. Hiszen Krisztus egy közösségben akarta látni követőit. Azok az ő kívánsága ellenére mégis irányzatokra szakadtak. Ezzel vétkeztek a Megváltó parancsa ellen. Az embert csak Jézus tudja megszabadítani bűnös állapotából. Így egyházának a földi életben látható megosztottságát is egyedül ő képes megszüntetni. A hívőknek azért kell szakadatlanul imádkozniuk, hogy a pusztán emberi erőfeszítések által megvalósíthatatlan egységet Krisztus állítsa helyre.⁹¹

Imrédy Béla miniszterelnök jobboldali diktatórikus törekvései miatt 1939. február 15-én lemondásra kényszerült. A helyére másnap kinevezett Teleki Pál közismert volt az angolszászok iránti rokonszenvéről és a nációkkal szembeni fenntartásairól. A katolikus hitét őszintén megélő Teleki az országgyűlés képviselőházában 1939. február 22-én ismertette kormányprogramját. Ebben nem szólt sem a felekezeti közéletéről, sem egyházpolitikai terveiről. Azonban kiemelte a nemzeti egység fontosságát, melynek a lelkek mélyéről kell fakadnia.⁹² Ezt az állampolgárok, társadalmi csoportok, szakmai közösségek és a keresztény egyházak összefogásával tartotta csak megvalósíthatónak. Az Egyesült Keresztény Nemzeti Liga 1939. március 24-én tartott közgyűlésén elmondott beszédében hangoztatta, hogy meg kell teremteni „...a minden egyéni érdektől mentes keresztény összefogást...”⁹³ Ezen a téren számított a történelmi egyházak példamutatására.

Az 1939-es év során a keresztény felekezetek közeledését elősegíteni kívánó katolikus próbálkozások közül érdekessége miatt szükséges kitérni arra a „vitajelenetre”, amit a szegedi teológusok adtak elő 1939. április 16-án. Ekkor a Tiszaparti város katolikus hittudományi főiskolájának növendékei ünnepélyt rendeztek a

⁹¹ „Tegnap és ma és örökké...” Révész Imre összegyűjtött tanulmányai az egyház múltjából és jelenéből. A Coetus Theologorum Református Theologusok Munkaközösségének kiadványsorozata 4-5. Nagy Károly Grafikai Műintézete, Debrecen, 1944. 311-318.p.

⁹² Gróf Teleki Pál: Beszéd 1939. Stádium Sajtóvállalat Részvénytársaság, Budapest, é.n. 9.p.

⁹³ Id. mű, 38.p.

csanádi egyházmegye püspökének, Glattfelder Gyulának névnapja alkalmából. Az ünnepségen bemutattak egy műsorszámot, amely a magyarság lelki és vallási egységével foglalkozott. A jelenetet Krajnai Hodulin Lajos, Körmendi Béla, Lakos Endre, Péli József és Szécsi Gyula teológiai hallgatók írták és adták elő.⁹⁴ Közülük Lakos Endre nevét érdemes megjegyezni, hiszen a következő években – már felszentelt papként – aktívan részt vett a magyar történelmi egyházak összefogásával kapcsolatos eszmecserében. A fiatalok vállalkozását támogatta Hunya Dániel, a szeminárium spirituális. Ő ugyanúgy jezsuita szerzetes volt, mint Bangha Béla. Lehetséges, hogy Hunya nem csupán irányította a teológusok felkészülését az ünnepi eseményre, de talán a téma kiválasztására is ötletet adott nekik.⁹⁵ A szeminaristák leveleket juttattak el több protestáns személyiséghez, tájékoztatva őket a nemzeti és felekezeti egység létrehozását illető elképzeléseikről. A tőlük kapott válaszokat aztán felhasználták az előadás szövegének megfogalmazásánál.

Maga a jelenet a benne szereplő katolikus káplán és három papnövendék barátja, valamint egy ifjú protestáns lelkész beszélgetésén keresztül először a reformált egyházak ökumenikus törekvéseinek történetét vázolta fel. Ezt követően a katolikus-protestáns unió megteremtésének lehetőségét latolgatta. A felekezeti béke létrehozásának módjaként a szeretet gyakorlását, a kölcsönös megértést és az áldozatvállalást jelölte meg. Ha ezek mindkét fél részéről megvalósulnak, akkor: „Lesz egység és szent testvériség!!! (...) És lesz belsőleg erős új, nagy Magyarország!!!!”⁹⁶ Ezen az erős és nagy Magyarországon a területi gyarapodással továbbnövekvő országot értették. Hiszen éppen a revízió sikeres folytatása volt az egyik fő cél, aminek érdekében a politikusok és a keresztény egyházak képviselői a magyarság lelki egységét sürgették ebben az időszakban. Az életkép megfogalmazóinak és előadóinak jóindulatához nem férhet kétség. Ennek ellenére meg kell állapítani, hogy a reformáció követőiről alkotott korabeli egyoldalú katolikus véleményt nem tudták meghaladni, csak finomítottak azon.

⁹⁴ Szegedi Új Nemzedék. Keresztény politikai napilap. Felelős szerk.: Iván Mihály. 1939. április 18. 5.p.

⁹⁵ Hunyának a jelenet létrejöttében játszott tevékeny szerepét tükrözi egy 1943-as visszaemlékezése, amit Az Egység Újja című katolikus folyóirat közölt. Lásd: Az egység úttörői. = Az Egység Újja. Havi folyóirat a katolikus és protestáns hívek közöledésének előmozdítására. Felelős szerk. és kiadó: P. Kőnig Kelemen O. F. M. 1943. április, 116-117.p.

⁹⁶ A magyar lelki egység felé. = Az Egység Újja, 1943. május, 152.p. A folyóirat 1943. áprilisi és májusi száma a jelenet teljes szövegét közölte.

Az ünnepségre a rendezők protestáns vendégeket is hívtak. Azok szép számban jelentek meg, s Hunya szerint elismeréssel távoztak a rendezvényről. Ez a tény valószínűleg inkább a katolikusok részéről tett gesztus értékelésével magyarázható, mintsem a hallottakkal való teljes megelégedettségükkel. Glattfelder püspök az ünnepi alkalmat záró beszédében kijelentette, hogy a kényes témát helyesen dolgozták fel a fiatal teológusok. Hangsúlyozta, hogy hazánknak nagy szüksége van a lelki szétszabdaltság felszámolására. Biztatta a lelkészi szolgálatra készülőket, hogy fáradhatatlanul munkálkodjanak a magyarság egységének létrehozásán: „Ha hittel, meg nem alkuvó kötelességérzettel s papi lelkülettel fogtok az útra lépni, meg fogjátok találni a kellő eszközöket, amelyek a célhoz vezetnek. Az eszközök egyike a szeretet. Ha azzal indultok el, soha sem azt fogjátok keresni, ami elválaszt, hanem ami összekapcsolja az emberiséget. És ne várjátok, ne várjon senki se arra, hogy a bolsevista roham nyissa ki a hazai fiainak a szemét, hogy egymás mellett és nem egymással szemben van a helyünk.”⁹⁷

A Szegeden lezajlott esemény előrelépést jelentetett a párbeszédben, abból a szempontból, hogy egy katolikus rendezvényen a protestánsok részvételével és békülékeny hangnemben esett szó a nemzeti és vallási egységről. 1939 hátralevő részében a reformáció magyarországi követői közül is számosan fejezték ki hajlandóságukat a keresztény felekezetek viszonyának javítására. Jó példa erre az az eszmefuttatás, ami a Protestáns Szemle 1939. júniusi számában jelent meg Karner Károly tollából.⁹⁸ A pécsi tudományegyetem Sopronban működő evangélikus hittudományi karának tanára „A keresztyén egyházak sorsközössége” című tanulmányában a történelmi múlt és az aktuális világpolitikai körülmények igen józan értékelését adta. Megállapította, hogy az 1930-as évek végéig a keresztény felekezetek egymással versengtek. Ugyanis sokáig valamennyi azt remélte, hogy világnézeti harcokból kizárólag saját maga kerül ki győztesen. Azonban a XX. század történései élesen megcáfolták ezt az elképzelésüket: „Oroszország, Mexikó, Spanyolország, némi más változatban a fasiszta Itália és a Harmadik Birodalom és még sok más kisebb arányú, de nem kevésbé (sic!) jelentős esemény egyformán tanúi és bizonyosságai annak, hogy a keresztyén egyházak sorsközösségbe jutottak. Nem az egymásra találás és

⁹⁷ Szegedi Új Nemzedék, 1939. április 18. 5.p.

⁹⁸ Karner Károly: A keresztyén egyházak sorsközössége. = Protestáns Szemle, 1939/6. szám (június), 293-299.p.

egymással megbékélés boldogan diadalmas sorsközösségébe, hanem az egyazon harc és szenvedés, a mártírium, az Isten által mindegyikre mért kereszt és ítélet sorsközösségébe.”⁹⁹

Karner kifejtette, hogy a szélsőbal- és szélsőjobboldali támadások a kereszténység valamennyi ágát veszélyeztetik, s ez megköveteli a felekezetek együttműködését. Írásából nem hiányzott az önkritika sem, hiszen a megpróbáltatásokat Isten ítéletének tartotta az egyházak hibái felett. A kivezető út megtalálásához fontosnak tartotta, hogy a katolikusok és a protestánsok mondjanak le a kicsinyes vetélkedésről. Külön kiemelte a reverzáliskérdést és az áttéréseket, mint sürgősen megoldandó problémákat. Ugyanakkor hangsúlyozta, hogy a kereszténység irányzatainak nem elég tiszteletben tartaniuk egymást. Át kell érezniük a másik örömét és bánatát.¹⁰⁰ A teológiai professzor elismerte, hogy a katolicizmusban megszapordtak a „viszonylagos megértés hangjai” a reformáció követői iránt. Azonban leszögezte, hogy az elvi nyilatkozatokat tetteknek kell követniük. Végül utalt arra, hogy a vegyes vallású Magyarország különösen alkalmas lehet a katolikus-protestáns közeledés munkálására.¹⁰¹

Karner Károly nyugodt hangvételű és helytálló útmutatást adó tanulmányának megjelenését követően 1939 őszén Raffay Sándor állt ki határozottan a keresztény felekezetek összefogása mellett. A püspök 1939. október 29-én az Országos Protestáns Napok megnyitáskor mondott beszédet. A pesti Vigadóban tartott rendezvényen Raffay teljes joggal jelentette ki, hogy a magyarság és az emberiség történelmi időkét él át. A nem egészen két hónappal korábban kitört második világháború bizonytalanná és vészterhessé tette a jövőt. Ebben a helyzetben az evangélikusság tekintélyes vezetője ismét sürgette a katolikus-protestáns összefogást. Most sem hallgatta el, hogy a reformáció hazai követői számára fájó tüskét jelent a katolicizmus vegyes házasságokkal kapcsolatos magatartása. Ennek ellenére elkerülhetetlen szükségserűségnek látta a keresztények összefogását fennmaradásuk biztosítása érdekében. Ezzel kapcsolatban kijelentette: „...arra törekszünk, hogy Krisztus nevének dicsőségéért testvéreként küzdjünk egymás mellett, egymást tisztelve, kímélve és

⁹⁹ Protestáns Szemle, 1939/6. szám, 296.p.

¹⁰⁰ Protestáns Szemle, 1939/6. szám, 297-298.p.

¹⁰¹ Protestáns Szemle, 1939/6. szám, 299.p.

erősítve a közös ellenség: a vallástalanság és az erkölctelenség ellen; a közös cél: a tisztább egyéni élet és a boldogabb nemzeti élet megteremtéséért.”¹⁰²

¹⁰² Raffay Sándor: Táborozás. = Evangélikus Élet, 1939. november 4. 3.p.

V. 3. A katolikus-protestáns viszony az 1940-es évek első felében.

Az uniós párbeszéd folytatása

A magyarság lelki és vallási egységéről az 1930-as évek végén kibontakozott párbeszéd tovább zajlott az 1940-es években is. Az eszmecsere fontos állomását jelentették a Katolikus Szemle című folyóiratban 1940 során napvilágot látott írások. A nagy tekintélynek örvendő egyházi periodika 1940. februári száma közölte Borbély István jezsuita főiskolai tanár „A szétszakadt kereszténység” címet viselő dolgozatát.¹ Ebben a Jézus Társasága szegedi rendi főiskoláján oktató fiatal szerző nem a konkrét magyarországi helyzetet vizsgálta, hanem az egyetemes kereszténység szétszabdaltságának okait elemezte. Ennek kapcsán utalt Congar „Chrétien d'unis” címmel kiadott könyvére, melyben a francia dominikánus teológus a protestáns egyházak ökumenikus mozgalmának és az ökumenikus alapelveknek katolikus értékelését adta.²

Borbély Congarral együtt szükségét érezte annak, hogy a keresztény egységtörekvések véleményezésénél az általános dogmatikai szempontok mellett az egyének vallásosságának különbözőségeit és az egyes felekezetek életének jellegzetességeit is vegyék figyelembe. A magyar szerző ilyen módszerrel tekintette át a XI. és a XVI. századi nagy egyházszakadások jellemzőit. Megállapította, hogy a több évszázados elkülönülés következtében a hittani eltéréseken kívül az egyes vallási irányzatokat elválasztja sajátos életszemléletük és magatartásbeli eszményeik különbözősége. Mindez nagyon megnehezíti a párbeszédet a katolikusok, a protestánsok és a görögkeletiek között.³ Elismerte, hogy bizonyos másodlagos jelentőségű kérdésekben a katolikusok tévedhettek, amivel hozzájárulhattak a keresztény felekezeteket elválasztó frontvonalak megmerevedéséhez. Azonban rámutatott, hogy a katolikus egyház a hitbeli igazság teljességének birtokosa maradt, míg a tőle elszakadt közösségek részigazságokat abszolutizálnak. Ez utóbbit a kereszténység megosztottsága

¹ Borbély István: A szétszakadt kereszténység. = Katolikus Szemle, 1940. február, 65-70.p.

² Katolikus Szemle, 1940. február, 66.p. Yves Marie-Joseph Congar francia domonkos rendi hittudós, a fundamentális teológia nemzetközi tekintélyű művelője volt. A protestáns egyházak ökumenizmusa iránti nyitottsága miatt sokáig bizalmatlanság vette körül a katolikus egyházban. Ezen a helyzeten a II. Vatikáni Zsinat változtatott, amelynek Congar egyik meghatározó teológusa lett. „Chrétien d'unis” (Elszakadt keresztények) című könyve 1937-ben jelent meg.

³ Katolikus Szemle, 1940. február, 66-68.p.

egyik fontos okának tartotta.⁴ A dolgozat írója úgy látta, hogy az egyházak közeledéséért kifejtett erőfeszítésekre nagy szükség van. Ezen a téren biztató jelnek tekintette, hogy az egyszerű hívők többször közelebb állnak egymáshoz, mint egyházaik vezetői. Az általános műveltségi szint emelkedését és az igazságügyi értékelésmód térhódítását, valamint a keresztényellenes erőkkel szembeni védekezés szükségességét szintén a vallási egyesülést elősegítő tényként értelmezte. Végül hangsúlyozta: „Legfőbb feladat az, hogy tapintatosan és komolyan törekedjünk az elválasztó különbségek elfogulatlan és alapos megismerésére. (...) A szakadás megszüntetésének első és napjainkban legfontosabb parancsa (...) a jóindulatból, tárgyilagosságból és szeretetből fakadó megértés.”⁵

A Katolikus Szemle következő számában ismét Borbély István neve fémjelzett egy tanulmányt, amely a keresztény felekezetek uniójának elvi kérdéseivel foglalkozott. A „Vágyak és eszmék a keresztények egyesítésére” című írás magas színvonalú teológiai eszme-futtatás volt, mely a különböző egyházaknak a vallási egység megteremtésével kapcsolatos hittani álláspontját, illetve gyakorlati magatartását elemezte.⁶ Szerzője kifejezte azt a véleményét, hogy a protestánsok közül „eredeti és figyelemreméltó” elképzelése az unió létrehozására vonatkozóan csupán az anglikánoknak van. Ennek lényege, hogy Krisztus Egyháza nem korlátozódik egy vallási csoportra, hanem mindenhol jelen van, ahol a Jézussal való közösség fennáll. Így a katolikusok, az ortodoxok és a reformáció követői egyformán és egyenrangúan alkotják az igazi és egyetlen Egyházat. Tehát a keresztények egysége Krisztusban láthatatlanul már megvan. Az egységmozgalom feladata ezért az, hogy ezt láthatóvá tegye; kialakítva a különféle felekezetek hitéleti kölcsönösségét, ám tiszteletben tartva hittani és szervezeti különbségeiket.⁷ Nem világos, hogy ezt a felfogást Borbély miért kitüntetetten az anglikánokhoz kapcsolta. Hiszen dolgozata további részében ő maga is elismerte, hogy ezzel lényegében megegyezik a skandináviai és a németországi evangélikusok „Hochkirche”- irányzatának állásfoglalása. Hozzátehetjük, hogy a reformátusok szintén ezt vallották. Ifj. Révész Imre általunk ismertetett megnyilvánulásából ez teljesen világosan látható.

⁴ Katolikus Szemle, 1940. február, 68-70.p.

⁵ Katolikus Szemle, 1940. február, 70.p.

⁶ Borbély István: Vágyak és eszmék a keresztények egyesítésére. = Katolikus Szemle, 1940. március, 100-107.p.

⁷ Katolikus Szemle, 1940. március, 101-103.p.

A dolgozat írója a görögkeleti egyházakról megállapította, hogy azok elméletileg a keresztény egység lelkes hívei, azonban ezt a lelkesedést a gyakorlatban nem tudják eredményesen kamatoztatni.⁸ A keresztény vallási unió lehetőségének katolikus értelmezését illetően hangsúlyozta: „Egyesülésről mindaddig nem lehet szó, míg a szétszórt nyáj be nem vonul Krisztus egyetlen aklába. Ennek lényeges feltétele pedig az, hogy a hitelvekben és az egyházfegyelemben alávessék magukat Szent Péter utóda tanításának és kormányzásának.”⁹ Ez világos beszéd volt. Borbély kifejtette, hogy a Szentírás tanítása a látható egységet követeli meg az egyházak között. Ennek pedig az egyházszervezet, a szertartások és a hitelvek egyesítésében kell testet öltenie.¹⁰ A szerző elismerte a nem katolikus keresztények egységtörekvésében meglevő jó szándékot és a kölcsönös megbecsülés fontosságát, de a fentiek szellemében a katolicizmus útmutatását tartotta követendőnek mondván: „A katolikus Egyházhoz való csatlakozás nem más, mint az evangéliumi javaknak tökéletesebb bírása, nagyobb teljessége, biztosabb védelme.”¹¹

A katolikus folyóiratnak ugyanaz a száma, amelyben Borbély utóbbi tanulmánya megjelent, közölte a lap új felelős szerkesztőjének, Kühár Flórisnak programadó írását. Ebben a tudós bencés szerzetes a magyar katolikus öntudat változatlan képviselése mellett ígéretet tett arra, hogy a Katolikus Szemle igyekszik mindent elkerülni, ami „magyar és magyar közé éket verne.”¹² Ugyanakkor nem kérdőjelezte meg, hogy a nemzeti hagyományokat a magyar katolicizmus és protestantizmus együttesen hordozza.

A keresztények egységéről és az egyházak összefogásáról zajló párbeszéd gyakorlati eredményeket is hozott. Utaltunk már arra, hogy 1939 áprilisában Szegeden katolikusok és protestánsok közösen vettek részt azon az ünnepélyen, melyen a magyarság lelki és vallási egységével foglalkozó jelenetet mutattak be. 1940-ben pedig a három nagy hazai keresztény felekezet népfőiskolai mozgalma között indult el az együttműködés. Erre az ösztönzést az az állami törekvés adta, amely központi ellenőrzés alá akarta vonni ezt az egyházi tevékenységi formát. A szervezetek vezetői önállóságuk megőrzésére és más közös érdekeik hatékonyabb képviselésére nagyobb esélyt láttak, ha összehangolják

⁸ Katolikus Szemle, 1940. március, 103-104.p.

⁹ Katolikus Szemle, 1940. március, 104.p.

¹⁰ Katolikus Szemle, 1940. március, 105-106.p.

¹¹ Katolikus Szemle, 1940. március, 107.p.

¹² Kühár Flóris: Régi célok – új feladatok. = Katolikus Szemle, 1940. március, 99.p.

törekvéseiket. Ezért 1940. május 24-én bizalmas értekezletet tartottak, hogy a már jól működő protestáns és a még csak szervezés alatt álló katolikus népfőiskolák kooperációjának módjában megállapodjanak. A megbeszélésen a Katolikus Agrárfőiskolai Legényegyletek Országos Testülete, a Katolikus Leánykörök Szövetsége és a Keresztény Ifjúsági Egyesület képviselői úgy döntöttek, hogy létrehozzák a Népfőiskolai Tanácsot.¹³ Erre a következő esztendőben került sor.

A reformáció követőinek és a Róma-központú egyház tagjainak formálódó együttműködéséről tájékoztatott az Evangélikus Élet 1940. augusztus 31-i száma is. A hetilap részleteket közölt Túróczy Zoltán püspöki jelentéséből. A Tiszai Evangélikus Egyházkerület lelkészi előjárója megállapította, hogy hazánkban az utóbbi időben öröndetes közeledés volt tapasztalható a kereszténység két nagy ága között. Az elvi nyilatkozatokon túl két gyakorlati példával illusztrálta ezt. Egyrészt azzal, hogy Győrött a katolikus és a két nagy protestáns egyház közös ünnepséget rendezett. Másrészt azzal, hogy Miskolcon a református és a katolikus fiatalok tartottak egymással összejövetelt.¹⁴ A keresztény felekezetek közötti együttműködés egy másik formájáról volt szó a katolikus püspöki kar 1940. október 16-i ülésén. A főpapak arról a megállapodásról tárgyaltak, amit a Szent László Társulat, a Magyarországi Református Egyház Egyetemes Konventje, a Magyarországi Evangélikus Egyházegyetem, a Julián Iskolaegyesület és a Magyarok Világszövetsége kötött a külföldön élő magyarság ügyeit érintő tevékenységük összehangolására.¹⁵ A Magyarok Világszövetsége által kezdeményezett megegyezés aláírói tervbe vették, hogy egységes programot alakítanak ki és a munkaágakat felosztják egymás között.¹⁶ Ez a tény azt az aggodalmat keltette Serédi Jusztinián hercegprímásban, hogy a Szent László Társulat működési köre szűkülni fog. Miután erre vonatkozó kérdésére az egyesülettel megnyugtató választ kapott, a katolikus főpásztorok a megállapodást jóváhagyólag tudomásul vették.¹⁷

A fenti tények mutatják, hogy 1940 folyamán a hazai katolicizmus és protestantizmus kapcsolatai továbbra is kedvezően alakultak. Ez persze nem jelentette azt, hogy teljesen

¹³ Balogh Margit: A KALOT és a katolikus társadalompolitika 1935-1946. Id. mű, 141-142.p.

¹⁴ Az egyház és az új idők. Részletek Túróczy Zoltán püspöki jelentéséből. = Evangélikus Élet, 1940. augusztus 31. 4.p.

¹⁵ A magyar katolikus püspöki tanácskozások...II. kötet. Id. mű, 252.p.

¹⁶ A megállapodás szövegének tervezete és az annak előkészítéséről a Magyarok Világszövetsége és az evangélikus egyházi vezetés között folytatott levelezés anyaga megtalálható a következő helyen: EOL Fei. 97. doboz. 204/1940. és 98. doboz. 504/1940.

¹⁷ A magyar katolikus püspöki tanácskozások...II. kötet. Id. mű, 252.p.

felhőtlen lett volna a két nagy keresztény irányzat viszonya. Azonban a már hagyományosnak nevezhető fő ellentéteket a nemzetközi és a hazai események háttérbe szorították. Ne feledkezzük meg arról, hogy az 1940. augusztus 30-án megszületett második bécsi döntéssel három év alatt a harmadik revíziós eredményt értük el. Az örömteli változás azonban megnövekedett terheket és felelősséget jelentett. Hiszen a visszaszerzett területeket be kellett illeszteni hazánk vérkeringésébe. Ilyen helyzetben nagy meggondolatlanság lett volna akár a katolikusok, akár a protestánsok részéről, ha komoly vallási viták provokálásával gyengítik a nemzeti egységet. Észak-Erdély és Székelyföld visszatérése jó alkalmat szolgáltatott arra, hogy az ország vezetése újra erőteljesen hangoztassa a társadalmi, politikai és felekezeti összefogás szükségességét. A világi és az egyházi sajtótermékekben egyformán nagy számban jelentek meg cikkek erről a témáról. Közülük Félegyházy József katolikus teológiai tanár „A >> három nemzet és négy vallás << Erdélyének új tanítása” című írását említjük meg.

Félegyházy eszmefuttatása a Katolikus Szemle 1940. decemberi számában jelent meg.¹⁸ A szerző a tanulmány terjedelmesebb részét a magyar nemzetiségi politika korábbi jellemzőinek, illetve az adott helyzetben követendő fő céljainak elemzésére fordította. Erdély példájának felekezeti vonatkozásait vizsgálva megállapította, hogy ott „...valóságga vált, ami a csonkaországban a vágy és az eredménytelen törekvés állapotán túljutni nem tudott: úgy kiépíteni a különböző vallású magyarok közt a testvéri együttélést, hogy ezzel a maga vallási meggyőződésének egészéből egyiknek sem kelljen semmit sem feláldoznia. Nem volna helyes azt gondolni, hogy ez a testvéri összelebegedés vallási közönyt termelt ki. Ellenkezőleg, megszilárdult a ragaszkodása mindegyiknek a maga vallásához, egyházához...”¹⁹ Ezután Félegyházy elismerően nyilatkozott a visszacsatolt területek katolikusainak, reformátusainak, evangélikusainak és unitáriusainak a román fennhatóság alatti magatartásáról. Kijelentette, hogy az ő útmutatásuk alapján kell folytatódnia a keresztény felekezetek közeledésének a trianoni országrészben. Ennek a folyamatnak a lépéseit ilyen sorrendben állapította meg: első a felekezeti súrlódások megszüntetése, ezt követheti a szeretetteljes együttműködés kialakítása, végül az unió létrehozása.²⁰ A dolgozat írója alapvetően helyesen látta meg, hogy a kisebbségi lét kerservei jobb kapcsolatokat teremtek az erdélyi történelmi

¹⁸ Félegyházy József: A „három nemzet és négy vallás” Erdélyének új tanítása. = Katolikus Szemle, 1940. december, 424-429.p.

¹⁹ Katolikus Szemle, 1940. december, 424.p.

²⁰ Katolikus Szemle, 1940. december, 425-426.p.

egyházak között, mint amilyeneket a magyarországi hittestvéreik fel tudnak mutatni. Nem említette viszont, hogy a nemzetiségi elnyomás kényszerítő erejének hiányában nehezebb az interkonfesszionális viszonyok javítása az anyaországi magyarság esetében. Figyelemre méltó azonban, hogy a vallási közömbösség elkerülhetőségét hangsúlyozta a felekezeti egymásra találás kapcsán, hiszen a keresztény egységtörekvések ellenzői rendszeresen hivatkoztak az indifferenzizmus veszélyére.

Erdélyi példára hivatkozott Kapi Béla is, amikor 1941 elején pásztorlevélben szólította fel a Dunántúli Evangélikus Egyházkerületben élő híveit az összefogásra. A püspök körlevelét fontossága miatt közölte a Harangszó 1941. február 2-i száma.²¹ Kapi megállapította, hogy a háborús pusztítás egyelőre elkerülte hazánkat, mégis harcok színterévé vált. Ezekben a harcokban nem fegyveres csapatok, hanem világnézetek küzdenek egymással. Mindegyik magának akarja meghódítani az országot. Népünk akkor nézhet nyugodt bizakodással a jövő felé, ha az eszmei áramlatok mérközésében egységesen a keresztény-nemzeti irányzat mellé zárkózik fel. A püspök Pál apostol szavaival intette az evangélikusokat az ilyen egység munkálására. Ennek során hitük erősítésével kell növelniük saját egyházuk erejét. Önfeláldozó magatartásukkal szükséges hozzájárulniuk a magyarság összefogásához. A testvéri szeretet gyakorlásával pedig az egyházak egymáshoz való közeledését kell elősegíteniük. Az evangélikusság tekintélyes vezetője a keresztény felekezetek együttes cselekvésének követendő példajaként jelölte meg az erdélyi négy történelmi egyház vezetőinek 1918. november 15-én kiadott közös körlevelét.²² Az akkori sorsdöntő események közepette a római katolikus, református, evangélikus és unitárius püspökök együtt biztatták híveiket az egymás iránti kiengesztelődésre és az egységes fellépésre. Kapi szilárd meggyőződéssel vallotta, hogy 1941 történelmi megpróbáltatásaiban ugyanilyen magatartást követel a keresztény egyházaktól nemzetünk érdeke.

1941 tavaszán újabb egyházi személyiség fejezte ki a nemzeti összefogás melletti elkötelezettségét. Ekkor közölte a Pannonhalmi Szemle Kelemen Krizosztom „A magyarság lelki egysége” című tanulmányát.²³ A pannonhalmi bencés főpát a muhi

²¹ Legyetek teljesen egyek! = Harangszó, 1941. február 2. 33-35.p.

²² Az erdélyi négy történelmi egyház vezetői 1918. november 15-én közös körlevelet adtak ki. A pásztorlevélben gróf Majláth Gusztáv Károly római katolikus, Nagy Károly református, Teutsch Frigyes evangélikus és Ferencz József unitárius püspök együtt szólította fel a hívőket a kölcsönös megértésre, egymás megbecsülésére és az összefogásra. A körlevelet Erdély minden templomában felolvasták.

²³ Kelemen Krizosztom: A magyarság lelki egysége. = Pannonhalmi Szemle. Főszerk.: Blazovich Jákó. 1941/II. szám, 87-97.p.

csata hétszázadik évfordulója apropóján írt dolgozatot rendjének folyóiratába. Benne a magyar történelem tanulságait levonva igyekezett tanácsot adni a társadalmi csoportok összetartásának sikeres megteremtéséhez. Emelkedett hangvételű fejtegetései elején azonnal elhatárolta magát kora divatos rasszista fajértelmezésétől. Leszögezte, hogy a magyarságot nem biológiai, hanem lélektani és politikai kategóriának tekinti.²⁴ Ezt követően a nemzet, a nép, a haza és a hazaszeretet fogalmának katolikus filozófiai értelmzését tisztázta. Hangsúlyozta az értelmiség döntő szerepét a „nemzeti lélek”, mai kifejezéssel élve a nemzettudat ápolása szempontjából. Példákat idézett annak igazolására, hogy történelmünk katasztrófáinak fő oka – a tatárjárástól az 1919-es bolsevik diktatúráig – a belső széthúzás volt.²⁵ Rámutatott a magyar kultúra népszerűsítésének jelentőségére, valamint az ifjúsági, sport- és egyéb szervezetekben rejlő nemzetnevelési lehetőségek kihasználásának fontosságára a magyarság egységének kialakítása terén. Ugyanezt a célt szolgálná szerinte a fegyelem erősítése és „a nemzet hivatott vezéreinek” egy emberként történő követése.²⁶ A főapát eszmefuttatása ugyan nem tért ki külön a keresztény felekezetek együttműködésének kérdéseire, de kiemelte, hogy a nehéz időkben egységes szellemben kell küzdeni a nemzeti célokért. Az ismertetett megnyilatkozás jól mutatja Kelemen Krizosztom érzékenységet a második világháború idején felvetődő magyar sorskérdések iránt. A későbbiekben látni fogjuk, hogy a magyar katolikus főpap a vallási egység létrehozásának ügyét milyen fontos nemzeti érdeknek tekintette.

Teleki Pál fegyveres semlegességi politikája 1941 márciusának végén kudarcot vallott. Nem tudta visszatartani Horthy Miklóst és a katonai elitet a Jugoszlávia ellen készülő német támadásba történő bekapcsolódástól. A miniszterelnök tisztában volt ennek a lépésnek hosszú távon várható tragikus következményeivel. Teleki felelősen gondolkozó államférfiként kétségbeejtő helyzetbe került. Ebből nem látva más kivezető utat 1941. április 3-án hajnalban önkézzel vetett véget életének. A kormányzó még aznap kinevezte utódának az addigi külügyminisztert, Bárdossy Lászlót. Az új kormányfő 1941. április 24-én – a déli szomszédunk elleni katonai akció befejezése után - ismertette az országgyűlés képviselőházában programját. Ebben csak érintőlegesen tért ki az egyházakkal kapcsolatos álláspontjára. A visszacsatolt

²⁴ Pannonhalmi Szemle, 1941/II. szám, 87.p.

²⁵ Pannonhalmi Szemle, 1941/II. szám, 88-93.p.

²⁶ Pannonhalmi Szemle, 1941/II. szám, 95-97.p.

területeknek az ország életébe történő szerves beillesztéséről szólva említette meg, hogy azokon a keresztyény felekezetek fokozott mértékben szorulnak állami támogatásra. Ugyanis az ottani átmeneti nehézségek miatt csak így lesznek képesek arra, hogy „pasztorális és nemzetnevelő munkájukat” zavartalanul ellássák.²⁷ Tehát Bárdossy – aki egyébként katolikus vallású volt - a korábbiakhoz hasonlóan nagy szerepet szánt a történelmi egyházaknak a rendszer ideológiai alapjainak erősítésében és a sokat emlegetett nemzeti egység kialakításában. Nyilvánvaló, hogy ezen feladat eredményes ellátása megkívánta a katolikusok és a protestánsok közötti ellentétek további csökkentését és egymáshoz való közeledésüket.

Az óhajtott katolikus-protestáns együttműködés egyik biztatóan alakuló elemét jelentette a két fél népfőiskolai tevékenységének összehangolására tett kísérlet. Említettük, hogy 1940. május 24-én a katolikus és protestáns ifjúsági mozgalmak képviselői úgy határoztak, hogy a népfőiskolák állami szervekkel való kapcsolattartásának összehangolására és hatékonyabbá tételére létrehoznak egy közös szervet. 1941. április 20-21-én ismét értekezletet - ún. ankétot – tartottak. Ezen megerősítették előző évi döntésüket. Végül 1941. május 21-én megalakult a Népfőiskolai Tanács. Ennek hét katolikus és hét protestáns tagja volt. Őket a Katolikus Agrárfjúsági Legényegyletek Országos Testülete, a Katolikus Leánykörök Szövetsége, a Keresztyén Ifjúsági Egyesület és a Keresztyén Leányegyesület delegálta a testületbe. 1942. június 1-jén került sor a harmadik népfőiskolai ankétra. Ezen a katolikus, református és evangélikus résztvevők egyetértettek a további együttműködés szükségességében. Azonban több ilyen tanácskozást már nem rendeztek. A Népfőiskolai Tanács formálisan 1944-ig létezett, ám érdemleges munka nem folyt benne.²⁸ Ennek ellenére ezt a kezdeményezést, valamint a hazai keresztyény egyházak népfőiskoláinak munkájában megvalósult felekezeti együttműködést az 1930-as és 1940-es évek fordulóján kibontakozott katolikus-protestáns egységkeresés fontos gyakorlati eredményének kell tekintenünk. Így értékelték a kortársak is. Erre vonatkozóan Veöreös Imre evangélikus lelkész véleményét idézzük 1943-ból: „Lehet és van egység a hívó római katolikus és protestáns magyarok között. A felekezetek tagjait sohasem a hitvallásos hit állítja szembe egymással, hanem mindig valami bűn, szeretetlenség, hatalmi politika, féltékenység. Mi boldogan valljuk a magyar egységet

²⁷ Magyar kormányprogramok 1867-2002. 1. kötet. Id. mű, 785-786.p.

²⁸ Balogh Margit: Id. mű, 142-143.p.

minden magyarral. Több mint szimbólikus tény, hogy evangélikus népőiskoláink tanári testületeiben mind a három nagy történelmi egyház tagjai képviseltetve vannak.”²⁹

1941. június 27-én Magyarország csatlakozott a Szovjetunió elleni német támadáshoz. Ezzel hazánk belépett a második világháborúba. A hadi események előrehaladásával párhuzamosan egyre fontosabb lett a hátszág belső rendjének és nyugalmanak biztosítása. Ezért mind erőteljesebbé vált a nemzeti összefogás szükségességéről szóló állami propaganda. Ezzel egyidejűleg a hatóságok fokozottabban várták el a történelmi egyházaktól, hogy kivegyék részüket a magyarság egységének a hatalmi elit által elképzelt módon történő megvalósítását célzó erőfeszítésekből. Az államhatalom elvárásának mindhárom nagy keresztény felekezet illetékesei igyekeztek eleget tenni. Ennek során egyes túlzóan nacionalista lelkészek már-már abszolutizálták a hivatalosan hirdetett nemzeti érdekeket.³⁰ Az egyháziak többsége azonban igyekezett megtalálni a helyes mértéket a hazafias érzések ápolásában. A katolikus és a protestáns egyházi személyek számára változatlanul nyilvánvaló volt, hogy a nemzeti egység megteremtését szorgalmazó állásfoglalásaik szavahihetősége nagy mértékben függ egymás iránti magatartásuktól. Ezért arra törekedtek, hogy folytatódjon az a fokozatos javulás, ami vallási közösségeik viszonyában néhány éve tartott. Így hangsúlyozottan beszéltek a felekezeti béke fontosságáról és a keresztény egyházak együttműködésének szükségességéről. Ez a reformáció követőinél ugyanúgy tapasztalható volt, mint a Rómához hű egyháziak körében. A katolikusok táborában azonban az 1940-es évek elején már a felekezeti uniót is egyre gyakrabban a nemzeti egység feltételeként jelölték meg. Kezdték úgy feltüntetni a hazai egyházak egyesülésének végrehajtását, mintha az össznemzeti érdek lenne. Ezt a felekezeti összeforrást természetesen változatlanul a Vatikán által megjelölt uniós módon, azaz a protestánsok egyoldalú alárendelődésével tartották megvalósíthatónak. A katolicizmus képviselőinek a vallási egység melletti érvei között hamarosan első helyre került a magyarság érdekeinek hangoztatása. Ilyen témájú megnyilvánulásaikban egyre gyakrabban használták a „nemzet lelki egysége” kifejezést. Ezen tulajdonképpen a kívánatos társadalmi-politikai egység vallási vetületét értették.

²⁹ Kovács Bálint: Protestáns népőiskolai mozgalom Magyarországon. Magyar Népfőiskolai Társaság – Püski Kiadó KFT., Budapest, 1994. 8.p.

³⁰ Bucsay Mihály: A protestantizmus története Magyarországon 1521-1945. Id. mű, 239.p.

A katolikusok taktikájában bekövetkezett változás azonnal kiváltotta a reformált hitet követők tiltakozását. Ők ugyanis azt érezték, hogy az unió ügyében a magyarság érdekeinek állandósuló hangsúlyozásával a másik fél nyomást gyakorol rájuk. A reformáció egyházaihoz tartozók nem akartak belemenni abba a csapdába, hogy a nemzet elárulásának tűnhesen fel hitelveikhez való ragaszkodásuk. Ezért a protestáns egyházi személyek állásfoglalásaikban hangoztatták a társadalmi összefogás, valamint a vallási közeledés iránti őszinte elkötelezettségüket, azonban a két témakör összekapcsolása ellen következetesen felléptek. Ez a felfogás tükröződött Túróczy Zoltán püspöknek a pesti Vigadóban 1941. október 31-én elmondott beszédében is. A Tiszai Evangélikus Egyházkerület lelkeszi elöljárója az Országos Protestáns Napok keretében megrendezett reformációi emlékünnepeyen kijelentette: „Nemzeti egységre van szükség, de ezt a kérdést ne keverje össze senki a vallási egység kérdésével. Nem az a baj (...), hogy a magyar nemzet tagjai különböző egyházakhoz tartoznak, hanem az a baj, ha a különböző egyházak hadat viselnek egymás ellen.”³¹ Túróczy megállapította, hogy valamennyi egyházi közösségnek bőséges munkája van saját hívei körében. Egyben jelezte, hogy a hazai protestánsok minden téren a békességre törekednek.

1941-1942 fordulóján a magyarországi katolicizmus és a protestantizmus viszonya alapvetően nyugodt volt. Helyi összetűzések ezekben a hónapokban ugyancsak előfordultak a két fél között, azonban ezek nem fenyegettek azzal a veszéllyel, hogy országos méretekben kiújulnak a felekezeti harcok. Vallási hovatartozástól függetlenül mindenki feszülten figyelte a keleti fronton történeteket, hiszen a háborúba való belépésünk óta azok minket is közvetlenül érintettek. A hadi helyzet pedig számunkra kedvezőtlenül alakult. Ráadásul 1941 végén Nagy-Britanniával és az Amerikai Egyesült Államokkal szemben szintén hadiállapotba kerültünk. Ezek a fejlemények a belpolitikai élet bizonyos jelenségeivel kiegészülve egyre inkább növelték a konzervatív és nyugatbarát körök elégedetlenségét a Bárdossy-kormány tevékenységével. Ehhez járult még Horthy Miklós neheztelése azért, mert a miniszterelnök nem a kormányzó által elvárt határozottsággal vitte végbe fia kormányzóhelyettesé választását. Ezért Horthy menesztette Bárdossy Lászlót, s helyére 1942. március 9-én Kállay Miklóst nevezte ki kormányfővé. Kállay lényegében a Teleki Páltól örökölt konzervatív alkotmányos politikát folytatta. Ennek részeként tartotta fenn az államhatalom és a történelmi

³¹ Országos Protestáns Napok. =Evangélikus Élet, 1941. november 8. 6.p.

keresztény felekezetek jól bevált együttműködését. A fennálló korlátozott parlamentarizmust akár bal-, akár jobboldalról fenyegető szélsőséges politikai törekvésektől védelmező, s a hitleri Németországhoz fűződő szoros szövetségi kapcsolatot óvatosan lazítani kívánó magatartása teljes támogatásra talált az egyházi vezetők részéről.

Az új miniszterelnök 1942. március 19-én ismertette a képviselőházban kormánya programját. Benne a háborúban való részvételünket úgy értelmezte, hogy „...nemzetünk a kereszténység védőpajzsaként történelmi hivatásának megfelelően küzd a bolsevizmus ázsiai veszélye ellen.”³² Hangoztatta, hogy ennek a harcnak eredményes megvívásához nélkülözhetetlen a nemzeti egység. Az egyházakkal kapcsolatos álláspontjára ekkor nem tért ki. Pótolta azonban ezt a mulasztását 1942. július 13-án, Nagykállón tartott beszédében. A katolikus miniszterelnök magas állami kitüntetést adott át Marnó Gyula helyi apátplébánosnak, s ebből az alkalomból a lelkészkedő papság történelmi hivatását méltatta. Kiemelten fontos feladatuknak tartotta a magyarság hitének, önértetének és lelki erejének ápolását és növelését, amire különösen nagy szükség van a háborús időkben. Elismerő szavai világossá tették, hogy az állami vezetés meg kívánja őrizni a történelmi keresztény egyházakkal a jó viszonyt. Ugyanakkor számít támogatásukra.³³ Serédi Jusztián hercegprímás annyira elégedett volt Kállay állásfoglalásával, hogy 1942. július 16-án levélben mondott köszönetet érte.³⁴

A kormányfő nagykállói beszédében elhangzottakkal megegyező módon ítélték meg az egyházak szerepét a korabeli magyarság életében a protestánsok is. Éppen 1942 júliusában fejtette ki erre vonatkozó nézeteit egyik írásában Kapi Béla. A dunántúli evangélikus püspök „A nemzetszolgálat szempontjai” című cikkét a Protestáns Szemle közölte. Kapi megállapította, hogy a „nemzetszolgálat” vonatkozásában legfontosabb egyházi feladat a magyarok kötelességtudatának, történelmi öntudatának és nemzeti egységtudatának megőrzése és fejlesztése. Rámutatott, hogy a nemzet gazdasági, szociális, kulturális és vallási téren különböző csoportokra tagozódik. Ezt tudomásul véve lehet és kell kialakítani az ország lakosságának lelki összefogását. Hangsúlyozta, hogy a társadalmat alkotó közösségek sajátos értékeik őrzésével hatékonyan járulhatnak

³² Magyar kormányprogramok 1867-2002. 1. kötet. Id. mű, 803.p.

³³ A legjobb kezekre bízuk legnagyobb kincsünket: nemzeti önértetünket és hittünket. Kállay Miklós miniszterelnök nagy beszéde a magyar lelkészkedő papság történelmi hivatásáról. = Új Nemzedék, 1942. július 14. 3.p.

³⁴ EPL Cat. D/c. 6770/1942.

hozzá a sokszínű, mégis egységes magyar lelkiség megteremtéséhez. A cikk írója ezzel a fejtegetésével áttételesen ugyan, de a hazai protestantizmus létjogosultsága és értékkeremtő volta mellett érvelt.³⁵

Kapi Béla ennél világosabban és nyíltabban is megfogalmazta vallási közössége álláspontját a nemzeti és felekezeti egység kérdésében. Ezt egyházkerületének közgyűlése elé terjesztett évi jelentésében tette, amit az Evangélikus Élet című hetilap 1942. szeptember 12-i száma ismertetett.³⁶ A püspök beszámolójának egyik fő célja a Magyarország háborús részvételéből adódó evangélikus egyházi teendők összegzése volt. Kapi a második világháborút a magyarság számára önvédelmi és egzisztenciális harcként értelmezte, amit a keresztény haza fennmaradásáért vívnak. Ezért a „szovjet lázálom” elleni fegyveres küzdelmet osztársadalmi kötelességnek tüntette fel, melyből az egyháznak ki kell venniük részüket. Ezzel kapcsolatban saját felekezete elé a vallásos hit és a nemzeti összefogás erősítését állította elsődleges feladatként. Elismerte, hogy a vészterhes helyzetben szükséges a keresztények együttműködése. Ám hangsúlyozta, hogy ennek nem valamiféle átmeneti fegyverszünetnek vagy kényszeredett szervezeti egyesülésnek kell lennie. Nem is formális érintkezésnek, hanem a szilárd hiten alapuló „hívás-egységnek”. Kijelentette: „Azt kell várnunk az egyházaktól, hogy találkozzanak a nemzeti szolgálat közösségében, ismerjék fel annak elutasíthatatlan szükségességét s teremtsék meg annak lelki feltételeit. Csak a hívás-egység vezethet szolgálat-egységre, de mindkettő lelki-egységet követel. A lelkiegység (sic!) pedig az élő Krisztus megismeréséből és elfogadásából erősödik s akkor válik valósággá, ha a történeti egyházak szétválasztó különbözőségeinek ellenére találkoznak az élő Krisztusban...”³⁷ Kapi tehát ismét egyértelművé tette, hogy a protestánsok nem hajlandók elvfelelő módon unióra lépni a katolikusokkal. Ezzel szemben mindent megtesznek azért, hogy a hátsó gondolatok nélküli együtt munkálkodás létrejöhessen a keresztények között.

1942 szeptemberében a katolicizmus oldaláról is újabb hozzászólásra került sor a keresztény összefogásról zajló párbeszédhez. A Magyar Szemle ekkor közölte Lakos

³⁵ Kapi Béla: A nemzetszolgálat szempontjai. = Protestáns Szemle, 1942/7. szám (július), 193-195.p.

³⁶ Keresztes zászló alatt. D. Kapi Béla püspöknek a dunántúli egyházkerület közgyűlése elé bocsátott évi jelentéséből. = Evangélikus Élet, 1942. szeptember 12. 2-4.p.

³⁷ Evangélikus Élet, 1942. szeptember 12. 3-4.p.

Endre „Nagy magyar lelki egység” című dolgozatát.³⁸ A katolikus papság fiatal nemzedékéhez tartozó szerzőt ismerjük 1939-ből, amikor Szegeden – még teológusként – részt vett egy „vitajelenet” előadásában, amely a vallási unióval foglalkozott. Jelen tanulmányában nem bocsátkozott komoly hittani fejtegetésekbe, hanem elegáns gondolatvezetéssel a két nagy keresztény irányzat egymáshoz történő közelítésének gyakorlati vetületét vizsgálta. Először a katolikusokat és a protestánsokat elválasztó általános tényezőket tekintette át, majd azokat kiegészítette hazai speciális ellentéteikkel. Ezt követően az egyházak kibéküléséért fáradozó törekvések fajtáit vette sorra. Megállapította, hogy rossz úton járnak azok, akik az eltérő hittani elvek közös nevezőre hozásával akarják a keresztény egységet létrehozni.³⁹ A feloldhatatlannak tűnő elvi ellenmondásokkal való foglalkozás helyett azt javasolta, hogy a két fél a nemzet szolgáló együttműködésre fordítsa figyelmét. A dolgozat írója szerint ez a gyakorlati tevékenység már megteremtene egyfajta spirituális egységet. Erről a következőket írta: „A lelki egységet tehát így fogalmaznám meg: a szeretet alapján álló egyetértés, jóindulatú együttműködés, melyben mindenki tiszteltben tartja a másik jogát és megbecsüli, védi azt, sőt – épp a szeretet törvénye értelmében - tőle telhetőleg elő is mozdítja.”⁴⁰

Idézett soraiban Lakos olyan szempontokat jelölt meg követendőnek, amik tulajdonképpen a protestánsok ökumenikus mozgalmának alapelveit képezték. A reformáció híveinek fenntartásait a katolikus unió próbálkozásai iránt nagy részben éppen az okozta, hogy a katolicizmus a II. Vatikáni Zsinatig ezeket az elveket nem fogadta el. Így a tanulmány szerzőjének fenti szavait a reformált hit minden követője örömmel olvashatta. Azonban Lakos nem léphette át az egyháza által megszabott határokat. Ezért az ismertetett módon értelmezett lelki összefogást nem keresztény, hanem nemzeti egységnek nevezte. Hozzátette ehhez, hogy a Krisztusban hívők csak a magyarság sorskérdéseinek megoldásában követhetik az előbbi idézetben szereplő magatartást. Hiszen, ha vallási téren szintén ezek szerint járnának el, az hitközömbösséghez vezetne. Márpedig pontosan ez volt az egyik fő kifogás, amit Rómában az ökumenikus törekvésekkel szemben felhoztak. Tanulmánya végén Lakos fontos javaslatot tett a nemzet jövőjéért folytatandó egyházi együttműködés

³⁸ Lakos Endre: Nagy magyar lelki egység. = Magyar Szemle, 1942. szeptember, XLIII. kötet 3. szám, 115-123.p.

³⁹ Magyar Szemle, 1942. szeptember, 115-119.p.

⁴⁰ Magyar Szemle, 1942. szeptember, 121.p.

elősegítésére. Felvetette, hogy hozzanak létre egy katolikus-protestáns vegyes bizottságot, amellyel kapcsolatban kifejtette: „A bizottság mindkét tábor embereiből állana, s keresné a közösen megoldandó problémákat. Ez a szervezet azután gondoskodnék arról kellő propagandával és ráhatással, hogy mind a két fél erői közös akaratral menjenek a közös küzdelembe.”⁴¹ Egy ilyen testület zárt ajtók mögött intézhetné el a katolicizmus és a protestantizmus közötti vitás ügyeket. Ez az ötlet új és előremutató elemet jelentett az egyházi unióról zajló eszmecsereben.

Lakos Endre felvetéseire hamarosan megérkezett a protestáns tábor válasza. Nem kisebb rangú személyiség szólalt meg, mint ifj. Révész Imre, a Tiszántúli Református Egyházkerület püspöke. Az ő írása „A lelki egység felé” címmel szintén a Magyar Szemle-ben jelent meg.⁴² Az 1942 novemberében közölt cikkében Révész örömet fejezte ki amiatt, hogy a katolikus lelkész baráti hangon szólt a protestánsokhoz. Vitapartnere legtöbb megállapításával egyetértett. Azzal is, hogy a katolicizmus és a protestantizmus egyesítése sem tanbeli megalkuvással, sem egyoldalú engedmények kicsikarásával nem valósítható meg. A püspök szükségesnek tartotta, hogy a két vallási közösség alaposan ismerje meg egymás hitelveit és életét. Korábban vizsgált megnyilvánulásaihoz hasonlóan ismét leszögezte, hogy nem a közös egyházszervezet megteremtését kell erőltetni, hanem a kölcsönös megbecsülés és a testvéri szeretet légkörét kívánatos kialakítani. Hasznosnak tartotta volna a katolikusok és a protestánsok között felmerülő problémák nyilvánosság mellőzésével történő megoldását. Azonban ezen a ponton Révész véleménye eltért Lakosétól, mondván: „Nem annyira külön bizottságok vagy valami más közös szervezettel felállítására gondolok itt – ennek, főként ha elsietik, nyilvánvaló veszedelmei vannak – hanem arra, hogy (...) a fesztelen érintkezéseket kell oly módon szaporítani és fejleszteni, hogy szinte maguktól vezessenek bizonyos közös magatartások kialakítására egy vagy más, közös megoldást kívánó adott kérdéssel szemben.”⁴³ A püspök a hétköznapi felebaráti érintkezés szempontjából szerencsésnek nevezte azt az újítást, hogy a fiatal katolikus és protestáns lelkészek katonai kiképzésére együtt kerül sor. Végül még két fontos dologra mutatott rá. Az egyik az volt, hogy a felekezeti közeledés addig nem lehet igazán eredményes, amíg a történelmi egyházak és a magyar állam kapcsolatrendszerére át nem alakul. Ezzel feltehetően arra célzott, hogy a

⁴¹ Magyar Szemle, 1942. szeptember, 123.p.

⁴² Révész Imre: A lelki egység felé. Jegyzetek Lakos Endre cikkéhez. = Magyar Szemle, 1942. november, XLIII. kötet 5. szám, 225-229.p.

⁴³ Magyar Szemle, 1942. november, 227.p.

katolikus egyháznak az 1940-es évek elején még mindig léteztek bizonyos előjogai. A másik megállapításában kiemelte, hogy a „nagy magyar lelki egység” keresztény jellegét a társadalom Krisztusba vetett élő hite adhatja meg, nem pedig a külsőségekre összpontosító vallási együttműködés.

A keresztény egyházak közeledésének esélyeiről folytatott magyarországi eszmecsere jelentős eseménye volt, hogy 1942-ben megjelent König Kelemen „A keresztény egyházak egysége. Különös tekintettel a németországi protestantizmusra” című könyve.⁴⁴ A terjedelmes kiadvány sokoldalú alapossggal tárgyalta az írója által kiválasztott témát. A mű szerzője ferences szerzetesként 1934-től 1937-ig a berlini magyar követség lelkésze volt. Közvetlen közlrol látva a náciizmus elnyomásától szenvedő német katolikusok és evangélikusok sorsát, a vallási egységtörekvés elkötelezett támogatója lett. Ezért írta meg hazatérése után fenti munkáját.⁴⁵ A kötet négy részre tagolódott. Az első általánosságban vizsgálta a keresztény felekezetek uniójára irányuló próbálkozásokat. A második az egyházszakadásokkal foglalkozott. A harmadik a vallási közeledésért végzett tevékenység időszerű lehetőségeit taglalta, a negyedik pedig a keresztények egyesítésének kilátásaira és a szükséges tennivalókra tért ki. A könyv végén függeléként szerepelt az a fejezet, amely az „uniókérdés” magyarországi helyzetét elemezte. König művének jelentőségét az adta, hogy magyar nyelven először nyújtott komoly összefoglalást a katolikus-protestáns egység lehetőségeiről. Egyébként a kötet a kérdéslől hazánkban évek óta folyó vitában addig elhangzottakhoz képest lényegesen új elemet nem tartalmazott. A szerző minden állásfoglalásában követte egyháza hivatalos útmutatását, ugyanakkor igyekezett méltányos hangvételben írni a protestantizmusról. Külön elemezte a reformáció követőinek németországi körülményeit, s elismerően szólt a nemzetiszocializmussal vívott küzdelmeikről. König úgy látta, hogy a német fasizmus nem kevésbé veszélyezteteti a kereszténységet, mint a kommunizmus és más régebbi vallásellenes irányzatok. Az így megnövekedett veszélyt a felekezeti egységet elősegítő jelentős tényezőnek tartotta. Összességében bizakodóan nyilatkozott az egyházi unió kilátásairól. Annak ellenére tette ezt, hogy meglátása szerint belföldön a reményteljes

⁴⁴ König Kelemen: A keresztény egyházak egysége. Különös tekintettel a németországi protestantizmusra. Gyöngyösi ferences könyvek 2. Kapisztrán Nyomda, Gyöngyös, 1942.

⁴⁵ Király Kelemen: Katolikus-protestáns egységtörekvés története Magyarországon. Id. mű, 76-79.p. König 1945-ben Királyra magyarosította a nevét.

kezdet után a felekezeti közti helyzet 1940-1941-ben nem javult tovább. Ezért a magyar protestantizmust tette felelőssé.⁴⁶

König könyve élénk érdeklődést váltott ki a hazai egyházi körökben. Katolikus részről egyértelmű elismerés fogadta megjelenését, a protestáns oldalon azonban megoszlottak a vélemények. A reformált hitet követők általában jóindulattal és visszafogott kritikával beszéltek és írtak a kötetről, de olyan értékelés is akadt, amely keményen támadta a ferences szerző álláspontját. Az első típusú reagálásokra példaként említhetjük Pröhle Károly cikkét a Keresztény Igazság című folyóirat 1943. februári számában.⁴⁷ Az evangélikus teológiai professzor úgy érezte, hogy König tárgyilagosságra törekedve és a keresztény testvérszeretet által vezérelve készítette el művét. Ugyanakkor a méltató szavak mellett néhány kérdést illetően vitába szállt a könyv katolikus írójával. Ennek során felhívta figyelmét az egyház fogalmának hittani értelmezése és a Biblia magyarázata körüli katolikus-protestáns eltérésekre.

Pröhlénél sokkal erősebben kritizálta König Kelemen szemléletét Makay Miklós. Makay református lelkészként a protestáns egyházi egységmozgalom tájokozott szakértője volt. 1944-ben terjedelmes munkát tett közzé „Az ökumenikus gondolat és a magyar református gyülekezeti élet” címmel. Ebben a Ferenc-rendi szerzetes könyvről írva König szemére vetette, hogy öntelt és fölényéről teljesen meggyőződött felfogást képvisel. Megállapította, hogy katolikus vitapartnere nem egyenrangúan kezeli a protestantizmust és kizárólag saját felekezetét tekinti igazi egyháznak. Makay elutasította azt a Könignél is központi szerepet betöltő vélekedést, hogy az egyházi unió kizárólag a pápaságtól elszakadt vallási csoportoknak a katolicizmushoz történő visszatérésével valósítható meg. Emellett hangoztatta, hogy a reformáció hívei semmilyen helyzetben nem engedhetnek hittani elveikből.⁴⁸

König Kelemen 1942 decemberében újabb írással jelentkezett, ami szintén a vallási unióval és a nemzet szellemi egyesítésével foglalkozott. „Lelki egység” című eszmefuttatását a Magyar Szemleiben olvashatták az érdeklődők.⁴⁹ Láthatjuk, hogy ismét a tekintélyes társadalomtudományi folyóirat adott helyet az egyházi és társadalmi összefogás kérdéseit taglaló eszmecserének. Persze nem véletlen, hogy a Bethlen István

⁴⁶ König Kelemen: Id. mű, 229.p.

⁴⁷ Pröhle Károly: „A keresztény egyházak egysége.” P. König Kelemen O.F. M. könyvről. = Keresztény Igazság, 1943. február, 26-32.p.

⁴⁸ Makay Miklós: Az ökumenikus gondolat és a magyar református gyülekezeti élet. Tiszántúli Könyv- és Lapkiadó Részvénytársaság, Debrecen, 1944. 72-73.p.

⁴⁹ König Kelemen: Lelki egység. = Magyar Szemle, 1942. december, XLIII. kötet 6. szám, 281-287.p.

nevével fémjelzett konzervatív alkotmányvédő politikai irányzatot képviselő Magyar Szemle kezdettől egyik fő fóruma volt ennek a dialógusnak. Hiszen az egyháziak által szorgalmazott vallási és nemzeti egység támaszul szolgálhatott – és szolgált is – azon törekvés számára, amely a hitleri Németország árnyékában igyekezett megvédelmezni az egyre szűkebb korlátok közé szoruló, ám fő vonásaiban parlamentáris hazai berendezkedést a szélsőjobboldal diktatórikus törekvéseitől. König Kelemen szintén utalt cikkében a „világot rengető politikai és világnézeti harcokra”, amik az egymáshoz való közeledésre ösztönzik a kereszténység irányzatait. Éppen a németországi katolikusok és protestánsok példáját hozta fel annak szemléltetésére, hogy a két felekezet tevékenységének összehangolása gyümölcsöző lehet.⁵⁰ A ferences szerzetes hosszú távon megvalósíthatónak vélte a keresztény uniót. Örömmel nyugtázta, hogy a hazai katolicizmus és protestantizmus jeles képviselői közösen fáradoznak a tartós vallási megbékélésért. De a dolgozat szerzője ennél többet kívánt. A hivatalos katolikus állásponhoz ragaszkodva – a protestáns felfogással ellentétben – átmenetileg sem elégedett meg a keresztények „szeretetszövetségét” megcélzó erőfeszítésekkel. Ő a hittani azonosság létrehozását jelölte meg sürgető feladatként. Ezt követően felvázolta azokat a teendőket, melyek elvégzéséről azt gondolta, hogy elengedhetetlenek az egyházak közötti válaszfalak lebontásához. Elsőként említette a keresztények „imátáborba” tömörítését, hogy így kérjék a nemes ügy számára Isten segítségét. Fontosnak nevezte az egyes felekezetek tárgyilagos megítélését. Javaslatot tett arra, hogy a hittankönyvek új példányaiból hagyják ki a másik egyházi közösséget sértő részeket. Ugyanakkor rámutatott annak szükségességére, hogy a történelmi egyházak közös értékekre figyeljenek. König végül bejelentette, hogy a következő évben az ő szerkesztésében megindul Az Egység Útja című havilap, amely legfőbb céljának a katolikus-protestáns unió megeremítéséért végzett munkálkodást tekinti.⁵¹

1942 karácsonyán ismét katolikus egyházi személyiség foglalkozott a sajtóban az egyházi és nemzeti egység kérdésével. Ekkor jelentette meg Kelemen Krizosztom pannonhalmi bencés főapát a Pester Lloyd hasábjain „Der seelischen Einheit des Ungartums entgegen” című írását.⁵² A német nyelvű cikk címe magyarra fordítva a

⁵⁰ Magyar Szemle, 1942. december, 281-282.p.

⁵¹ Magyar Szemle, 1942. december, 285-287.p.

⁵² Chrysostom Kelemen: Der seelischen Einheit des Ungartums entgegen. = Pester Lloyd. Főszerk.: Ottlik György. 1942. december 25. Reggeli kiadás. 1-2.p. A német nyelvű szövegre a továbbiakban Győri

következő: „A magyarság lelki egysége felé.” Tudjuk, hogy a főpát az ország hivatalos vezetését a külföld előtt képviselő színvonalas politikai napilap szerkesztőségének felkérésére írta meg sorait.⁵³ A szociális téren érzékeny, vallási türelemre hajló és jó diplomáciai képességgel rendelkező katolikus főpap élénk érdeklődést mutatott a keresztény egyházi unió lehetőségei iránt.⁵⁴ Személyes kapcsolatot tartott fenn Ravasz László és ifj. Révész Imre református, valamint Kapi Béla és Raffay Sándor evangélikus püspökökkel. Kelemen és az említett protestáns egyházi vezetők az 1940-es évek elején gyakran cseréltek véleményt bizalmas úton a vallási egység és a nemzeti összefogás kilátásairól.⁵⁵ Ezért érthető, hogy a főpát eleget tett a ilyen témát tárgyaló cikk megírására vonatkozó felkérésnek.

Fejtegetései elején Kelemen Krizosztom leszögezte, hogy a világháború véres forgatagában életbevágóan fontos a magyarság erőinek egyesítése. Szemei előtt a nemzet lelki egysége elsősorban keresztény vallási unió formájában jelent meg. Láta, hogy utóbbit az emberi akarat önmagában nem képes megvalósítani. De hangoztatta, hogy az egyházaknak Isten engedelmes eszközeiként kell szolgálniuk a felekezeti közeledés ügyét. Figyelmeztetett, hogy nem szabad késlekedni az egyházi és lelki összefogás megteremtésében: „Várjunk-e még arra, hogy bolygónkat még veszedelmesebb földindulások, szörnyebb viharok pusztítsák, mint azok, amelyek széthúzástól, kicsinyességtől, önzéstől, irigységtől, gyűlölködéstől szenvedő, véráztatta földünket már megtámadták, s félelmetesen szervezett erőket vonultatnak fel, hogy Isten országát megsemmisítsék, követőit kiirtsák, hogy Istent magát is elűzzék trónjáról, s az Isteneszmét örökre és véglegesen kiöljék az emberek tudatából? >> Itt az idő, hogy az álomból föléledjünk. << (Róma, 13:11)”⁵⁶ A főpát rámutatott, hogy az egységetermítő fáradozásoknak mindkét oldalon egyszerre kell folyniuk. Úgy vélekedett, hogy az óhajtott egyházi unióban nem lesz győztes és legyőzött fél, csak egymásra találó testvérek. Egyetértéssel utalt ifj. Révész Imrének a Magyar Szemle 1942. novemberi számában megjelent írására, amely a lelkek egységbe foglalását kizárólag krisztusi

József fordításában hivatkozunk. Lásd: „Szivárványhíd Pannonhalmi és Debrecen között”. Id. mű, 115-118.p.

⁵³ A magyar katolikus püspökkari tanácskozások...II. kötet, Id. mű, 366.p.

⁵⁴ Súlyos László Szilveszter: Kruesz Krizosztom (1865-1885) – Várszegi Imre Asztrik: Kelemen Krizosztom (1929-1950). Pannonhalmi főpátek 1. A Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközössége kiadása, Budapest, 1990. 323.p.

⁵⁵ „Szivárványhíd Pannonhalmi és Debrecen között”. Id. mű, 118.p.

⁵⁶ Id. mű, 116.p.

alapon tartotta megvalósíthatónak. Befejezésül kijelentette, hogy a „nagy magyar lelki egység” keresése értelmes dolog és Isten segítségével áldott eredményhez fog vezetni.⁵⁷

Kelemen Krizosztom újságcikke nem csupán a hazai egyházi és világi körökben keltett komoly figyelmet, hanem külföldön is. Számos magyarországi sajtótermék reagált a katolikus főpap megállapításaira. Természetesen a protestantizmus képviselői sem rejtették véka alá észrevételeiket. Közülük az egyik legelső megszólaló Ravasz László volt. A református püspök a Pester Lloyd 1943. január 1-jei reggeli kiadásában „Die seelische Einheit des Ungartums”, azaz „A magyarság lelki egysége” című cikkében válaszolt a főapátnak.⁵⁸ Ravasz jelentősnek nevezte azt a tényt, hogy a tekintélyes katolikus egyházi vezető a nemzeti összefogás lelki vetületével foglalkozik. Kijelentette, hogy az ország sorsáért aggódóknak oda kell figyelni az ilyen jóindulatú megnyilvánulásokra. Ebben az eszmefuttatásában a püspök nem tért ki arra, hogy a nemzet spirituális egységét mennyire lehet azonosítani az egyházi unióval, pedig ezt a kérdést a reformáció követői állandóan napirenden tartották. Inkább azt vizsgálta, hogyan lehetne elősegíteni a keresztény felekezetek egyesítését.

Erre vonatkozóan az alábbi javaslatot tette: A vallási közösségek mások hibáinak keresését befejezve saját felelősségüket tisztázzák a kereszténység megosztottságában. Fejezzék ki nyilvánosan a lelki egység melletti elkötelezettségüket. Ismerjék meg jobban egymást és tiszteljék az ellenkező oldal értékeit. Ha ezek megtörténtek: „...akkor kísérelhetjük meg, alapelveinkhez való teljes ragaszkodásunk kinyilvánításával megállapítani, hogy a kereszténység általános tanításaiból a mai világhelyzetben, a magyar adottságok figyelembevételével, összeállítható-e egy olyan közös program, mely minden magyar keresztyén számára elfogadható. Ezen a területen nagyon öröndetes meglepetésekben lehet részünk.”⁵⁹ Ezt követően Ravasz utalt arra, hogy a vallási összefogással sok felekezeti súrlódás megszűnethetővé válna. Ráadásul a katolikusok és a protestánsok együttműködése hasznos lenne az egész társadalomnak. A püspök kiemelte, hogy a történelmi egyházak kibékülése eredményesebbé tenné a keresztényellenes irányzatokkal vívott harcukat és megerősítené a nemzetet

⁵⁷ Id. mű, 116-118.p.

⁵⁸ László Ravasz: Die seelische Einheit des Ungartums. = Pester Lloyd , 1943. január 1. Reggeli kiadás. 3-4.p. A német nyelvű szövegre a továbbiakban Györi József fordításában hivatkozunk. Lásd: „Szivárványhíd Pannonhalma és Debrecen között.” Id. mű, 121-125.p.

⁵⁹ „Szivárványhíd Pannonhalma és Debrecen között.” Id. mű, 124.p.

létfenntartásáért vívott küzdelmében.⁶⁰ Cikke záró soraiban Ravasz László arra biztatta olvasóit, hogy buzgón imádkozzanak az egyházi közeledés bekövetkezéséért.

Kelemen Krizosztom írása és Ravasz László reakciója új lendületet adott a vallási és nemzeti egységről folytatott párbeszédnek. A főpát cikkére érkezett protestáns válaszok köréből idézzük még Kapi Béla véleményét, amiről az Evangélikus Élet számolt be 1943. január 9-én. Kapi szerint „karácsonyi harangkondulás” volt Kelemen megnyilatkozása, amelyre a magyarországi evangélikusok igent mondanak és szent komolysággal hajlanak az összefogásra. A püspök a hittani, szervezeti és kultuszéleti egyesülést egyelőre nem tartotta lehetségesnek, de úgy látta, hogy a hétköznapi gyakorlatban sok lehetőség adódik az együttes munkálkodásra. Hangsúlyozta, hogy ezen a téren csak egymás megbecsülésével lehet sikereket elérni.⁶¹

Az Evangélikus Élet egy héttel későbbi száma ismét foglalkozott Kelemen állásfoglalásával. A lapban megjelent „A lelki egység helyreállítása” című cikk, amely elismeréssel szólt a főpap megállapításairól. A K. L. monogrammal jelölt cikkíró – minden bizonnyal Kemény Lajos, a Budapesti Evangélikus Egyházmegye esperese – leszögezte, hogy a keresztyén egység megvalósítása egyszerre egyházi és társadalmi ügy. Ennek az életbe vágó fontosságú feladatnak megoldása megkívánja, hogy a katolikusok és a protestánsok egyaránt hagyják abba a múlt hibáinak kölcsönös felhánytorgatását. A szerző rámutatott, hogy a világi sajtó érdeklődése jelzi a téma időszerűségét. Hiszen: „A nehéz idők félreolják a kisebb-nagyobb ellentéteket és rákényszerítik az emberekre, hogy egymás mellé álljanak. Bizonyos, hogy mindenki örülne a keresztyén egyházak komoly barátságának és testvéri, lelki egységének. Mert mindenki akarja. És ámbár ez is igen nagy dolog, még nagyobb az, hogy maga Isten is akarja.”⁶² A publikáció írója végezetül hangoztatta, hogy az egyházi egyesülés felmérhetetlen jelentőségű lenne nem csak a magyarságnak, hanem az egész emberiségnek.

A nagyobbik protestáns egyházhoz tartozók szintén jóindulattal fogadták Kelemen Krizosztom állásfoglalását. Balogh Jenő - a reformátusok egyetemes zsinatának és

⁶⁰ Id. mű, 122-123.p. Ravasz László - aki egyébként tagja volt a Pester Lloyd szerkesztői bizottságának – úgy nyilatkozott, hogy baráti viszonyt ápolt Kelemen Krizosztommal. Részben ezzel magyarázható talán cikke igen békülékeny hangvétele. Ravasz Pannonhalmára is ellátogatott. Lásd: Ravasz László: Emlékezéseim. Id. mű, 203. és 274.p.

⁶¹ Lelki közeledés. = Evangélikus Élet, 1943. január 9. 5.p.

⁶² K. L. [Kemény Lajos]: A lelki egység helyreállítsa. = Evangélikus Élet, 1943. január 16. 1.p. Kemény ebben az időben az Evangélikus Élet felelős szerkesztője is volt.

konventjének világi elnöke – ugyancsak kifejezte elismerését a pannonthalmi főapát megnyilatkozása kapcsán. Kelemen 1943. január 20-án kelt levelében válaszolt Balogh méltató szavaira: „...hálásan köszönöm a Pester Lloydban megjelent cikkemről való jószágos megemlékezéset. Nagy öröm számomra, hogy a magyar reformátusságnak oly kiváló vezéregyénisége, mint Te vagy Kegyelmes Uram, igaz megértéssel és rokonszívvel fogadta a keresztény magyarok lelki közeledésére vonatkozólag fölvetett gondolataimat.”⁶³

A katolikus sajtótermékek általában egyetértésüknek adtak hangot Kelemen Krizosztom újságcikkéről szóló híradásaikban. Szerzetesrendjének folyóirata, a Pannonthalmi Szemle 1943 elején Blazovich Jákó tollából származó írást közölt „A keresztény egység szolgálatában” címmel. Blazovich – aki ekkor a bencések pannonthalmi főmonostorának alperjele és a Pannonthalmi Szemle főszerkesztője volt – támogatta rendi előjárójának álláspontját. A főapát megnyilvánulását és a protestánsok arra adott válaszait a hitegység utáni őszinte és mély vágyakozás által sugallt véleménynyilvánításoknak nevezte. Örömmel nyugtázta, hogy hazánkban egyre gyakrabban merült fel a vallási megosztottság felszámolásának igénye. Rokonszenvét fejezte ki az ilyen kezdeményezések iránt, de felhívta a figyelmet az előttük álló, szinte leküzdhetetlennek látszó nehézségekre. Azonban ezek ellenére úgy vélte, hogy az imák révén a krisztusi szeretet gyakorlásával az egyházak közelebb kerülhetnek egymáshoz.⁶⁴

Nem hagyta említés nélkül Kelemen Krizosztom cikkét Az Egység Útja című katolikus havilap sem. Ez a kiadvány éppen 1943 januárjában indult el König Kelemen szerkesztésében. Várható megjelenését König már a Magyar Szemlében 1942. decemberben közzétett tanulmányában bejelentette. A ferences rendi szerkesztő az új folyóirat második számában „A Pester Lloyd eszmecseréje” című írásában tárgyilagos hangvételben elemezte a bencés főapát eszmefuttatását. Megállapította, hogy a keresztény felekezetek uniójáról folyó párbeszédet a katolikus főpap „új gondolatokkal és új beállításokkal” vitte előbbre. Ezt követően König elfogulatlan megközelítésben összegezte Ravasz László Kelemennek szóló válaszát.⁶⁵ A keresztény egyházak egymás felé történő közeledésért nagy lelkesedéssel tevékenykedő König komoly előkészítő munka után tudta megszerezni egyháza vezetésének jóváhagyását folyóirata kiadásához.

⁶³ MREZsL 2. a. fond. II. 99.doboz, c. csomó. Reverzálisok ügye 1932-1949. Iktatószám nélküli irat. Kelemen Krizosztom levele Balogh Jenőnek 1943. január 20-án.

⁶⁴ Blazovich Jákó: A keresztény egység szolgálatában. = Pannonthalmi Szemle, 1943/I. szám, 1-3.p.

⁶⁵ König Kelemen: A Pester Lloyd eszmecseréje. = Az Egység Útja, 1943. február, 52-53.p.

Visszaemlékezéséből tudjuk, hogy Serédi Jusztinián esztergomi érsek két ankétot hívott össze a katolikusok és a protestánsok egységére irányuló kezdeményezések lehetőségeinek megvitatására. Ezen jelen voltak a szerzetesrendek képviselői, számos teológiai tanár és Beresztóczy Miklós, aki papként a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumban a katolikus ügyosztályt vezette. A Rómához hű egyháziak megbeszéléseik eredményeként elhatározták, hogy az egységtörekvések katolikus oldalról való összehangolására és egyben felügyeletére lapot indítanak. Az új sajtótermék kiadását a ferencesek vállalták el. Schrotty Pál Ferenc-rendi tartományfőnök pedig König Kelemen bízta meg a havilap szerkesztésével.⁶⁶

A folyóirat kiadásának tervét Serédi Jusztinián se utasította el, a szerkesztőnek kijelölt személyt pedig alkalmasnak találta a poszt betöltésére. Ám a kiadvány tárgykörének érzékenysége miatt katolikus szakemberekből egy bizottságot hoztak létre, amelynek tagjai a megjelentetésre szánt írásokat előzetesen ellenőrizték. Erről maga a hercegprímás számolt be a püspöki kar 1943. március 17-i értekezletén. Az esztergomi érsek még a következőket közölte a főpapokkal a lappal kapcsolatban: „Remélhető, hogy a kellő szóhasználat kialakítása után, kifogástalanul tölti majd be feladatát, amely az, hogy a kat. hitre, erkölcsökre és a kegyelemeszközökre vonatkozó tanítást nem kat. keresztény testvéreinkkel megismertesse, anélkül azonban, hogy azokból akár csak egyet is feladna. Megvallja, (ti. Serédi – G. Zs.) tömeges áttéréseket a protestánsok nyilatkozatai után nem vár. Csupán azért engedte meg a lapot, hogy senki ne vádolhassa, hogy a mostani idöket nem engedte felhasználni eltévedt testvéreink visszavezetésére. Ha az Egység Útja (sic!) nem követné az utasításokat, vagy teljesen céltalanná válnék, leállítaná.”⁶⁷ Serédi idézett szavaiból kiderül, hogy a felekezeti egység megteremtését – összhangban a többi katolikus egyházi eljárással – nem a keresztény egyházak kölcsönös közeledése révén képzelte el. A katolicizmus vezetői kizárólagosan az „eltévedt testvéreknek” a Rómában kijelölt útra történő „visszavezetésével” látták létrehozhatónak a vallási uniót. A kiadványt szerkesztő König esetében nem kellett attól félni, hogy túllépi azokat a határokat, amiket a hercegprímás meghúzott. Ennek ellenére az egyházi vezetés biztonsági fékként a szokásosnál szigorúbb cenzúra eszközét érvényesítette a sajtótermék cikkeivel szemben.

⁶⁶ Király Kelemen: Id. mű, 79-80.p.

⁶⁷ A magyar katolikus püspökkari tanácskozások...II. kötet. Id. mű, 366.p. Az idézett szövegében pontatlanul „Egység Útja”-ként szerepel a folyóirat címe. Ezzel a figyelemtelenséggel más korabeli forrásokban is lehet találkozni. König neve pedig sokszor König alakban fordul elő.

Az Egység Útja 1943 januárjától 1944 novemberéig jelent meg. A 32 oldal terjedelmű első szám alcíme a következő volt: „Havi folyóirat a katolikus és protestáns hívek közeledésének előmozdítására”. Kiadta a Kapisztrán Szent Jánosról Nevezett Ferences Tartományfőnökség. A havilap programadó cikke König Kelemen, a sajtótermék felelős szerkesztője tollából származott.⁶⁸ A „Mit akarunk és mit nyújtunk?” címet viselő írásban König rámutatott, hogy az utóbbi időben a katolikusok és a protestánsok kapcsolatai sokat javultak. Ettől függetlenül tisztában volt az egységtörekvés nehézségeivel. Világosan látta, hogy az egyházi egyesülés bekövetkezésében csupán a történelmi távlatokat tekintve lehet reménykedni. Ám hangsúlyozta, hogy a jövőendő eredményeiért az adott viszonyok között kell fáradozni. A ferences páter saját németországi tapasztalataira hivatkozott a felekezeti együttműködés gyakorlati módjait illetően. Azonban a német katolikusok és evangélikusok már több alkalommal megtartott egységnapjai kapcsán így nyilatkozott: „Magyarországon ilyen közösség hitbéli közönyösséget és vallási zűrzavart idézne elő.”⁶⁹ Ezzel igazodott a hazai katolicizmus vezetőinek álláspontjához, akik gyakran emlegették a hitbéli közömbösség elterjedésének veszélyét a felekezeti egységmozgalom kapcsán. Ugyanakkor hangoztatta, hogy az ösztönt hívő protestánsok közelebb vannak a katolikus egyházhoz, mint annak kegyelmi életet nem élő tagjai. Ezen meglátása alátámasztására az 1940-ben elhunyt neves jezsuita, Bangha Béla azonos véleményét hozta fel.⁷⁰ König leszögezte, hogy a katolikus egyház iránti elkötelezettség nem zárja ki a reformációt követők felé megnyilvánuló testvéries magatartást.

Megígérte, hogy lapja kerülni fogja a vitatkozó hangnemet, mert a vészterhes háborús években minden téren az összefogásra kell törekedni: „Bárhol akadjanak nézeteltérések, raktározzuk el azokat későbbre, a lét és nemlét harcát követő időszakra. Rövidlátó, vak az, aki nem látja napjainkban a veszedelmeket. És rosszakarató egyén, sőt könnyen hazaáruló, aki a vallási ellentétek szításával megbontja az országban a békét, egységet.”⁷¹ Könignek a „lét és nemlét harcát” emlegető sorai fájdalmas aktualitást nyertek a 2. magyar hadsereg doni katasztrófája következtében. Az Egység Útja első száma éppen akkor hagyta el a nyomdát, amikor a szovjet csapatok megsemmisítő

⁶⁸ König Kelemen: Mit akarunk és mit nyújtunk? = Az Egység Útja, 1943. január, 3-7.p.

⁶⁹ Az Egység Útja, 1943. január, 3.p.

⁷⁰ Vesd össze: Bangha Béla: Világhódító kereszténység. A társadalom visszavezetése Krisztushoz. Korda R. T. Nyomdája, Budapest, 1940. 179.p.

⁷¹ Az Egység Útja, 1943. január, 4-5.p.

csapást mértek a keleti fronton küzdő alakulatainkra. A cikkíró figyelmeztetett „bizonyos pogánykodó szellem” megerősödésére. Érzékeltette, hogy a vallásellenesség a kommunizmusban és a nemzetiszocializmusban egyformán jelen van. A megnövekedett erejű támadások elleni védekezés hatékonyabbá tételét nevezte meg rövid távon a felekezeti közeledés legfontosabb céljaként. Próbálta megnyugtani a reformáció egyházait, hogy a folyóirat nem egyes tagjaik áttérését óhajtja elérni. A ferences szerkesztő reményét fejezte ki, hogy a kiadvány katolikus szerzői mellett az elfogulatlan protestánsok szintén rész vállalnak a nemes ügy népszerűsítéséből.⁷² Ezután kitért a havilap tervezett felépítésére. Hangsúlyozta, hogy a folyóirat a felekezetek közötti szeretetteljes légkör megteremtésén fáradozik. Végül annak a meggyőződésének adott hangot, hogy az induló vállalkozás minden jóakarátú magyar támogatását elnyeri.⁷³

Az Egység Útja megjelenésének rövid időszakában a hazai egyházi sajtó különleges színfoltja volt. A keresztények egyesülésének módjáról vallott korabeli katolikus és protestáns álláspont ellentéte miatt a lap lehetőségei és a gyakorlatban elért eredményei korlátozottak voltak. Jelentőségét az adja meg, hogy viszonylag szűkre szabott mozgásterére ellenére ténylegesen hozzájárult a magyar katolicizmus és protestantizmus közötti viszony javításához.⁷⁴ Helyet adott számos egymást kereső megnyilatkozásnak. Elsősorban nem elvont tudományos és teológiai problémákkal foglalkozott, hanem a felekezetközi légkört igyekezett javítani.⁷⁵ A folyóirat állandó rovatai közül a „Keresztény hitvédelem” és a „Keresztény életforrások” a Krisztust követők által egyetemlegesen elfogadott értékeket tárták az olvasók elé. Az „Eggyé legyenek” a köztük levő hitbeli azonosságokat kereste. A „Magyar lelki egység” a nemzeti összefogás vallási vetületével foglalkozott. „Az egységvártán” a keresztény egyházak egymás felé történő közeledésével kapcsolatos hazai és külföldi újdonságokról tudósított. A „Magyar imatábor” a katolikus-protestáns egyesülés bekövetkezéséért indított imamozgalom alakulását követte nyomon. A „Hírek” beszámolt a keresztény

⁷² Az Egység Útja, 1943. január, 5.p.

⁷³ Az Egység Útja, 1943. január, 6-7.p.

⁷⁴ Az Egri Római Katolikus Hittudományi Főiskolán tanító Dolhai Lajos egyenesen úgy vélekedik Az Egység Útjáról, hogy „...ez a folyóirat a huszadik századi magyar ökumenikus törekvések csúcsát jelentette.” Lásd: Dolhai Lajos: Bevezetés az ökumenizmusba. Katolikus nézőpontból. Jel Kiadó, Budapest, 2002. 40.p. Magunk részéről szintén nagyra értékeljük a havilap jelentőségét, azonban Dolhai idézett megállapítását túlzónak tartjuk.

⁷⁵ Sóllymos Szilveszter-Gál Ferenc: Ökumenizmus. Katolikus teológiai fősikolai jegyzet. Pécsi Szikra Nyomda, 1981. 39.p.

felekezetek közös tevékenységének eseményeiről. A „Könyvismertetés” az egyházi témájú új kiadványokra hívta fel a figyelmet. A lap idézett más sajtótermékek egységüggyel kapcsolatos írásaiból, vagy éppen Az Egység Újtára vonatkozó véleményekből. Közölte az érdekesebb olvasói leveleket. Az egyes számok anyagát versek és elbeszélések színesítették. A folyóirat ránk maradt 23 számából látható, hogy szerkesztője nagy buzgósággal és körültekintő odafigyeléssel igyekezett tartalmas és érdekes lapot adni az érdeklődők kezébe. A havilap katolikus munkatársai közül König Kelemen a következőket emelte ki: Galla Ferenc, Pataky Arnold és Schütz Antal egyetemi tanárokat. Balanyi György, Pfeiffer Miklós, Városv István, Békés Gellért, Péntes Balduin, Szamek József, Holik Sámuel teológusokat. A jezsuita Hunya Dánielt. A világiak közül Bártfai Szabó Lászlót. Megemlítve még az evangélikus Markó Árpádot.⁷⁶ König szerzetesrendjének tagjai közül néhányan szintén szerepeltek a lap munkatársai között. Egy-két protestáns lelkész cikkét is közölte a folyóirat.

Az Egység Útja elindulásával kapcsolatban hamarosan mindkét oldalon megtörténtek a reagálások. Könignek katolikus részről nem kellett erőteljes kritikától tartania a sajtótermék megjelenését illetően, mert ahhoz megszerezte az egyházi vezetés jóváhagyását. Az egyes cikkek megfelelő volta fellett pedig a cenzúra öröködött. A protestánsok csoportjából az elsők között nyilvánította ki véleményét Ravasz László. A református püspök 1943 januárjának második felében előadást tartott Budapesten, a „Kálvin-téri Református Férfitársaságban” az egyházak különbözőségéről és a keresztény egységtörekvésekről. Ravasz beszéde során megemlítette Az Egység Útja című kiadványt, annyit jegyezve meg róla, hogy „szakszerűen foglalkozik” az adott témakörrel.⁷⁷ Ravasz László megnyilatkozása után néhány nappal ismét egy tekintélyes protestáns egyházi vezető állásfoglalása következett az új lapot illetően. 1943. február 1-jén a debreceni református férfikonferencián ifj. Révész Imrét, a Tiszántúli reformátusságának püspökét hallgathatták meg a jelenlevők. „Utópia vagy Krisztópia?” címet viselő nagy ívű eszmefuttatásában ő is a keresztény egyházak egységének lehetőségét tárgyalta. Ennek keretében kijelentette, hogy Az Egység Útja olyan folyóirat, amelynek „...első száma rendkívül sok jóakaratról és igazi keresztyén

⁷⁶ Király Kelemen: Id. mű, 81.p.

⁷⁷ Magyar Értesítő. Protestáns egyházi, egyháztársadalmi és iskolai fülhivatalos hírlaptudósító újság. Felelős szerk. és kiadó: Farkas Sándor. 1943. január 27. 1.p. A cikk szövegéből nem derül ki világosan, miért mondta előadása végén Ravasz a következőt: „Irodalmi és sajtóbéli képviselését kívánám az egységesítő gondolatnak!” (Ugyanott.) Hiszen jelezte, hogy tud a kérdéssel foglalkozó katolikus lap megindulásáról! Lehetséges, hogy egy külön protestáns kiadványra célzott?

tágkeblűségről tanúskodik, noha az egészet nyilvánvaló római katolikus szellem hatja át.”⁷⁸ Később elmondta, hogy igen biztatónak értékeli a havilapban a felekezeti közeledés előmozdítására indított magyar „imatábor” ötletét.⁷⁹ A keresztény egységtörekvést Révész változtatlanul támogatta. A tőle megszokott módon a legtisztább teológiai megközelítésben vizsgálta a kérdést. Kijelentette, hogy a felekezeti ellentétek megszüntetése kétségtelenül nemzeti érdek, de az egyházak egyesüléséért munkálkodóknak ennél magasabb rendű célt kell szemük előtt tartaniuk. Ha ezt nem teszik meg, akkor fáradozásuk elakad a politika síkján. Azonban az igazi keresztényeknek ezen túllépve az evangéliumi eszmék útmutatását kell követniük. Ezek pedig az összes nemzet felett álló Krisztus imádatában való találkozásra kötelezik a hívőket. Ezzel a gondolatmenettel a püspök ismét elhatárolódott a keresztény egység nacionalista szempontú értelmezésétől.⁸⁰ Az Egység Útja 1943. márciusi száma foglalkozott Révész fenti előadásával. A lap elismerő hangon szólt a püspök fejtegetéseiről, majd megállapította: „A legfontosabb kérdésben (...) máris egy úton haladunk: Krisztus felé!”⁸¹

A magyarországi protestantizmus másik jelentős ágának hetilapja, az Evangélikus Élet 1943. február 20-án közölte először észrevételeit a Kőnig Kelemen szerkesztésében megjelenő sajtótermékről. Mórocz Sándor budapesti evangélikus lelkész „Új hang az egység dolgában” címet viselő cikkében örvendetesnek nevezte a katolikus folyóirat megjelenését. Az első szám alapján úgy érezte, hogy alkotói komolyan vágyakoznak a kereszténység megosztottságának felszámolására. Elismerte, hogy fontos a magasztos ügy érdekében történő imádkozás, de nem gondolta, hogy azt külön mozgalom keretében szükséges végezni. Kőnig értelmezésében a vallási összefogás egyik fő célja az volt, hogy a nemzet ellenálló képessége lelki, politikai és kulturális téren növekedjen. Mórocz viszont ezt a szempontot a felekezeti egyesülés létrehozásánál nem tekintette lényegesnek. Neki a hittani elvek számítottak döntőnek ebben a kérdésben. Végül leszögezte, hogy az egyházi közeledés kívánatos, s az új

⁷⁸ Utópia vagy Krisztópia? Révész Imre püspök előadása a keresztény egységtörekvésekről Debrecenben 1943. február hó 1-én a református férfikonferencián. Debrecen Szabad Királyi Város és a Tiszántúli Református Egyházkerület Könyvnyomda-vállalata, Debrecen, é.n. 4.p.

⁷⁹ Id. mű, 10.p.

⁸⁰ Id. mű, 11-19.p.

⁸¹ Révész Imre: Utópia vagy Krisztópia? = Az Egység Útja, 1943. március, 89.p.

kiadvány hasznos lehet annak előmozdításában.⁸² Az Egység Útja 1943. márciusi száma örömmel üdvözölte Mórocz „rendkívül szép dolgozatát.”⁸³

Szintén evangélikus véleményt tükrözött a Keresztyén Igazság 1943. márciusi példányainak oldalain Az Egység Útja folyóirattal foglalkozó írás. Ez meglepéssel nyugtázta, hogy a katolikus lap nem „lélekalázatot” akar véghezvinni az evangéliumi kereszténység körében, hanem az egységtörekvések őszinte szolgálatát ígéri. Azonban Móroczhoz hasonlóan felhívta Kőnigék figyelmét arra, hogy a vallási megbékélés fellette áll a nemzeti erőegyesítés – más összefüggésben rendkívül időszerű – gondolatának. Ezután rámutatott, hogy a keresztények egymás felé tett lépéseit segítheti az alapos felekezeti önvizsgálat, az egyes vallási irányzatok beható tanulmányozása, a hitélet elmélyítése és az egyházi közösségek belső tevékenységének felvirágoztatása.⁸⁴ Az Egység Útja szinte teljes egészében átvette a Keresztyén Igazság vele foglalkozó cikkét és minden különösebb kommentár nélkül közölte.⁸⁵ Nem hagyta észrevétel nélkül az új katolikus folyóirat közreadását Makay Miklós református lelkész sem. Makay 1942-es könyvéért keményen bírálta Kőniget, ám most érdeklődéssel fogadta a havilapot. Szerkesztőjéről pedig megállapította, hogy tiszteletreméltó felkészültséggel alakítja a kiadvány arculatát.⁸⁶ Az Egység Útja 1943. júniusi számában azokat a részeket emelte ki Makay eszmefuttatásából, amelyek méltatták a vallási egységtörekvést.⁸⁷ Az eddig ismertett példából jól látszik Kőnig szerkesztői módszere. A protestánsok írásaiból mindig azt emelte ki, ami megegyezett a katolikus véleménnyel. Kerülte a vitára alkalmat adó témákat. A folyóiratban olyan cikkeket közölt, amelyek békülékeny hangnemük miatt a lehető legkevesebb támadási felületet adtak a reformáció követői számára.

Miközben Az Egység Útja egyre közismertebb lett egyházi körökben, gyűrűztek tovább azok a hullámok, amiket Kelemen Krizosztom 1942. karácsonyi cikke keltett. Olyan vezető állami pozícióban levő személyiség is méltatta a pannonhalmi főapát megnyilvánulását, mint Antal István nemzetvédelmi-propaganda miniszter. Antal „Lelki egység és nemzeti újjászületés” című írását Az Egység Útja 1943 februárjában közölte.

⁸² Mórocz Sándor: Új hang az egység dolgában. = Evangélikus Élet, 1943. február 20. 3-5.p.

⁸³ Az Egység Útja, 1943. március, 92.p.

⁸⁴ „Az egység útja.” = Keresztyén Igazság, 1943. március, 67-68.p.

⁸⁵ D. Dr. Pröhle Károly „Az Egység Útjáról”. = Az Egység Útja, 1943. március, 91-92.p.

⁸⁶ Makay Miklós: „Az egység frontról.” = Magyar Protestánsok Lapja. Az Országos Bethlen Gábor Szövetség hivatalos közlönye. Felelős szerk.: Borbély László. 1943. május, 35-36.p.

⁸⁷ Makay Miklós az egységfrontról. = Az Egység Útja, 1943. június, 188.p.

Ebben a miniszter a legteljesebb mértékű támogatásáról biztosította a keresztény felekezetek békés együttműködésére irányuló erőfeszítéseket. Kifejtette, hogy a kereszténységgel összeforrott magyarság a jövőjéért küzd a világháborúban. Az ország létéért vívott harc a legnagyobb erőfeszítéseket követeli meg. Ezeket csak egy belül egységes nemzet képes kifejteni. Az ebből adódó következtetést levonva a miniszter kijelentette: „A keresztény felekezetek békéje nemcsak az egyházi közösségek ügye, hanem közléről érdekli a nemzetpolitikát és az államvezetést is.”⁸⁸ A miniszter végül biztatta a katolikusokat és a protestánsokat, hogy mindent kövessenek el a „Pax Christiana” megvalósításáért.

1943 tavaszán Raffay Sándor reagált a főpát újságcikkére. A bányakerületi püspök külön füzetet jelentett meg „Keresztyén egység, evangélikus hűség!” címmel. Ebben igen nagyra értékelte a katolikus főpát állásfoglalását: „Pannonhalma tudós főpátja, Kelemen Krizosztom történelmi munkát végzett, amikor karácsonyi szövegét megírta. Jelentőségében és célzatában nem kisebb értékű ez Deák Ferenc híres húsvéti cikkénél, mellyel a kiegyezést megindította.”⁸⁹ Raffay túlzott, amikor Kelemen írását Deák nevezetes cikkéhez mérte. Ám annyiban igaza volt, hogy a pannonthalmi főpát Pester Lloydban megjelent eszmefuttatása a korabeli felekezetközi helyzetben a protestánsok felé tett jelentős gesztusnak számított. Az evangélikus püspök brosúrájában ismét kiállt a vallási közeledés szükségessége mellett, de rámutatott annak nehézségeire is. Raffay írását Az Egység Útja 1943. júliusi száma ismertette.⁹⁰

Kelemen Krizosztom cikkére és Ravasz László arra adott válaszára a Vatikánban is figyeltek. Ám az idehaza tapasztalható általános helyesléssel ellentétben a Szent Officium részéről rosszallás volt érzékelhető az eset kapcsán. A katolikus egyház legfőbb hitügyi hatóságának aggodalmáról Serédi Jusztinián számolt be az 1943. október 6-án tartott püspökkari értekezleten. Az esztergomi érsek szerint: „A S. Officium nagyon idegesen olvasta a főpát úr újévi cikkét és Ravasz válaszát.”⁹¹ Úgy tűnik tehát, hogy Kelemen Krizosztom békülékeny hangnemt és megfogalmazásait

⁸⁸ Antal István: Lelki egység és nemzeti újjászületés. = Az Egység Útja, 1943. február, 35.p.

⁸⁹ Raffay Sándor: Keresztyén egység, evangélikus hűség! A Deák-téri Luther Szövetség kiadványai. 4. Félé-nyomda, Budapest, é.n. 3.p.

⁹⁰ Dr. Raffay Sándor: Keresztyén egység evangélikus hűség. = Az Egység Útja, 1943. július, 217-218.p.

⁹¹ A magyar katolikus püspökkari tanácskozások...II. kötet. Id.mű, 393.p. Az idézetben a cikke vonatkozóan helytelenül szerepel az „újévi” jelző, hiszen karácsonykor jelent meg. Serédi – tőle teljesen szokatlan módon - nem fogalmazott pontosan.

félreérhetőnek érezték a katolikus hit és erkölcs tisztaságára felügyelő római kongregációban. Minden bizonnyal Serédi sem tartotta szerencsésnek Kelemen megnyilatkozását, hiszen – más alkalmakhoz hasonlóan – a fenti püspökkari tanácskozáson szintén azt hangoztatta, hogy „...a protestánsok nem hitetgséget akarnak, hanem vallási közömbösséget, és a mi erőnktől is támogatást remélnék a maguk érdekei számára.”⁹² A hercegprímás egyébként a katolikus-protestáns unió megteremtéséről 1937. óta zajló párbeszédet feleslegesnek látta, mert nem bízott eredményességében. Már a püspökök 1943. március 17-i tanácskozásán is szóba került a főpát írása, amikor Az Egység Útja című folyóirat indulásáról tárgyaltak. A beszélgetés során Kelemen Krizosztom a Pester Lloydban napvilágot látott cikkéről megjegyezte: „Tudta, hogy a pusztába kiáltó szó lesz, de remélte, hogy a durva kirohanásokat leszereli vele.”⁹³ Ez Kelemen szájából inkább mentegetőzésnek hat, mint valódi célja megjelölésének. Hiszen a protestánsok baráti hangú válaszai éppen azt mutatták, hogy a főpát által megfogalmazott gondolatok nem maradtak „pusztába kiáltott szavak”. A reformáció táborából érkező támadásoktól pedig ekkor sokkal kevésbé kellett tartania a hazai katolicizmusnak, mint korábban.

Serédi Jusztiánián – valószínűleg nagymértékben a Vatikánból érkezett kifogások hatására – úgy határozott, hogy a nyilvánosság előtt is kifejti az egyházi unió lehetőségeit érintő hivatalos katolikus nézeteket. Erre a Szent István Társulat 1943. március 18-i közgyűlése szolgáltattott számára megfelelő alkalmat. A rendezvényen az esztergomi érsek nagyszabású beszédet mondott „A következtetlenségről” címmel.⁹⁴ Eszmefuttatása elején rámutatott, hogy a következtetlenség a kor általános hibája. Ezután kitért azokra a területekre, amelyeken a legszembeötlőbb az emberek következtetességének hiánya. Ezek közül legalaposabban az erkölcsi és hitélettel, valamint a keresztyén egység megteremtésére irányuló kezdeményezésekkel foglalkozott. Ennek során hangsúlyozta, hogy a katolicizmus tanítása megváltoztathatatlan rendszert alkot. Megállapította, hogy a Rómától elszakadt egyházi közösségek sem hajlandók engedni a maguk felfogásából. Elvetette azt az elképzelést, hogy az eltérő hitelveket és a szervezeti különállást megtartva is alkothatnának lelki

⁹² Ugyanott.

⁹³ Id. mű, 366.p.

⁹⁴ A következtetlenségről. Írta és a Szent István Társulat LXXXVIII. közgyűlésén, 1943.március hó 18-án elmondotta: Serédi Jusztiánián. = Katolikus Szemle, 1943. április, 97-108.p. A beszéd egy részét közölte Az Egység Útja is. Lásd: Az egység-törekvésekről. Serédi Jusztiánián bíboros hercegprímás beszédéből. = Az Egység Útja, 1943. április, 101-103.p.

egységet a kereszténység irányzatai. Leszögezte, hogy egy ilyen unió csak emberi alkotás lenne és nem Krisztus egyháza. A katolicizmus az ilyen próbálkozásokat értelmetlennek látja és elutasítja. Ezzel a hercegprímás a „Mortalium animos” pápai enciklika útmutatását követve ismét elhatárolta magát és vallási közösséget a protestánsok ökumenikus törekvéseitől. A hazánkban kibontakozott felekezeti közeledés híveihez fordulva kiemelte: „...bár a vallási egység reményéről mi, magyar katolikusok sem mondunk le, most mégis úgy látszik, hogy előbb inkább a nemzeti élet terén találunk egymásra, ami szintén nagyon értékes és kívánatos eredménye lesz az egységi törekvésnek.”⁹⁵ Serédi Jusztinián megnyilatkozása megnyugtatta a Szent Officiumot.⁹⁶ A vatikáni személyiségek láthatták, hogy a magyarországi katolikusság részéről nem fenyeget a hivatalos egyházi irányvonaltól történő eltérés az uniós törekvések esetében sem.

A hercegprímás határozott állásfoglalása után tovább folyt a felekezeti megbékélésről és a magyarság lelki egységéről szóló eszmecsere. Azonban a protestánsoknak ismételtlen tudomásul kellett venni, hogy a hazai katolikusok békülékenyebb magatartása az egyre vészterheesebbé váló történelmi helyzet következménye és nem az ökumenikus mozgalom elfogadásának jele. Persze a magyar protestantizmus képviselői sem voltak hajlandók engedni a keresztény egységhez fűződő saját elképzeléseikből. Soraikból a témához hozzászólók közül utalunk Máthé Elek cikkére, amely „Még egyszer a lelki egységről” címmel jelent meg a Magyar Szemle 1943. márciusi számában. A kiskunhalasi református lelkész írásában összegezte a párbeszéd során megszületett utóbbi állásfoglalásokat. Új szempontként vetette fel, hogy a hazai katolikusok és protestánsok esetleges egyesüléséről tárgyalva nem szabad megfélekezni annak nemzetközi vonatkozásairól sem. Rámutatott, hogy a vallási egységért végzett munkálkodás során figyelemmel kell lenni az ortodoxokra is. Végül hangsúlyozta, hogy a magyarság lelki egységének alapját képező keresztény összefogást az egyes felekezetek szervezeti önállóságának megtartásával szükséges létrehozni.⁹⁷ 1943 áprilisában a Protestáns Szemle foglalkozott a nemzet szellemi egybegyűjtésének kérdésével. „A lelki egység útja” című írásban Pap Béla osztotta meg gondolatait olvasóival. Pap - aki ekkor a karcagi reformátusok lelkipásztora volt - megállapította,

⁹⁵ Katolikus Szemle, 1943. április, 105.p.

⁹⁶ A magyar katolikus püspökkari tanácskozások...II. kötet. Id.mű, 393.p.

⁹⁷ Máthé Elek: Még egyszer a lelki egységről. = Magyar Szemle, 1943. március, XLIV. kötet 3. szám, 113-119.p.

hogy a magyarság spirituális összetartozásáról megszületett emelkedett hangvételű nyilatkozatok hidegen hagyták a közvéleményt. Ennek okaként azt jelölte meg, hogy a társadalom nagy többsége nem látja a lelki egyesülés sürgető voltát és nem hisz megvalósíthatóságában. Ez pedig abból adódik, hogy a közvélemény nem veszi elég komolyan a háborút és annak lehetséges következményeit. Megoldásként azt javasolta, hogy az állam és az egyházak hangolják össze a felekezeti béke és a nemzeti egység megteremtésére irányuló erőfeszítéseiket.⁹⁸

A felekezeti és nemzeti összefogásról zajló párbeszéd eredményeként biztató, de apró lépésekkel közeledtek egymás felé a katolikusok és a protestánsok. Eközben a reformáció követői továbbra is nagy buzgalommal vettek részt nemzetközi egyházi szervezeteik és az ökumenikus mozgalom tevékenységében. Ez utóbbi vonatkozásában komoly eredmény volt, hogy 1943. június 25-én Budapesten megalakult az Egyetemes Egyháztanács Magyarországi Bizottsága.⁹⁹ A később a Magyarországi Egyházak Ökumenikus Tanácsa néven szereplő testületben a református és az evangélikus felekezet képviselői foglaltak helyet. A hadi helyzet alakulása következtében a bizottság külföldi kapcsolatai igazából 1945 után teljesezhetnek csak ki. Ám akkor aktív szerepet játszott az Egyházak Világtanácsa megalakításában és működésében.

A kereszténység két nagy hazai irányzatának egymás felé történő közeledését előmozdítani kívánók megnyilvánulásai közül 1943 második feléből példaként említjük Eröss Alfréd cikkét, amely „A >> felekezeti béke << helyes fogalmáról” címmel jelent meg a Katolikus Szemle 1943. szeptemberi számában. A katolikus teológiai tanár írásában a keresztény közösségek tartós megbékélésének módját kereste. Esmefuttatása végén arra a következtetésre jutott, hogy csak szilárd hitű emberek teremthetik meg a vallási békességet. Ehhez azonban az kell, hogy ők mindannyian az egyetlen igaz hitvallás követőivé legyenek. A tévedésektől mentes tanítás birtokosának természetesen saját egyházát tartotta, melynek feladata, hogy segítse a „tévelygőket” a hazatalálásban.¹⁰⁰ A Katolikus Szemle 1943 novemberében ismét közölt egy írást, ami a katolikus-protestáns párbeszédhez kapcsolódott, s „Az egység útján” címet viselte. Szerzője Kühár Flóris volt, aki Sárospatakon tett látogatásáról számolt be olvasóinak. A

⁹⁸ Pap Béla: A lelki egység útja. = Protestáns Szemle, 1943/4. szám (április), 107-110.p.

⁹⁹ EOL Eci. 113. doboz. 2015/1943. Jegyzőkönyv az Egyetemes Egyháztanács Magyarországi Bizottságának Budapesten, a Református Egyetemes Konvent székházában 1943. évi június hó 25-én délelőtt ½ 10 órakor tartott alakuló üléséről.

¹⁰⁰ Eröss Alfréd: A „felekezeti béke” helyes fogalmáról. = Katolikus Szemle, 1943. szeptember, 257-261.p.

bencés szerzetes a város és a híres református kollégium történelmi atmoszféráját költői szépségű mondatokban örökítette meg. Útirajzában nem tudományos, hanem érzelmi megközelítésben vizsgálta a nemzet vallási megosztottságának következményeit. Ennek során megállapította, hogy a magyar nép, műveltség és dicső múlt szeretete erős összekötő kapocs lehet a katolicizmus és a protestantizmus táborába tarozók között.¹⁰¹

Az 1943. október 6-án tartott katolikus püspökkari értekezlet szintén foglalkozott egy olyan ügygel, ami a hazai katolikusok és protestánsok közeledésének előmozdítására vonatkozott. Sipos Károly nyugalmazott plébános és szamosújvári fegyintézeti lelkész ugyanis azt kérte, hogy a főpásztorok rendelkezzenek el a templomokban minden vasárnap és az ünnepeken a magyarság vallási egységéért mondandó imát. Javasolta még, hogy állítsanak fel egy katolikus-protestáns vegyes bizottságot, amely elősegítené a két nagy keresztény irányzat egységének megteremtését.¹⁰² Sipos korábban írásban felvette a kapcsolatot Ravasz Lászlóval, hogy megtudja, mi a véleménye a javaslatairól. A református püspök 1943. március 31-én kelt levelében kijelentette, hogy a reformáció követői készek a katolikusokkal közösen létrehozandó testületben részt venni.¹⁰³ Sipos erről tájékoztatta a hercegprímást. Serédi a katolikus lelkész mindkét felvetését elutasította, mert egyházuk szempontjából nem tartotta hasznosnak azokat. A főpapok az esztergomi érsek eljárását tudomásul vették.¹⁰⁴ A magyarországi katolicizmus vezetőinek álláspontjával ellentétben a protestánsok előjárói változatlanul sürgették a három nagy történelmi egyház kibékülését és egyenrangú felekként történő szoros összefogását. Erről beszélt Radvánszky Albert is az evangélikusok 1943. december 3-i egyetemes közgyűlésén. Radvánszky szorgalmazta az egyházak közötti lelki egységet, azonban rámutatott, hogy ez nem egyenlő a katolikusok által hirdetett unióval. Az egyetemes felügyelő a világháború véres forrása közepette hangoztatta, hogy a kereszténység válságba jutott. Ezután így folytatta: „Itt valami nagy hibának kell lennie. Talán az, hogy a kereszténységünk inkább volt tan, mint élet. És bizonyosan nem utolsó sorban az, hogy a keresztény hit sáfárai, a felekezetek, lelki egység helyett harcban álltak egymással. Kutassák és állapítsák meg ezt az arra hivatottak. Abban azonban mindnyájan egyetérthetünk, hogy ha a kereszténységnek nem lesz nagyobb átütő ereje,

¹⁰¹ Kúhár Flóris: Az egység útján. = Katolikus Szemle, 1943. november, 330-334.p.

¹⁰² A magyar katolikus püspökkari tanácskozások...II. kötet. Id. mű, 393.p.

¹⁰³ EPL 31110/1943. Ravasz László Sipos Károlyhoz 1943. március 31-én írt levelének másolata. Az iratot Sipos küldte el Serédi Jusztiniánnak, mellékelve 1943. április 6-án kelt soraihoz, melyekben a püspökkari értekezleten tárgyalt kéréseit a hercegprímás elé terjesztette.

¹⁰⁴ A magyar katolikus püspökkari tanácskozások...II. kötet. Id. mű, 393.p.

mint eddig volt, nem tudja Krisztus lelkével jobban átítani az egyént, áthatni a családot, átfőrné a nemzetet és átnemesíteni az egész embervilágot, a keresztyénségre, mint közösségre, szomorú sors vár.”¹⁰⁵ Radvánszky idézett szavai józan helyzetértékelő képességről és bölcs önkritikáról tanúsodtak. Kézzelfogható eredményt azonban nem ért el velük az evangélikusság világi vezetője.

A vallási és nemzeti egységről, valamint ezek egymással való összefüggéséről szóló eszmecsere 1944-ben is folytatódott. A Protestáns Szemle 1944 februárjában egy olyan tanulmányt közölt, amely az eddigiektől eltérő nézőpontból vizsgálta a fenti témát. Dezséry László evangélikus egyetemi lelkész „Egység és népiség” című írása azzal foglalkozott, mennyiben adhat segítséget a néprajztudomány annak eldöntéséhez, hogy a magyarság számára mely vallás a legmegfelelőbb.¹⁰⁶ Az újszerű megközelítés valójában nem Dezséry érdeme volt, hiszen ő ebben az eszmefuttatásában Dám Ince szintén „Egység és népiség” címmel Az Egység Útja 1943. októberi számában megjelent közleményére reagált. A ferences Dám szerzetesrendje gyöngyösi hittudományi főiskoláján tanított, s a katolikus uniós folyóirat munkatársa volt. Dolgozatában amellet érvelt, hogy a magyarság életmódjának, gondolkodásának és szokásainak vizsgálata értékes információkat adhat arról, hogy a magyar „néplélek” melyik hittel tud leginkább azonosulni. Gondolatmenete végén arra a következtetésre jutott, hogy ez a hit a katolikus.¹⁰⁷ Dezséry elfogadta, hogy az etnográfiai kutatás módszereit fel lehet használni a Dám által javasolt célra, de rámutatott a fokozott körültekintés szükségességére az ilyen eljárás során. Nem értett egyet azzal, hogy a magyarság lelki alkatának a katolicizmus felelne meg leginkább. Végül új szempontokat javasolt a további vizsgálódáshoz.

1944. március 7-én a Magyar Protestáns Irodalmi Társaság konferenciát rendezett Budapesten. Ennek egyik előadását a református Tasnádi Nagy András, a Magyar Élet Pártja országgyűlési képviselője és a képviselőház elnöke tartotta. Ennek szövege „A keresztyén egység” címmel a Protestáns Szemle 1944. áprilisi számában is megjelent.¹⁰⁸ Tasnádi Nagyot arra kérték fel, hogy a politikus szemszögéből nézve elemezze a témát. Ő úgy látta, hogy a keresztyén felekezetek hitbeli és szervezeti egységének megvalósítására belátható időn belül nem lehet számítani. Azonban úgy

¹⁰⁵ EOL Eek jkv. VII.kötet. Az 1943. december 3-i közgyűlés jegyzőkönyve. 10.p.

¹⁰⁶ Dezséry László: Egység és népiség. = Protestáns Szemle, 1944/2. szám (február), 33-39.p.

¹⁰⁷ Dám Ince: Egység és népiség. = Az Egység Útja, 1943. október, 307-311.p.

¹⁰⁸ Tasnádi Nagy András: A keresztyén egység. = Protestáns Szemle, 1944/4. szám (április), 99-104.p.

vélte, hogy a Krisztusban őszintén hívő emberek között fennáll a lelki közösség. Ez adja az meg alapját a keresztények együttműködésének a hitetlenség és az erkölcstelenség ellen, s a szociális bajok orvoslásában. Az ilyen feladatok hatékony ellátására történő egyházi összefogást nemzeti érdeknek nevezte és sürgette minél teljesebb körű megvalósítását. A katolikusok és a protestánsok egymáshoz való közeledésének előmozdítására szükségesnek tartotta a felekezeti közti helyzetet leginkább megrontó vegyes házasságok és reverzálisok problémájának megoldását. Semmiképpen nem vélte erre megfelelőnek annak erőltetését, hogy csak az azonos vallásúak lépjenek frigyre. Tasnádi Nagy szerint éppen a reverzálisok lelki terhétől mentes vegyes házasságok mozdíthatják elő legjobban a keresztények egységét. Végül hangoztatta: „Keresztyén egység és együttműködés, nemzeti egység – gyönyörűséges álmokképek – nem mondhatunk le róluk. Hiszem, hogy nem is kell lemondanunk róluk, sőt bármilyen nehézségei legyenek is, dolgoznunk kell érte.”¹⁰⁹ Tasnádi Nagy András előadására némi késéssel adott választ Kőnig Kelemen *Az Egység Útja* 1944. júliusi és augusztusi számaiban. Kőnig egyetértését fejezte ki Tasnádi Nagy azon kijelentéseivel, melyek a vallási béke és közeledés szükségességére vonatkoztak. Aztán hosszan fejtegette és védelmezte a katolikus egyház vegyes házasságokra vonatkozó álláspontját.¹¹⁰

A katolikus-protestáns kapcsolatok javításának ügye az 1944. március 14-i katolikus püspöki értekezleten szintén előkerült. Ekkor Serédi Jusztinián arról számolt be, hogy ismételt felmerült a hittankönyvek más felekezeteket sértő kitételeinek eltávolítására vonatkozó igény.¹¹¹ Ez a javaslat már az egyházi unió lehetőségeiről folytatott párbeszéd kezdetén felvetődött mindkét nagy keresztény irányzat részéről. Tudjuk azt is, hogy Ravasz László 1943. április 9-én levelet írt Kelemen Krizosztomnak, melyben a hittankönyvek revíziójának lehetőségéről érdeklődött. A református püspök arról tájékoztatta a pannonhalmi főapátot, hogy Kőnig Kelemen magánlevélben kezdeményezte nála a szóban forgó dolgot. Ravasz aziránt puhatólózott Kelemennél, hogy a katolikus és a protestáns egyházak képviselői tarthatnának-e egy

¹⁰⁹ Protestáns Szemle, 1944/4. szám, 104.p.

¹¹⁰ Kőnig Kelemen: Válasz Tasnády Nagy Andrásnak „A keresztény egységről” mondott beszédére. = *Az Egység Útja*, 1944. július, 215-218. és 1944. augusztus, 240-243.p. A folyóiratban hibásan írták Tasnádi Nagy András nevét és előadásának címét.

¹¹¹ A magyar katolikus püspöki tanácskozások...II. kötet. Id. mű, 422.p.

értekezletet, amin az eljárás részleteiről megállapodnának.¹¹² A főapát kikérte az ügyben Serédi Jusztinián véleményét. Az érsek nem támogatta az ötletet.¹¹³ Ezért Kelemen nemleges választ küldött Ravasznak. 1944-ben ismét Kőnig Kelemen volt a kezdeményező. Ekkor ifj. Révész Imrének tett javaslatot a hittankönyvek átdolgozására. A püspök ebbe beleegyezett, de kérte a ferences szerzetest, hogy tájékoztassa Ravaszt a fejleményekről. Miután Kőnig ezt megtette, 1944. február 24-én kérte a hercegprímás jóváhagyását.¹¹⁴ Erről tájékoztatta Serédi Jusztinián 1944. március 14-én a főpásztorokat. Az érsek kifejtette, hogy nem látja értelmét a protestánsokkal történő tárgyalásnak. Szerinte ugyanis a katolikus hittankönyvekben nincsenek olyan részek, amik bánthatnák a reformáció követőit. Azok pedig nem lesznek hajlandók egyoldalú változtatásokra kiadványaikban. A püspöki konferencia úgy határozott, hogy egyelőre nem kezdenek hivatalos tárgyalásba a református és az evangélikus egyház megbízottaival. Azonban felkérlik a Katolikus Hittanárok és Hitoktatók Egyesületét, hogy gyűjtsék össze a protestáns hittankönyvek katolicizmust sértő részeit.¹¹⁵ Az 1943-1944-es iskolaév végén a hittanári szervezet rendkívüli ülésén három teológiai tanárt bíztak meg a munka elvégzésével. Ám a hadi helyzet alakulása következtében az ügyben további lépésekre nem kerülhetett sor.¹¹⁶

Hamarosan nagyobb problémával kellett a főpapoknak és hazánknak szembenézni, mint a protestáns hittankönyvek katolikusokat sértő részei. Hiszen 1944. március 19-én német csapatok szállták meg Magyarországot. Ezzel elkezdődött a Horthy-rendszer agóniája. A kormányzó 1944. március 22-én Sztójay Dömét nevezte ki miniszterelnöknek. Sztójay 1944. május 24-én ismertette kormányprogramját a képviselőházban. Politikája alapvető céljaként a „... a bolsevizmus elleni küzdelem minden erővel való folytatását...” jelölte meg.¹¹⁷ Ehhez elvárta a társadalom egészének támogatását, beleértve a történelmi egyházakat is. A keresztény felekezetek vezetői ezen e téren változatlanul támogatták az ország irányítóit. Azonban a németek akaratát kiszolgáló kabinet zsidóellenes intézkedéseit nem helyeselték. Tiltakoztak a kormánynál a zsidóüldözés embertelenségei ellen, s ez feszültséget eredményezett az

¹¹² EPL 3323/1943. Ravasz László 1943. április 9-én Kelemen Krizosztomhoz írt levelének másolata.

¹¹³ EPL 3323/1943. Kelemen Krizosztom levele Serédi Jusztiniánnak 1943. április 14-én és Serédi válasza Kelemennek 1943. április 17-én.

¹¹⁴ EPL 1517/1944. Kőnig Kelemen levele Serédi Jusztiniánnak 1944. február 24-én.

¹¹⁵ A magyar katolikus püspökkari tanácskozások...II. kötet. Id. mű. 422.p.

¹¹⁶ Király Kelemen: Katolikus-protestáns egységtörekvés története Magyarországon. Id. mű, 83.p.

¹¹⁷ Magyar kormányprogramok 1867-2002. 1. kötet. Id. mű, 829.p.

államhatalomhoz fűződő addigi kiegyensúlyozott viszonyukban. A Szovjetunió oldalára történt román átállás hatására Horthy Miklós 1944. augusztus 29-én új kormányt nevezett ki Lakatos Géza vezérezredes irányításával. A miniszterelnök titkos megbízatásként Magyarország háborúból való kiválásának véghezvitelét kapta. Lakatos 1944. szeptember 21-én mutatkozott be a parlamentben. Kormányának programját előterjesztő beszédében mindenkit felszólított, hogy „...a nemzet legválóságosabb óráiban a nemzet összes erőit egyesítsük.”¹¹⁸ Másfél hónapos miniszterelnöksége alatt a keresztény egyházak és a kormányzat viszonya a Horthy-korszakban megszokott módon alakult. A fegyveres harcokból történő kiugrásra tett kísérlet kudarcát követően a puccsal hatalomra került Szálasi Ferenc alakított kormányt, aki Horthy lemondása után nemzetvezetőként az államfői hatalmat is gyakorolta. Szálasi kabinetének programja az országgyűlésben nem hangzott el. Az 1944. október 17-i minisztertanácson elfogadott kormányprogramot a sajtóban tették közzé. Ez meghirdette a nemzet totális harcbaállítását, s mindent – így az egyházakat is – ennek szolgálatába akart állítani.¹¹⁹ A három nagy keresztény felekezet vezetése a közszerepléstől való tartózkodással fejezte ki a nyilas diktatúra iránti ellenszenvét. Ezen kívül írásban tiltakoztak a zsidókkal szembeni bánásmód és egyéb jogsértések ellen.

A mind nehezebbé váló körülmények között a hazai kereszténység mindkét nagy irányzata részéről egyre újabb nyilatkozatok sürgették a felekezeti összefogás erősítését. 1944 júniusában Az Egység Útja beszámolt az új szombathelyi megyés püspök, Kovács Sándor ilyen irányú állásfoglalásáról. Kovács 1944 márciusában kapott kinevezést a szombathelyi egyházmegye élére. Beiktatásakor a keletről fenyegető istentelenség elleni harcra buzdított, ami csak a nemzet erőinek egyesítésével lehet eredményes. Ezután így folytatta: „...most ne azt nézzük, ami elválaszt, hanem ami egyesít. És a mi más vallású testvéreinktől is azt kérem: hozzák azokat az értékeket, amikkel építeni tudunk és mi is odavisszük azt és akkor erősek leszünk a keleti pogánysággal szemben...”¹²⁰ A protestánsok örömmel fogadták Kovács Sándor szavait. A Lelkészegyesület című református hetilap például 1944. május 13-i számában közölt méltatást az új püspök megnyilatkozásáról. Cseh Benő – a Tolna vármegyei Tengelic kálvinista lelkipásztora –

¹¹⁸ Id. mű, 847.p.

¹¹⁹ Id. mű, 852.p. A nyilasok egyházpolitikai álláspontjának ismertetését lásd: Gergely Jenő: Concordatum Hungaricum. A nyilas kormány konkordátum-tervezete 1945 elején. = Századok, 1995/3. szám, 695-728.p.

¹²⁰ Kovács Sándor szombathelyi megyéspüspök főpásztori szózatából. = Az Egység Útja, 1944. június, 166.p.

üdvözölte Kovács felekezeti összefogásra buzdító kijelentését. Cseh cikkében rámutatott, hogy a hazai katolikusság és a reformált hitet követők együttműködéséről zajló eszmecserétől a Rómához hű egyházi vezetők eddig távol tartották magukat. Éppen ezért jelentős esemény az, hogy: „Végre most egy r. k. püspök nem áttolja kézbe venni ezt az ügyet sem s az egység útján felénk protestánsok felé megnyugtató nyilatkozatot tesz. Végre most egy püspök elismeri, hogy nekünk is vannak értékeink s arra buzdít bennünket, hogy vigyük közösen a magyar áldozat oltárára értékeinket...”¹²¹

Cseh teljes joggal tette szavá a katolicizmus magyarországi irányítóinak a vallási egységről folytatott párbeszéd iránt tanúsított tartózkodó magatartását. Valóban igaz, hogy Kelemen Krizosztom kivételével a főpapok úgy fejezték ki erre a kérdésre vonatkozó véleményüket a nyilvánosság előtt, hogy az a vitától független állásfoglalásnak tűnjön. Jó példa erre Serédi Jusztinián említett 1943. március 18-i beszéde. A hercegrímás a Szent István Társulat közgyűlésén megjelentek előtt úgy adott útmutatást a keresztény egységmozgalommal kapcsolatos katolikus magatartásról, hogy azt egy átfogóbb téma részeként fejtette ki. A következtetlenségről tett általános megállapításai közé illesztette be fontos mondanivalóját.¹²²

1944 folyamán a magyarországi katolicizmus és protestantizmus viszonya országos szinten alapvetően nyugodt volt. A katolikusok újabb próbálkozása a polgári házasság reformjára keltett ugyan feszültségeket, de ezek az ország belpolitikai helyzetében bekövetkezett gyökeres változások és a frontharcok hazánk területére érkezése miatt nem teljesedhettek ki. Erre vonatkozóan helytállóan jegyezte meg Kuthy Dezső az Evangélikus Élet 1944. szeptember 16-i számában olvasható püspöki jelentésében a következőt: „A felekezeti harc, amelyben néhány esztendővel ezelőtt éles összecsapások voltak, a háború zajában - Istennek hála - elcsendesedett.”¹²³ A dunáninneni egyházkerület evangélikusságának lelki előjárója lelkészársaival együtt rövid időn belül közvetlenül megtapasztalhatta „a háború zajának” megpróbáltatásait. A szovjet csapatok által elfoglalt országrészek egyházi személyeinek döntő többsége szolgálati helyén maradt. Erre a keresztény felekezetek vezetői külön felszólították alárendeltjeiket. Az Egység Útja 1944 novemberében megjelent utolsó száma egymás mellett közölte Serédi Jusztiniánnak a katolikus papsághoz, valamint Raffay Sándornak

¹²¹ Cseh Benő: Concurrent, ut alant. = Lelkészegetület. 1944. május 13. 4.p.

¹²² Vö.: Katolikus Szemle, 1943. április, 97-108.p.

¹²³ Az egyház a háborúban. Kuthy Dezső püspöknek a dunáninneni egyházkerület közgyűlése elé terjesztett jelentéséből. = Evangélikus Élet, 1944. szeptember 16. 3.p.

az evangélikus lelkészekhez szóló ilyen tárgyú felhívásait. Az uniós folyóirat ezeket kommentálva így fordult olvasóihoz: „Vajha a katolikus és protestáns tábor rádöbbenne az igazságra és megfogná egymás kezét úgy, hogy ebben a pusztító viharban ne szóródna szét, hanem megismerné egymásban rejlő magyar értékeit! (...) Ki tudja, meglátjuk-e még egyszer ilyen mélyen és igazán, hogy minden magyarnak, katolikusnak és protestánsnak kéz a kézben kell állnia a vártát?!”¹²⁴

1944-1945 sorsdöntő jelentőségű eseményei közepette a keresztény felekezetek ellentétei a korábbiaktól eltérő megvilágításba kerültek. Mind több józanul gondolkodó emberben tudatosult, hogy a világháborúból vesztesként kikerülő ország nem kerülheti el a szovjet katonai megszállást. Ez pedig egyértelművé tette, hogy a Horthy-korszak keresztény-nemzeti rendszere tovább már nem tartható fenn. Az is egyre reálisabb veszéllyé vált, hogy a háború befejezését követően olyan társadalmi-politikai berendezkedés valósul meg hazánkban, melyben az egyházakra váró megpróbáltatások szinte megmosolyogtatóvá teszik az 1919 és 1945 közötti felekezeti torzskodásokat. Az erre vonatkozó aggodalmak beigazolódtak. A rövid életű demokratikus próbálkozás kudarcát jelentő pártállami diktatúra idején megvalósult a katolikusok és a protestánsok sorsközössége. Ám ez egészen más formában történt, mint ahogyan a keresztények egymáshoz való közeledésén munkálkodók korábban szerették volna.

¹²⁴ A pásztor és nyája. = Az Egység Útja, 1944. november, 310.p.

VI. Összegzés

Dolgozatunkban a magyarországi katolikusok és protestánsok Horthy-korszakbeli kapcsolatainak legfontosabb vonásait rajzoltuk meg. Láttuk a két nagy keresztény egyházi irányzat viszonyát leginkább megrontó tényezők körüli küzdelmeket. Ám azt is tapasztaltuk, hogy mindkét félben jelen volt annak tudata, mennyire kedvezőtlenül hatnak ezek a felekezeti csatározások az egész kereszténység megítélése szempontjából. Ehhez járult még az államhatalom határozott elvárása a felekezetközi nyugalom megteremtése iránt, valamint a megerősödött egyházellenes tendenciák általi közös fenyegetettség tudata. Ezek következtében a hazai katolicizmus és a protestantizmus táborában egyformán megvolt az igény és az elvi hajlandóság a köztük levő viszony javítására.

A Rómához hű egyháziak és a reformáció követői között a legtöbb vitára három vonatkozásban került sor. Ezek közül minden bizonnyal a vegyes házasságok és a belőlük származó gyermekek vallásáról adandó reverzálisok ügye volt a súlyosabb probléma. Ez ugyanis több százezer hívő életét keserítette meg a mindennapokban. Az egyszerű embereket ennél kevésbé érintette a felekezetek államsegélyei körüli huzavona. Ám munkahelyi és társadalmi érvényesülésük lehetőségeinek vallási hovatartozásukkal történő esetleges összekapcsolása nagy elégedetlenséget szült bennük. A katolikus és a protestáns lelkészek világi rendezvényeken történő együttes szereplésének nehézségei szintén széleskörű elégedetlenséget keltettek. Ez azzal magyarázható, hogy a mellőzött egyházaikat ért sérelmet vallási közösségük kollektív diszkriminációként élte meg. A fenti kérdésekben az ellentétek az egész korszakban megmaradtak. Egyik fél sem tudta kiharcolni, hogy teljes egészében az ő álláspontja érvényesüljön. A meddő felekezeti küzdelmek sok energiát emésztettek fel. Pedig azokat inkább a társadalmat feszítő súlyos anyagi, szociális és egyéb problémák megoldására kellett volna fordítani.

Az állami vezetés az egész korszakban egyértelműen a felekezeti békesség mellett foglalt állást. Bizonyítják ezt az egyes miniszterelnökök kormányprogramjai és egyéb nyilatkozatai is. A nemzeti egység szükségességére hivatkozva ösztönözte a korszak

valamennyi kormánya a békés együttműködésre a kereszténység két nagy irányzatához tartozókat. Az ország irányítói az általánosságok szintjén maradó elvi nyilatkozatoknál komolyabban csak kivételes szituációkban avatkoztak a felekezeti viszályokba. Akkor sem önként, hanem az egyházi vezetők kérésére tették ezt. Ilyet láthattunk az 1920-as évek végén, amikor Serédi Jusztinián határozott felszólítására Bethlen István és Horthy Miklós intették önmérsékletre Baltazár Dezsőt. A kultuszminiszterek – különösen Klebelsberg Kunó – hivatásuknál fogva gyakran játszottak közvetítő szerepet a vitázó felek között. Ilyenkor formálisan pártatlannak kellett mutatkozniuk. Klebelsbergnek ez nem mindig sikerült.

Az egyes egyházi vezetők mentalitása befolyásolta a felekezetközi viszony alakulását. Az alapvető ellentéteket nem ők teremtették és nem is tudták megszüntetni. Ám hozzáállásuk és hangvételük tudott rontani vagy javítani az egyházak viszonyán. Például Baltazár Dezső liberális harciassága sokszor ugyanúgy károsan hatott az egyházi kapcsolatokra, mint Serédi Jusztinián megrögzött protestánsellenessége. Ellenben Ravasz László nyugodtabb viselkedése mérséklő hatást gyakorolt a felekezeti viszálykodásokra, hasonlóan Csernoch János toleráns magatartásához, amit a reformáció hívei iránt tanúsított. A nyilvánosság előtt persze valamennyi egyházi személyiség úgy nyilatkozott, hogy az ő felekezete kész a megbékélésre és a keresztény-nemzeti Magyarország megerősítése érdekében a másik oldallal történő együttműködésre. Ám ehhez sokan és sokszor hozzátették, hogy onnan nem tapasztalják ezt a készséget. Nem vonjuk kétségbe, hogy a katolikusok és a protestánsok egyaránt őszintén vágytak a vallási összefogásra. De ennek megvalósítási módjáról eltért az elképzelésük. Fontosnak tartották a nemzeti érdekek szolgálatát is, de kölcsönösen arról igyekeztek meggyőzni egymást, hogy igazából az általuk elképzelt módon lehet azt eredményesen megtenni.

Az 1937-ben elindult uniós párbeszéd olyan témáról zajlott, amiről a katolikus és a protestáns hozzászólók mindegyike tudta, hogy belátható időn belül megvalósíthatatlan. Mégsem ítélték feleslegesnek az eszmecserét, mert tudták, hogy jó alapot teremthet a felekezeti közeledéshez. A dolgozatunkban bemutatott tények alapján elmondhatjuk, hogy ezt a célt elérték a keresztény egység lelkes propagálói. Az 1930-as és az 1940-es évek fordulóján a hazai kereszténység két nagy irányzata apró lépésekkel ugyan, de közeledett egymáshoz. Ilyen irányú erőfeszítésekre mozgósította őket növekvő fenyegetettségük is. Egyre többen jutottak arra a meggyőződésre mindkét táborban,

hogy csak egymással összefogva tudják eredményesen megvívni kétfrontos harcukat a kommunizmussal és a nácizmussal szemben. A felgyorsult történelmi események azonban nem adtak elég időt a lassan formálódó összefogás kibontakozására. 1945-ben a keresztény-nemzeti Magyarország romjai maguk alá temették a történelmi egyházak évszázadok alatt kialakult pozícióit azok hibáival és értékeivel együtt.

VII. Felhasznált források és szakirodalom

Levéltári források

Esztergomi Prímási Levéltár

Egyházkormányzati iratok (1920-1944)

Cat. B

Cat. D/a

Cat. D/b

Cat. D/c

Cat. 38.

Püspökkari tanácskozások háttéranyaga (1938-1940)

Serédi Jusztnián magánlevéltára

8. doboz. Kongresszusi iratok

Circulares litterae dioecisanae anno...ad clerum archidioecesis Strigoniensis (1920-1944)

Magyarországi Református Egyház Zsinati Levéltára

2. a. fond. Konventi közigazgatási iratok

II. Ügyviteli iratok (1920-1944)

IV. Közös protestáns ügyek-katonai lelkeszség iratai (1920-1944)

Evangélikus Országos Levéltár

Egyetemes egyházi iratok (1919-1944)

Evangélikus egyetemes közgyűlési jegyzőkönyvek (1920-1943)

Elnöki értekezlet jegyzőkönyvek (1920-1943)

Bányai Evangélikus Egyházkerület Levéltára

Különanyag. Közgyűlési jegyzőkönyvek (1920-1943)

Dunántúli Evangélikus Egyházkerület Levéltára

53. doboz. Püspöki körlevelek

Raffay Sándor személyi irathagyatéka

Önéletrajzi írások

5. doboz. Feljegyzések. Levelek

Nyomtatott források

A magyar katolikus püspökkari tanácskozások története és jegyzőkönyvei 1919-1944 között. I-II. kötet. Összeáll. és bev.: Beke Margit. Dissertationes Hungaricae ex historia Ecclesiae XII-XIII. Aurora, München-Budapest, 1992.

A püspöki kar tanácskozásai. A magyar katolikus püspökök konferenciáinak jegyzőkönyveiből, 1919-1944. Szerk.,vál., bev. tanulmány és jegyz.: Gergely Jenő. Gondolat Kiadó, Budapest, 1984.

A Magyarországi Református Egyház Egyetemes Konventje Budapesten, 1923. évi június hó 12-14. napjain tartott ülésének jegyzőkönyve. Hivatalosan kiadta: Benedek Zsolt. Bethlen Gábor Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, Budapest, 1923.

A Magyarországi Református Egyház Egyetemes Konventje Budapesten, 1933. évi május hó 3-5. napjain tartott ülésének jegyzőkönyve. Hivatalosan kiadta: Benedek Zsolt. Bethlen Gábor Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, Budapest, 1933.

A Magyarországi Református Egyház Egyetemes Konventje Budapesten, 1937. évi május hó 3-4. napjain tartott ülésének jegyzőkönyve. Hivatalosan kiadta: Benedek Zsolt. Bethlen Gábor Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, Budapest, 1937.

A Magyarországi Református Egyház Egyetemes Konventje Budapesten, 1938. évi április hó 27-28. napjain tartott ülésének jegyzőkönyve. Hivatalosan kiadta: Benedek Zsolt. Bethlen Gábor Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, Budapest, 1938.

A Magyarországi Református Egyház Egyetemes Konventje Budapesten, 1939. évi április hó 19-20. napjain tartott ülésének jegyzőkönyve. Hivatalosan kiadta: Benedek Zsolt. Bethlen Gábor Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, Budapest, 1939.

A Magyarországi Református Egyház Egyetemes Konventje Budapesten, 1943. évi május hó 19-20. napjain tartott ülésének jegyzőkönyve. Hivatalosan kiadta: Kiss József. Bethlen Gábor Irodalmi és Nyomdai RT., Budapest, 1943.

A Magyarországi Református Egyház Egyetemes Konventje Budapesten, 1944. évi május hó 4. napján tartott ülésének jegyzőkönyve. Hivatalosan kiadta: Kiss József. Bethlen Gábor Irodalmi és Nyomdai RT., Budapest, 1944.

A Magyarországi Református Egyház Budapesten 1928. évi május hó 8. napján megnyílt országos zsinatának naplója. I. kötet. Első ülésszak 1928. május 8-16. Bethlen Gábor Irodalmi és Nyomdai RT., Budapest, 1928.

A Magyarországi Református Egyház Budapesten 1928. évi május hó 8. napján megnyílt országos zsinatának jegyzőkönyve. III. kötet. Harmadik ülésszak 1930. május 1-12. Bethlen Gábor Irodalmi és Nyomdai RT., Budapest, 1930.

A Magyarországi Református Egyház Budapesten 1928. évi május hó 8. napján megnyílt országos zsinatának jegyzőkönyve. VII. kötet. Hetedik ülésszak 1937. december 7-11. Bethlen Gábor Irodalmi és Nyomdai RT., Budapest, 1938.

Az 1920. évi február hó 16-ára hirdetett nemzetgyűlés naplója. I. kötet. Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat, Budapest, 1920.

Az 1922. évi június hó 16-ára hirdetett nemzetgyűlés naplója. IV. kötet. Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat, Budapest, 1922.

Az 1922. évi június hó 16-ára hirdetett nemzetgyűlés naplója. XXX. kötet. Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat, Budapest, 1925.

Az 1931. évi július hó 18-ára hirdetett országgyűlés felsőházának naplója. III. kötet. Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat, Budapest, 1935.

Az 1935. évi április hó 27-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. XX. kötet. Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat, Budapest, 1938.

Az 1935. évi április hó 27-ére hirdetett országgyűlés felsőházának naplója. III. kötet. Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat, Budapest, 1938.

Magyar kormányprogramok 1867-2002. 1. kötet. 1867-1944. Szerk.: Galambos Károly, Jónás Károly, Kiss Péter, Kodela László, Latkóczy Antal, Müller György, Villám Judit. Magyar Hivatalos Közlönykiadó, Budapest, 2004.

Magyar Törvénytár. Milleniumi emlékkiadás. 1836-1868. évi törvénycikkek. Szerk.: Márkus Dezső. Franklin-Társulat, Budapest, 1896.

Magyar Törvénytár. Milleniumi emlékkiadás. 1894-1895. évi törvénycikkek. Szerk.: Márkus Dezső. Franklin-Társulat, Budapest, 1897.

Magyar Törvénytár. Milleniumi emlékkiadás. 1920. évi törvénycikkek. Jegyzetekkel ellátta: Térfy Gyula. Franklin-Társulat, Budapest, 1921.

Magyar Törvénytár. Milleniumi emlékkiadás. 1924. évi törvénycikkek. Jegyzetekkel ellátta: Térfy Gyula. Franklin-Társulat, Budapest, 1925.

Magyar Törvénytár. Milleniumi emlékkiadás. 1938. évi törvénycikkek. Jegyzetekkel ellátták: Degré Miklós és Várady-Brenner Alajos. Franklin-Társulat, Budapest, 1939.

Magyar történeti szöveggyűjtemény 1914-1999. I. kötet. Szerk.: Romsics Ignác. Osiris Kiadó, Budapest, 2000.

A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása. Hatodik rész. Végeredmények összefoglalása. I. Általános jelentés. (Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. 64. kötet.) Athenaeum Irodalmi és Nyomdai R.-T. Könyvnyomdája, Budapest, 1920.

Az 1920. évi népszámlálás. Hatodik rész. Végeredmények összefoglalása. II. Részletes kimutatások. (Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. 76. kötet.) Athenaeum Irodalmi és Nyomdai R.-T. Könyvnyomdája, Budapest, 1929.

Az 1930. évi népszámlálás. Első rész. Demográfiai adatok községek és külterületi lakott helyek szerint. I. Általános jelentés. (Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. 83. kötet.) Stephaneum Nyomda Részvénytársaság, Budapest, 1932.

Magyar Statisztikai Évkönyv. Új folyam LI-LIV. kötet. (1943-1946.) Stephaneum Nyomda, Budapest, 1948.

Balogh Margit-Gergely Jenő: Állam, egyházak, vallásgyakorlás Magyarországon, 1790-2005. (Dokumentumok) I.kötet. 1790-1944. História Könyvtár. Okmánytárak 2. História – MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 2005.

Balogh Margit-Gergely Jenő: Egyházak az újkori Magyarországon 1790-1992. Kronológia. História Könyvtár. Kronológiák, adattárak 1. História – MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 1993.

Balogh Margit-Gergely Jenő: Egyházak az újkori Magyarországon 1790-1992. Adattár. História Könyvtár. Kronológiák, adattárak 4. História – MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 1996.

Apor Vilmos Gyulán. (Válogatott dokumentumok.) Összeáll.: Erdmann Gyula és Merényi-Metzger Gábor. Gyulai Füzetek 11. Békés Megyei Levéltár nyomdája, Gyula, 2000.

Bethlen István titkos iratai. Sajtó alá rend., bev. és a magyarázatokat írta: Szinai Miklós és Szücs László. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1972.

Gróf Edelsheim Gyulai Ilona: Becsület és kötelesség. I.kötet. 1918-1944. Európa Könyvkiadó, Budapest, 2000.

Gömbös Gyula: Válogatott politikai beszédek és írások. Szerk. és utószó: Vonyó József. Osiris Kiadó, Budapest, 2004.

„Szivárványhíd Pannonhalma és Debrecen között”. Szerk.: Barcza József. Alföldi Nyomda, Debrecen, 1991.

Emlékkönyv Szent Imre herceg 900 éves jubileumára. Szerk: Balanyi György és Schütz Antal. Stephaneum Nyomda R.T., Budapest, 1930.

A Szent István Emlékév. Összeáll.: Moravék Endre. Kiadja a Szent István Emlékév Országos Bizottsága. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1940.

A XXXIV. Nemzetközi Eucharisztikus Kongresszus emlékkönyve. Közrebocsátja a kongresszus Előkészítő Főbizottsága. Szent István Társulat, Budapest, 1938.

Magyar Katolikus Lexikon. II. kötet. Főszerk.: Diós István. Szent István Társulat, Budapest, é.n.

Magyar Katolikus Lexikon. VI. kötet. Főszerk.: Diós István. Szent István Társulat, Budapest, 2001.

Zoványi Jenő: Magyarországi Protestáns Egyháztörténeti Lexikon. Egyetemi Nyomda, Budapest, 1977.

Barcza György: Diplomataemlékeim 1911-1945. 1. kötet. Összeáll. és szerk.: Antal László. Extra Hungariam sorozat. Európa Könyvkiadó-História, Budapest, 1994.

Horthy Miklós: Emlékirataim. Szerk.: Antal László. Extra Hungariam sorozat. Európa Könyvkiadó-História, Budapest, 1990.

Lámpás az oltár zsámolyán. Kapi Béla püspök feljegyzései életéről és szolgálatáról. Szerk. és jegyz.: Mirák Katalin. Kiadja a Berzsenyi Dániel Evangélikus Gimnázium (Líceum) és Kollégium, Sopron, 2004.

Páter Zadravecz titkos naplója. Szerk. és bev.: Borsányi György. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1967.

Prohászka Ottokár: Naplójegyzetek. III. kötet (1919-1927). Szerk. és jegyz.: Frenyó Zoltán és Szabó Ferenc SJ. Agapé Kft. nyomdája, Szeged-Székesfehérvár, 1997.

Ravasz László: Emlékezéseim. Egyetemi Nyomda, Budapest, 1992.

Serédi Jusztinián hercegprímás feljegyzései 1941-1944. Sajtó alá rend., az előszó, a bev. és jegyz.: Orbán Sándor és Vida István. Sisak és cylinder sorozat. Zrínyi Kiadó, Budapest, 1990.

Gróf Teleki Pál: Beszédék 1939. Stádium Sajtóvállalat Részvénytársaság, Budapest, é.n.

Korabeli sajtó

Diákvilág (1935)

Az Egység Útja (1943, 1944)

Az Est (1935)

Egyházi Közlöny (1910)

Egyházi Lapok (1923, 1934, 1938)

Evangélikus Élet (1933, 1934, 1937, 1938, 1939, 1940, 1941, 1942, 1943, 1944)

Evangélikusok Lapja (1920, 1922, 1924, 1925, 1931)

Evangelikus Őrálló (1917, 1919)

Harangszó (1919, 1922, 1926, 1927, 1929, 1930, 1931, 1932, 1934, 1936, 1937, 1941)

Hegyen Épített Város (1928)

Katolikus Szemle (1940, 1943)

Kálvinista Szemle (1926, 1929, 1930, 1931, 1932)

Keresztyén Igazság (1936, 1937, 1943)

Korunk szava (1934)

Lelkészegyesület (1924, 1932, 1944)

Magyar Értesítő (1943)

Magyar Helikon (1920)

Magyar Kultúra (1921, 1930)

Magyar Protestánsok Lapja (1943)

Magyar Szemle (1937, 1942, 1943)

Nemzeti Újság (1920, 1921, 1929, 1936)

8 Órai Újság (1926)

Pannonhalmi Szemle (1941, 1943)

Pester Lloyd (1942, 1943)

Pesti Napló (1927)

Politika (1938)

Protestáns Szemle (1924, 1927, 1935, 1937, 1938, 1939, 1942, 1943, 1944)

Református Élet (1934, 1935, 1937, 1938)

Református Figyelő (1932)

Szegedi Új Nemzedék (1939)

Szózat (1920)

Theologiai Szemle (1928)

Új Nemzedék (1919, 1920, 1922, 1924, 1942)

Szakirodalom

Könyvek

Adriányi Gábor: Prohászka és a római index. Szent István Társulat, Budapest, 2002.

Bajusz Ferenc: Az ökumenikus mozgalom története és mai problémái. Az ökumenikus mozgalom teológiai problémái. Kiadta a Budapesti Református Theológiai Akadémia Ökumenikai Tanszéke. Budapest, 1985.

Balogh Margit: A KALOT és a katolikus társadalompolitika 1935-1946. Társadalom- és Művelődéstörténeti Tanulmányok 23. Kiadja az MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 1998.

Bangha Béla: Magyarország újjáépítése és a kereszténység. Második kiadás. Szent István Társulat, Budapest, 1920.

Bangha Béla: Világhódító kereszténység. A társadalom visszavezetése Krisztushoz. Korda R. T. Nyomdája, Budapest, 1940.

Bánk József: Kánoni jog. I-II. kötet. Szent István Társulat, Budapest, 1960. és 1963.

Bánk József: Serédi bíboros fiatal éveei Rómában 1908-1927. Szent István Társulat, Budapest, é.n.

Beliczay Angéla: Részt vehetünk-e mi reformátusok az eucharisztikus kongresszuson? Sylvester Nyomda, Budapest, 1938.

Beresztóczy Miklós: V.K. M. I. A Magyar Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium katolikus (I.) ügyosztályának története 1867-1947. Kapucinus-nyomda, Budapest, 1947.

Bilkei Ferenc: Debreczentől-Pannonhalmáig. Megértést kereső írás protestáns testvéreinkhez. Debreczeni István Könyvnyomdája, Székesfehérvár, 1927.

Bilkei Ferenc: Miért tiltja a katolikus egyház a vegyes házasságokat? Vörösmarty Nyomda, Székesfehérvár, 1928.

Borovi József: A magyar tábori lelkészet története. Zrínyi Kiadó, Kalocsa, 1992.

Bucsay Mihály: A protestantizmus története Magyarországon 1521-1945. Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1985.

Csizmadia Andor: A magyar állam és az egyházak jogi kapcsolatainak kialakulása a Horthy-korszakban. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1966.

Dolhai Lajos: Bevezetés az ökumenizmusba. Katolikus nézőpontból. Jel Kiadó, Budapest, 2002.

Gergely Jenő: A katolikus egyház története Magyarországon 1919-1945. MNM Nyomda, Budapest, 1997.

Gergely Jenő: A politikai katolicizmus Magyarországon (1890-1950). Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1977.

Gergely Jenő: Eucharisztikus Világkongresszus Budapesten /1938. Népszerű történelem sorozat. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1988.

Gergely Jenő: Főpapok, főpásztorok, főabbik. Arcélek a huszadik századi magyar egyháztörténetből. Pannonica Kiadó, Gyoma, 2004.

Gergely Jenő: Katolikus egyház, magyar társadalom 1890-1986. Prohászkától Lékaig. Tankönyvkiadó, Budapest, 1989.

Gergely Jenő: A pápaság története. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1982.

Gergely Jenő: Gömbös Gyula. Politikai pályakép. Vince Kiadó, Budapest, 2001.

Gergely Jenő: Prohászka Ottokár. „A napbaöltözött ember”. Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1994.

Gergely Jenő-Kardos József-Rottler Ferenc: Az egyházak Magyarországon Szent Istvántól napjainkig. Korona Kiadó, Budapest, 1997.

Görömbei Péter: A felekezeti béke és a kánoni törvénytár intézkedései. Városi Nyomda, Debrecen, 1934.

Gyurgyák János: Ezzé lett magyar hazátok. A magyar nemzeteszmé és nacionalizmus története. Osiris Kiadó, Budapest, 2007.

Haller István: Katolikus egyházi vagyon és protestáns államsegély. Egyenlő elbánást kérünk... Apostol-nyomda, Budapest, é.n. [1927.]

Hermann Egyed: A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig. Dissertationes Hungaricae ex historia Ecclesiae, I. Aurora Könyvek, München, 1973.

Kardos József: Legitimizmus. Legitimista politikusok Magyarországon a két világháború között. Korona Kiadó, Budapest, 1998.

Karl Heussi: Az egyháztörténet kézikönyve. Osiris Kiadó-Teológiai Irodalmi Egyesület, Budapest, 2000.

Karner Károly: A felekezetek Magyarországon a statisztika megvilágításában. Theologiai Tanulmányok. 14. szám. Debrecen Szabad Királyi Város és a Tiszántúli Református Egyházkerület Könyvnyomda-Vállalata, Debrecen, 1931.

Katolikus kérdések. Csernoch Jánosnak Dr. bíbornok, hercegprímás beszédei a Szent-István-Társulat közgyűlésein 1911-1924. Szent-István-Társulat, 1924.

Kérészy Zoltán: Katolikus egyházi jog a Codex Iuris Canonici alapján. I-IV. kötet. Danubia kiadása, Pécs, 1927. és 1930.

Kiáltás a viharban. Dr. Raffay Sándor evangélikus püspök egyházi beszédei a kommunizmus idején. Bethlen Gábor Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, Budapest, 1919.

Király Kelemen: Katolikus-protestáns egységtörekvés története Magyarországon. Standard Press, New Brunswick, 1965.

Kiss Antal: Az 1934-37. évi budapesti országos evangélikus zsinat előzményei, lefolyása és joganyaga. Ludvig István Könyvnyomdája, Miskolc, 1941.

Kónya István: A magyar református egyház felső vezetésének politikai ideológiája a Horthy-korszakban. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967.

Kovács Bálint: Protestáns népfőiskolai mozgalom Magyarországon. Magyar Népfőiskolai Társaság – Püski Kiadó KFT., Budapest, 1994.

König Kelemen A keresztény egyházak egysége. Különös tekintettel a németországi protestantizmusra. Gyöngyösi ferences könyvek 2. Kapisztrán Nyomda, Gyöngyös, 1942.

Leel-Őssy Lóránt: Baltazár Dezső püspök élete és munkássága. OPEN ART Nyomda, Esztergom, 2000.

Magyar alkotmánytörténet. Szerk.: Mezey Barna. Osiris Kiadó, Budapest, 2003.

Makay Miklós: Az ökumenikus gondolat és a magyar református gyülekezeti élet. Tiszántúli Könyv- és Lapkiadó Részvénytársaság, Debrecen, 1944.

Meszlényi Antal: A magyar hercegprímások arcképsorozata (1707-1945). Szent István Társulat, Budapest, 1970.

Nyisztor Zoltán: Bangha Béla élete és műve. Korda R.T. Nyomdája, Budapest, 1941.

Ötven év távlatából. D. Raffay Sándor püspöknek, a Magyarországi Evangélikus Lelkészek Egyesülete elnökének visszaemlékezései. Hornyánszky V. Könyvnyomdai Műintézet, Budapest, 1944.

Püski Levente: A Horthy-rendszer (1919-1945). Modern magyar politikai rendszerek sorozat. Pannonica Kiadó, h.n., 2006.

Raffay Sándor: Keresztyén egység, evangélikus hűség! A Deák-téri Luther Szövetség kiadványai. 4. Fébé-nyomda, Budapest, é.n

Raffay Sándor: Mit akarnak a magyar protestánsok? Hornyánszky Viktor R.-T. M. Kir. Udvari Könyvnyomda, Budapest, 1928.

Ravasz László: A Lélek embere. Emlékezés Prohászka Ottokárról. Sylvester Irodalmi és Nyomdai Intézet Rt., Budapest, é.n.

Ravasz László: Az igazi házasság. Komoly szó református völgyekhez és református menyasszonyokhoz. Kiadja a Magyarországi Traktátus Társaság, Budapest, é.n.

Reisner Ferenc: Csernoch János hercegprímás és a katolikus egyház szerepe IV. Károly monarchia-megmentési kísérleteiben. Studia theologica Budapestinensia 4. Márton Áron Lap- és Könyvkiadó, Budapest, 1991.

Révész Imre: A keresztyén egység. Négy prédikáció. Magyar Nemzeti Könyv-és Lapkiadóvállalat R-T. Könyvnyomdája, Debrecen, 1921.

Romsics Ignác: Bethlen István. Politikai életrajz. Millenniumi magyar történelem sorozat. Életrajzok. Osiris Kiadó, Budapest, 2005.

Sallai Gergely: Az első bécsi döntés. Osiris Kiadó, Budapest, 2002.

Scholz László: Az eucharisztikus kongresszusokról. Simon és Garab Könyvnyomdája, Cegléd, 1937.

Seres Ferenc: Mihalovics Zsigmond élete és művei.(Az Actio Catholica története.) Egyetemi Nyomda, Budapest 1993.

Sipos Péter: Imrédy Béla és a Magyar Megújulás Pártja. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1970.

Sipos Péter: Imrédy Béla. (Politikai életrajz.) Élet-kép sorozat. Elektra Kiadóház, Budapest, 2001.

Sólymos Szilveszter-Gál Ferenc: Ökumenizmus. Katolikus teológiai főiskolai jegyzet. Pécsi Szikra Nyomda, 1981.

Sólymos László Szilveszter: Kruesz Krizostom (1865-1885) – Várszegi Imre Asztrik: Kelemen Krizosztom (1929-1950). Pannonhalmi főapátok 1. A Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközössége kiadása, Budapest, 1990.

Somogyi István: A reverzálisok. Megegyezések a gyermekek vallására. Második kiadás. Jupiter Könyvnyomda, Budapest, 1933.

Szabó Pál: A M. Kir. Erzsébet Tudományegyetem és irodalmi munkássága. Dunántúl Pécsi Egyetemi Könyvkiadó és Nyomda R.-T., Pécs, 1940.

Szántó Konrád: A katolikus egyház története. II. kötet. Ecclesia, Budapest, 1985.

Szekfü Gyula: Három nemzedék és ami utána következik. ÁKV – Maecenas Könyvkiadó, Budapest, 1989. (Az 1934-es kiadás reprintje.)

Szentpéteri Kun Béla: A Magyarországi Református Egyház külső rendje. Református Egyházi Könyvtár. XXIV. kötet. Sylvester Nyomda, Budapest, 1948.

Sztehlo Kornél: A Protestáns Közös Bizottság munkája 1892-1924. Kiadja a magyarországi két protestáns egyház. Bethlen-nyomda Rt., Budapest, 1926.

„Tegnap és ma és örökké...” Révész Imre összegyűjtött tanulmányai az egyház múltjából és jelenéből. A Coetus Theologorum Református Theologusok Munkaközösségének kiadványsorozata 4-5. Nagy Károly Grafikai Műintézete, Debrecen, 1944.

T. Kiss Tamás: A magyarországi kulturális minisztériumokról (1867-1993). Typico Kft. Nyomdaüzeme, Budapest, 1993.

Utópia vagy Krisztópia? Révész Imre püspök előadása a keresztyén egységtörekvésekről Debrecenben 1943. február hó 1-én a református férfikonferencián. Debrecen Szabad Királyi Város és a Tiszántúli Református Egyházkerület Könyvnyomda-vállalata, Debrecen, é.n.

Tanulmányok

Adriányi Gábor: Katolikus nagygyűlések Magyarországon 1900-1943. =Vigilia, 2000/10. szám, 739-746.p.

Balogh Margit: A katolikus egyház (1919-1944). In: Magyarország a XX. században. II. kötet. Főszerk.: Kollega Tarsoly István. Babits Kiadó, Szekszárd, 1997. 343-354.p.

Dévényi Ivánné: Csernoch János tevékenysége az ellenforradalmi rendszer első éveiben. = Századok, 1977/1. szám, 48-76.p.

Fabiny Tibor: Az evangélikus egyház. In: A magyar protestantizmus 1918-1948. Tanulmányok. Szerk.: Lendvai L. Ferenc. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1987. 128-170.p.

Fogarasi Zoltán: A népesség anyanyelvi, nemzetiségi és vallási megoszlása törvényhatóságokint 1941-ben. = Magyar Statisztikai Szemle, 1944/1-3. szám, 1-20.p.

Gergely Jenő: Concordatum Hungaricum. A nyilas kormány konkordátum-tervezete 1945 elején. = Századok, 1995/3. szám, 695-728.p.

Gergely Jenő: A „gazdag egyház” gazdagsága. Adatok a katolikus egyházi birtokvagyon kérdéséhez a Horthy-korszakban. = Agrártörténeti Szemle, 1986/1-2. szám, 273-327.p.

Gergely Jenő: Glattfelder Gyula csanádi püspök a Magyar Katolikus Püspöki Kar konferenciáin (1911-1943). In: Igazságot-szeretettel. Glattfelder Gyula élete és munkássága. Szerk.: Zombori István. OPEN ART Nyomda, Budapest-Szeged, 1995. 38-48.p.

Gergely Jenő: A 20. században (1918-1995). In: Magyarország és a Szentszék kapcsolatának ezer éve. Szerk.: Zombori István. Kiadja a Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest, 1996. 255-292.p.

Hatos Pál: A magyar protestantizmus és eszmei fordulata Tisza Istvántól Ravasz Lászlóig. = Múltunk, 2005/1. szám, 89-117.p.

Hatos Pál: „Világ keresztényei, egyesüljetek!” A keresztény unió dilemmái a két világháború közötti magyar katolicizmusban. = Kommentár, 2007/2. szám, 59-69.p.

Interjú Czeglédy Sándorral „Amszterdam-1948” jelentőségéről. In: „Hogy mindnyájan egyik legyenek”. 50 éves az Ökumenikus Tanács Magyarországon. Szerk.: Hafenscher Károly. Egyetemi Nyomda, Budapest, 1993. 69-72.p.

Kormos László: A református egyház a magyar politikai életben. In: Tanulmányok a Magyarországi Református Egyház történetéből 1867-1978. Studia et Acta Ecclesiastica. V. kötet. Főszerk.: Bartha Tibor és Makkai László. Kiadja a Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, Budapest, 1983. 271-298.p.

Kósa László: A polgári társadalom korának művelődése II. (1920-1948). A hétköznapi élet kultúrája. In: Magyar művelődéstörténet. Szerk.: Kósa László. Osiris Kiadó, Budapest, 2002. 398-427.p.

Kovács Alajos: A katolikusok statisztikája Csonka-Magyarországon. In: Magyar Katolikus Almanach. III. évfolyam. 1929. Szerk.: Gerevich Tibor, Lepold Antal, Zsembery István. Stephaneum Nyomda és Könyvkiadó R.T., Budapest, é.n. 903-917.p.

Molnár Ambrus: Az egyház külső rendje. In: Tanulmányok a Magyarországi Református Egyház történetéből 1867-1978. *Studia et Acta Ecclesiastica*. V. kötet. Főszerk.: Bartha Tibor és Makkai László. Kiadja a Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya. Budapest, 1983. 387-398.p.

Molnár Sándor Károly: Adalékok Baltazár Dezső életéhez. = Kút, 2003/3-4.szám, 80-93.p.

Ottlyk Ernő: Egyházunk a Horthy-korszakban. = Lelkipásztor, 1964/7-8. szám, 428-462.p.

Rébay Magdolna: A felekezeti kérdés az 1920-as, 1930-as évek fordulóján a Református Figyelő és a Magyar Kultúra írásaiban. = Kút, 2003/3-4. szám, 165-175.p.

Tengely Adrienn: A keresztyén politikai erők felkészülése az elmaradt 1919. áprilisi választásokra. = Egyháztörténeti Szemle, 2006/1.szám, 158-184.p.

Victor János: A stockholmi egyetemes keresztyén kongresszus. In: A protestántizmus Magyarországon. A protestáns szellem hivatása a magyar nemzet életében. Sajtó alá rend.: Vida Gyula. A Bethlen Gábor Szövetség kiadása, Fráter és Társa Könyvnyomdája, Budapest, 1928. 213-242.p.